Nyitrai Ferencné

PRIORITÁSOK

GAZDASÁGUNK FEJLESZTÉSÉBEN

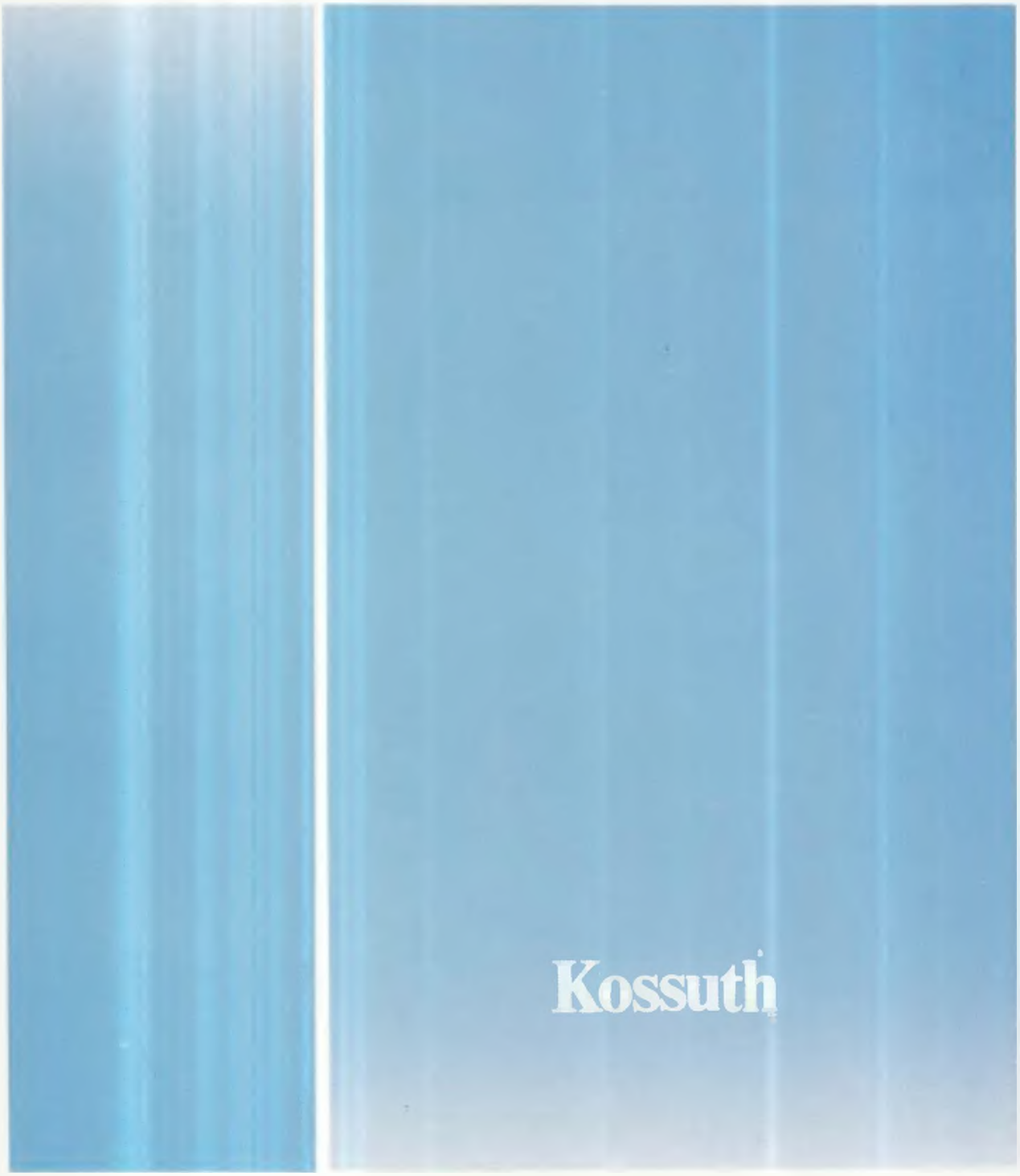

Kossuth

Nyitrai Ferencné

Prioritások gazdaságunk fejlesztésében

Kossuth Könyvkiadó · 1986

ISBN 963 09 2782 9

© Nyitrai Ferencné dr. 1986

(4134)

Tartalom

Előszó 7

Kitekintés a világba 19

Hazai háttér 33
A tervek szerepe 33
Struktúrapolitikai határozat 43
A prioritás új elemei a nyolcvanas években 48

Az egyensúly javításának, helyreállításának prioritása 50

A gazdaság fejlesztésének motorjai: a központi fejlesztési programok 67
A központi fejlesztési programok első szakasza 68

A hetvenes évek programjai 78
Az alumíniumipari központi fejlesztési program jelentősége, eredményei 78
A petrolkémiai KFP eredményei és problémái 87

Központi fejlesztési programok a nyolcvanas években 99
Gyógyszer-, növényvédőszer- és intermedier-gyártási KFP 99
Számítástechnikai központi fejlesztési program 109

Ráfordításorientált programok 122
Energiagazdálkodási KFP 122
Hulladék- és másodnyersanyag-hasznosítási program 135
A gazdaságos anyagfelhasználás és a technológiák korszerűsítésének központi fejlesztési programja 145
Elektronikai alkatrészek és részegységek központi fejlesztési programja 151
Az elektronika társadalmi-gazdasági alkalmazása elterjesztésének gazdaságirányítási feladatait átfogó központi gazdaságfejlesztési és szervezési program 158

A központi gazdaságfejlesztési programok hatása és szerepük a jövőben 164
Az újszerű prioritás jelentősége 164
A KFP-k eredményei és hatásai a hatodik ötéves tervidőszakban . . . 173
Központi gazdaságfejlesztési programok 1986 után 182

Központi programok – társadalmi feladatok megoldására 198
A lakásellátással kapcsolatos kormányprogram céljai és eredményei . 200
Az egészségügyi ellátás társadalmi-gazdasági programja 221
Az általános iskolai ellátás társadalmi-gazdasági programja 246

Néhány következtetés 262

Előszó

A gazdasági élet különböző fejlettségi szintjén levő országokban és *egy* országon belül az elért fejlettség egyes szakaszaiban eltérő prioritások, eltérő fejlesztési sorrend érvényesül. A fejlődés kezdeti szakaszában a gazdaság legfontosabb feladata az adott ország lakossága anyagi szükségleteinek mennyiségi kielégítése vagy saját termelésből vagy az ellátáshoz szükséges javak importjának ellentételezésével. A fejlődés előrehaladtával már nem ilyen egyértelműek a prioritások, sem meghatározásuk, sem pedig érvényesülésük módja tekintetében. Nyilvánvaló, hogy az extenzív fejlesztési szakaszban a gazdasági döntéseket hozók más tevékenységi csoportokat, másfajta feladatokat állítanak a fejlődés homlokterébe, mint az intenzívebbé vált fejlettségi szakaszban. Az sem igényel különösebb bizonyítást, hogy a szándékolt prioritások és a valóságban érvényesülők sem mindig szükségképpen azonosak, s nem is lehetnek azok, hiszen sok függ attól, hogy a gazdaságban érvényesülő törvényszerűségeket, azok érvényre jutását segítik-e elő a megfogalmazott fejlesztési célok, vagy éppen velük ellentétesen hatnak. Előfordult a magyar gazdaság történetében is nemegyszer, hogy meghirdetett prioritások egyáltalán nem vagy nem a meghirdetettel azonos mértékben és módon érvényesültek. Ilyen gyakorlat tapasztalható időnként a tőkés és a szocialista fejlődési úton levő országok nagy részében is. Előfordul az is, hogy a prioritások a valóságban ugyan a szándékolt irányban, de nem a kívánt mértékben érvényesülnek azért, mert a szándékolt prioritások mögött vagy ezek mellett hatnak olyan gazdasági tényezők is, amelyek a prioritásokban meg nem fogalmazott célok elsőbbségét biztosítják. S hogy ez mennyire nem csupán elvi lehetőség, arra példa a magyar gyakorlatban szép számmal akad.

A prioritások s ezek hatásmechanizmusainak vizsgálata korántsem egyszerű, s amikor e könyv szerzője arra a feladatra vállalko-

zik, hogy áttekintse a legutóbbi másfél-két évtizedben hazánk gazdaságában érvényesült prioritásokat, azok érvényesítésének és gyakorlati megvalósulásának módját, s összevesse a valóságban bekövetkező folyamatokat a prioritásként meghirdetett feladatokkal, akkor számításba kell vennie azt is, hogy nem mindig választhatók el kristálytisztán a prioritásoknak és kísérőjelenségeiknek hatásai a gazdaságban érvényesülő egyéb tényezők által indukált folyamatokétól. Nem lehet tehát a különböző irányban és mértékben ható tényezők bonyolult szövevényéből kiragadva élesen megvilágítani azokat az elemeket, amelyek a gazdasági és a politikai vezetés szándékait tükrözik. *Tendenciák* felvázolása azonban már inkább megoldható feladat. Ezt kívánja tenni e könyv szerzője is.

A prioritások vizsgálata során döntően két kérdés merül fel: az egyik a *prioritások tárgya,* a másik a *prioritások megállapításának, érzékeltetésének módszerei.* Ami a prioritások tárgyát illeti, néhány triviális megjegyzést kell előrebocsátanunk. Akár gazdasági, akár társadalmi jelenségről vagy folyamatról van szó, a legfontosabb az, hogy előnyben csak akkor lehet részesíteni egy vagy néhány jelenség- vagy folyamatfajtát, ha ezeket megfelelően választjuk ki, ha számuk nem túlzottan nagy. Ha mód van tehát arra, hogy ezek fejlesztésére koncentráljuk erőforrásaink jelentős hányadát. Ugyanilyen triviális megállapítás az is, hogy megfelelően kell körülírni: mit akarunk prioritásban részesíteni, hiszen a mellékhatásoktól amúgy sem mindig sikerül megtisztítani a folyamatot, a lazább megfogalmazás azonban óhatatlanul szélesíti az előnyben részesítendők körét, s ezzel csökkenti a prioritás hatásfokát.

E két látszólag természetesnek ható megjegyzés előrebocsátására azért van szükség, mert az elmúlt évtizedek tanulsága azt mutatja, hogy nem minden esetben vettük figyelembe ezeket a szempontokat. Voltak időszakok, amikor túlzottan sok tevékenységfajtát jelöltünk meg kiemelten fejlesztendőnek, tehát olyannak, amelyet prioritásban kell részesíteni. Emlékezetes, hogy a szigorú tervmutatókhoz kötött gazdálkodási rendben előfordultak olyan időszakok, amikor preferenciát kapott a tevékenységeknek jelentős hányada, s a közgazdászok néhánya már úgy vélekedett, hogy ha valaki nem kapott preferenciát, az voltaképpen diszpreferenciában részesült (ez a megállapítás vállalatokra, intézményekre és tevékenységcsoportokra egyaránt érvényes volt ebben az időszakban). Nyilvánvaló, hogy ilyenfajta preferencia-rendszer mellett lehetetlen volt

valóban előnyben részesíteni azokat a szervezeteket vagy tevékenységfajtákat, amelyek a fejlődés hordozói voltak, amelyektől tehát várni lehetett, hogy a népgazdaság motorját gyorsabb fordulatszámba hozzák.

Ami pedig a mellékhatások problémáját illeti, itt jó néhány kérdés vetődik fel. Köztük a legfontosabb az, hogy megfelelően célozzuk meg a prioritásban részesítendő, lehetőleg *homogén* tevékenységeket. Már a megfogalmazás is óvatosságot tükröz, hiszen teljesen homogén tevékenységfajtákat a gyakorlatban eszközrendszerünk korlátai miatt sem lehet prioritásban részesíteni, ezt tehát mint a prioritásrendszer szükséges velejárójának is tekinthetjük. Ha azonban a kiemelt figyelem olyan heterogén egységekre vonatkozik, amelyek tevékenysége egyaránt tartalmaz a fejlesztés homlokterében álló és fejlesztésre jóval kevésbé indokolt elemeket, akkor a legjobb szándék mellett sem lesz sikeres a preferencia-rendszerünk; nem azok a tevékenységek fognak fejlődni, amelyeket a népgazdaság motorjának tekintünk, hanem ezek mellett (nem egy esetben ezek előtt) olyanok is, amelyeket második-harmadik vonalba tartozónak nyilvánítunk. Jól ismert példája ennek az, amikor a prioritás inhomogén *szervezetekre* irányul, s a szervezetek keretében élve a kedvezményezettség lehetőségével olyan tevékenységfajtákat is fejlesztenek (nem egy esetben a könnyebb ellenállás irányába haladva), amelyek nem tartoznának a figyelem fókuszába.

Van a dolognak egy másik oldala is. Óhatatlan ugyanis az, hogy mindenfajta prioritásrendszer megbontja a harmonikus, egymásra épített, összehangolt fejlesztés menetét. Gyakran tudatosan bontja meg az innovációs láncot, célra orientáltan, de a létrehozott diszharmóniával is előre számolnunk kell. Gondoljunk például arra, amikor a feldolgozóipar köréből válogatva valamilyen tevékenységcsoportot kiemelünk és fejlesztésre alkalmasnak deklarálunk, tehát olyannak, amelynél magasabb szintű versenyképességet érhetünk el. Tételezzük fel, hogy ilyen tevékenységcsoport például a *számítástechnikai gépek, berendezések gyártása.* A példa valós, hiszen a közeli jövőnek ez egyik olyan tevékenységfajtája, amelyre érdemes nagyobb figyelmet fordítani. A számítástechnikai eszközök gyártása azonban korántsem csak végtermékszerelést jelent, vagy akár mikroelektronikai jellegű részszállítást. Ahhoz, hogy egy számítástechnikai berendezés elkészüljön, számos hagyományos tevékenységfajtára is szükség van, olyanokra, amelyekkel kialakítják pél-

dául a gépek és berendezések külső megjelenési formáját, vagy olyan alkatrészekre, részegységekre, amelyek a hagyományos gépipari tevékenységek köréből kerülnek ki. Abban az esetben, ha ezek nem állnak megfelelő mennyiségben és főként minőségben rendelkezésre, ez legalább olyan mértékben hátráltatja a számítástechnikai gépek és berendezések gyártásának dinamikus fejlesztését, mintha egyáltalán nem részesítettük volna preferenciában ezt a tevékenységcsoportot.

A diszharmóniával tehát számolnunk kell, méghozzá input-output szemléletben. Ez azt jelenti, hogy ha valamilyen tevékenységcsoportot prioritásra alkalmasnak jelölünk ki, akkor az ehhez szükséges háttéripari tevékenységek megfelelően arányos fejlesztésével is számolnunk kell, éspedig ezeknek is az adott célra vagy célokra orientált fejlesztésével. Azt hiszem, ezzel nem minden esetben számolunk még mai prioritásrendszerünkben sem. Gondoljunk például arra, hogy jó minőségű finomkohászati termékek nélkül ma már nem lehet elképzelni egyetlen gépipari berendezéstípust sem, márpedig ilyenfajta finomkohászati termékekkel alig rendelkezünk hazai gyártásból, s importálásuk ugyancsak problematikus időnként. Vagy egy másik területről egy viszonylag egyszerűbb példa: kétségtelen, hogy a könnyűiparon belül is vannak olyan tevékenység- és termékfajták, amelyek kiemelt fejlesztése indokolt, mert versenyképesen adhatók el a világ nálunk fejlettebb régióiban is. Ilyenek közé tartoznak a bőrruházati termékek. Az ezekhez szükséges legfontosabb alapanyagot, a bőrt, részben itthon állítjuk elő, a finombőrök jó részét importáljuk, de ami a leginkább elgondolkoztató, hogy azok a viszonylag kis értékű kiegészítő termékek, amelyeknek aránya a végtermékben a bőrruházati termék egészéhez képest elenyészően csekély (gombok, zárak stb.), korántsem állnak olyan minőségben rendelkezésre, hogy ez a termék versenyképességét javítsa, ellenkezőleg, jó, ha nem nagy mértékben rontja le annak esélyeit.

E két példával csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy a prioritás tárgyának kijelölése önmagában is olyan feladat, amely szemléletében az *input-output technika* érvényesítését igényli, s a prioritás rendszerében végig kell gyűrűztetni mindazokat az elemeket, amelyek elősegíthetik e tevékenységfajták fejlesztését. Ezt a kérdést nemcsak a „mit", hanem a „hogyan" kérdésénél is számításba kell venni. Napjaink egyik égető gondja például az, hogy exportunk

egy része vagy azért nem tud nagyobb mértékben kibontakozni a versenyeztető országok termékeihez viszonyítva a fejlettebb piacokon, mert hiányoznak az ehhez szükséges, a végtermékhez hasonló minőségű, finomságú, korszerűségű alkatrészek, részegységek, tartozékok, kiegészítő elemek (e kört szoktuk együttesen háttéripari tevékenységeknek nevezni), vagy azért, mert ez utóbbiak hazai fejlesztése meglehetősen elhanyagolt, hiszen a végtermék-orientált ösztönzésünkben ezekre már kisebb figyelem irányul.

A „mit preferáljunk", vagy más szavakkal a „minek adjunk prioritást" kérdésre tehát az eddigi eszmefuttatások alapján a következő válaszokig jutottunk el:

– lehetőleg homogén tevékenységeket, tevékenységcsoportokat (és nem heterogén szervezeteket);

– e tevékenységek, tevékenységcsoportok *teljes gyártási szakaszát* az előállításukhoz szükséges alkatrészektől, részegységektől kiindulva a végtermékig és a végtermékhez szükséges kiegészítő berendezésekig, tartozékokig, sőt szolgáltatásfajtákig is.

Ez utóbbi gondolatelemben már van egy újabb figyelemre méltó tényező is, mivel számos olyan terméket részesítünk ma prioritásban, amely szolgáltatásokat is igényel. Ez azt jelenti, hogy a végtermékkel azonos mértékben kell fejleszteni a szolgáltatásokat is. Ismét gondoljunk a számítástechnika példájára, ahol a legkorszerűbb mikroszámítógép létrehozása, a piacon való megismertetése és elterjesztése nem képzelhető el anélkül, hogy megfelelő szoftverek is rendelkezésre álljanak, éspedig különböző típusú alkalmazásorientált szoftverek, de ugyanígy hozzá tartozik e tevékenységfajtához a betanítás, az üzemeltetéshez szükséges javítás, karbantartás, szervizelés is.

Kapcsolódik e témához a termelést megelőző fázis: a hazai kutatás-fejlesztés (az alapkutatástól a prototípusig) és/vagy a licencvásárlás, -adaptálás gondolatköre is. Ha egy tevékenységcsoportot vagy -fajtát első helyen műszaki és közgazdasági megfontolásból fejlesztésre érdemesnek nyilvánítunk, akkor ennek prioritását már a kutatás-fejlesztés stádiumában biztosítani kell. De kínálkozik ennek az ellentettje is; ha egy tevékenység a kutatóintézetben ígéretesnek mutatkozik szakmai-műszaki szempontból, akkor érdemes és szükséges ennek kifejlesztési (vagy licencvásárlásnál a vételt megelőző) szakaszában olyan közgazdasági számításokat végezni nemzetközi összehasonlítással együtt, amely igazolhatja vagy cáfolhatja

az új tevékenység- vagy termékfajta prioritásra érdemes voltát. Erre is van jó példánk, gondoljunk ebben a vonatkozásban a biotechnológiák hazai fejlesztésére.

A „mit preferáljunk" kérdésre adandó válasz azonban az előzőekben felvázoltnál bonyolultabb. Ahhoz, hogy megfelelően jelöljük ki a fejlesztési irányokat, elég széles mezőnyben ismernünk kell helyzetünket a világban, elsősorban a legfőbb versenyző partnerekhez képest. Ez egyfelől igen sok nemzetközi ismeretanyagot igényel, hiszen a számításba vehető termékcsoportok, tevékenységfajták esetében tudnunk kell azt, hogy relatív elmaradottságunk milyen mértékű az élmezőnyhöz képest; arról is kell, hogy ismereteink legyenek, hogy az élmezőny maga milyen mértékben és milyen gyorsasággal fejlődik. Van-e tehát remény arra, hogy a ma meglevő különbséget csökkentsük, vagy esetleg óriási ráfordítás ellenére továbbra is bővülhet a szakadék köztünk és legfejlettebb termékeket gyártók, előállítók között. Azt is mérlegelni kell, hogy egy-egy tevékenységfajta tekintetében kikkel versenyzünk a világban, hiszen merőben más a helyzet, ha versenytársaink hozzánk hasonló fejlettségű országok vagy esetleg olyan fejlődő országok, ahol a rendkívül alacsony munkabér és a szinte korlátlanul rendelkezésre álló, betanításra alkalmas, szakképzetlen munkaerő mellett a versenyzés feltételei számukra jóval kedvezőbbek.

Ismét néhány példa: a jelenlegi nemzetközi helyzetismeret, a hazai kutatás-fejlesztési háttér, a hazai természeti és földrajzi adottságok birtokában minden józan számítás arra mutat, hogy a biotechnika, a biotechnológiai folyamatok fejlesztése tekintetében jelenlegi helyzetünk relatíve nem rossz, s érdemes az erőket ilyen tevékenységfajtákra koncentrálni, ahol ha valószínűleg nem is tudunk betörni az élmezőnybe, de legalább a követő mezőnyben helyünk van a világban. E tekintetben az is mérlegelendő, hogy az ilyen tevékenységfajtákhoz a megfelelő agrárháttérrel rendelkezünk, mezőgazdaságunk fejlettségi színvonala olyan, hogy erre a biotechnikára alapozott ipari tevékenységfajtákat rá lehet építeni, és szükséges is ráépíteni, itt tehát a versenyképességnek van reális lehetősége. Ellenkező példa elég széles körből vehető. Tekintsünk csak a könnyűiparban a legutóbbi évtizedben tapasztaltakra, ahol is a kommersz, nagy szériában gyártott, átlagos minőségi igényeket kielégítő termékek tekintetében versenytársaink ma már a fejlődő országok, köztük is azok a délkelet-ázsiai országok, amelyek az ilyen termékek

gyártására lényegesen kedvezőbb ráfordítási körülmények között készülhetnek fel. A hongkongi, a koreai, szingapúri termékekkel nem tudjuk felvenni a versenyt árban, még akkor sem, ha a szállítási távolság a fejlett piacokig tőlük jóval nagyobb, mint tőlünk. Így tehát ezeken a területeken ha prioritást akarunk adni, akkor feltétlenül olyan típusú tevékenységeknek szabad csak prioritást adni, amelyek magasabb minőségi igényeket elégítenek ki, finomabb megmunkálási szintet képviselnek, tehát szakképzett munkaerőt és ezzel társuló szellemi munkaerőt igényelnek, hiszen ezek azok az adottságaink, amelyek a világon inkább versenyképessé tesznek bennünket.

A hazai relatív helyzetismeret mellett a másik, nem kevésbé fontos kérdés az, hogy kutatási-fejlesztési potenciálunk milyen mértékű az adott tevékenységcsoportokban, s van-e lehetőség arra, hogy a hazai kutatási-fejlesztési ismeretanyag jobb hasznosításával viszonylag gyorsabb haladást érjünk el. E tekintetben jó példa a mikroelektronika, amelynek hazai háttere a kutatásban-fejlesztésben adott, ha nem is olyan mértékben, mint az élenjáró technikát képviselő országokban, de ezek hasznosításában gazdagabbak a lehetőségeink, mint a gépipar számos más tevékenységében.

E témabevezető zárásaként, bár korántsem utolsó helyen érdemel említést az is, hogy azok a tevékenységek, amelyeket primátusban részesítünk, feltétlenül helyt kell hogy kapjanak a hazai alkalmazásban is. Meglehetősen nehezen lehet megjelenni külföldön olyan termékekkel vagy tevékenységfajtákkal, amelyeknek nincs itthoni referenciája. A külföldi vásárló előtt legalábbis gyanússá válik, ha nincs hazai bemutatásra módja a terméknek, hiszen milyen lehet az a termék, amelyre nem kapnak rá gyorsan a magyar felhasználók? Nem tartom valószínűnek, hogy meggyőző lehet az az érvelés, hogy népgazdaságunk olyan mértékben exportorientált, hogy még az exportra alkalmas, kiváló minőségű termékeinkből sem akad lehetőség hazai felhasználásra. Márpedig nem egy esetben ilyen példánk is volt a legutóbbi évtizedben, például amikor komplett kórházakat exportáltunk fővállalkozásban és építettünk ki olyan műszerezettséggel és felszereléssel, amilyen körülmények között hazai kórház nem működött az országban. Nyilvánvaló tehát, hogy a hazai referenciára fel kell készülni egyfelől a bemutatás kedvéért, de azért is, mert az itthoni felhasználás közben derülhetnek ki a terméknek olyan sajátosságai (ezek nem mindig hibák), amelyekkel

a továbbfejlesztés során számolni kell, s amelyekből a gyártó maga is sokat tanulhat.

A másik kérdés a prioritások kapcsán a „hogyan" kérdése, tehát az, hogy milyen módon részesítsük előnyben a fejlesztés homlokterébe helyezett termékeket, tevékenységeket. Sok évig, évtizedig ez volt az elképzelés: prioritás adása egyértelműen azt jelenti, hogy kedvezőbb adózási feltételeket, szubvenciókat, az állami támogatás különböző formáit kapják meg. Ez, vagy ezek egy része valóban szükséges feltétele annak, hogy egy tevékenységcsoport az átlagosnál jobban tudjon kibontakozni, de egyfelől nem minden eleme szükséges; másfelől nem is elégséges hozzá.

Az a véleményem, hogy erre a kérdésre is érvényes a közmondás igazsága: „teher alatt nő a pálma". Kétségtelen ugyanis, hogy azok a tevékenységfajták, amelyekkel képesek vagyunk vagy lehetünk a nemzetközi versenyben hatékonyan részt venni, önmagukban is olyan mértékben a fejlesztés hordozói, hogy normatív körülmények között is kedvezőbben fejleszthetők más termékeknél, tevékenységfajtáknál. Gondolok itt arra, hogy például a magyar gyógyszerekben a magyar szellemi tevékenység testesül meg elsősorban, ez teszi versenyképessé őket, és nem az, hogy milyen mértékű kedvezményben részesíti a gyógyszergyártást a magyar állam (bár ez sem megvetendő). A prioritás tehát szerintem nem szükségképpen egyenlő azzal, hogy kedvezményeket adunk bizonyos tevékenységfajtáknak. Sokkal inkább arról van szó, hogy azokat a területeket, amelyeket a vivő ágazatok vagy tevékenységfajták közé sorolunk, amelyeket tehát a versenyképesség bázisának tekintünk, olyan környezetbe helyezzük, amely biztosítja az átlagosnál gyorsabb fejlődést. Mi szükséges ehhez a környezethez? Kétségtelen, hogy beruházás szükséges. A korszerű tevékenység megvalósulása legalább ilyen mértékben korszerű technika nélkül nem képzelhető el. A korszerű technika pedig kétségkívül igényel átmeneti vagy tartós (ez a tevékenységcsoport-fajtájától függ) állami segítséget, kedvezményeket. Ha azonban ezek adottak, önmagukban még nem elegendőek. A legkorszerűbb kapacitás sem tud létrehozni megfelelően versenyképes terméket, ha ezeket a kapacitásokat alacsony szinten használjuk ki – amire mindenki tud számos példát az országból –, ha tehát előállításukat költségessé tesszük (az állandó rezsi nagy hányadát hordozzák az egy vagy még csak nem is teljes műszakban előállított termékek).

A létrehozott korszerű kapacitások volumenének arányban kell állnia továbbá azok lehetséges mértékű kihasználásával, más szóval a kapacitáskihasználáshoz rendelkezésre kell állnia a megfelelő mennyiségű és összetételű, nem utolsósorban megfelelő képzettségű munkaerőnek. Nem kizárólag ipari szakmunkaerőre gondolok, legalább ilyen mértékben szükséges a kutató-fejlesztő mérnök, de szükséges a kiegészítő, kisegítő tevékenységet végző, sőt az adminisztrátor is. Ahhoz pedig, hogy megfelelő összetételű munkaerő rendelkezésre álljon, biztosítani kell a feltételeket, elsőként azt, hogy kiemelkedő teljesítményért az ilyen tevékenységcsoportokban kiemelkedő bérezésben részesüljenek. A hangsúly azonban itt is az első elemen van, a *kiemelkedő teljesítményen.* Nem tartanám helyesnek a fordított sorrendet, azt az elég gyakori véleményt, hogy „fizessük jól meg a munkaerőt a kiemelt tevékenységeken, majd akkor jól fog dolgozni". Azt hiszem, hogy ez a nézet irreális, téves, és nem szolgálja a fejlesztendő tevékenységek érdekeit.

A „hogyan" kérdésre adandó válasz esetében ismét utalnunk kell arra, amit a „mit" kérdésre adott válaszunknál mondtunk. Nem lehet egy tevékenységfajtát kiragadni a környezetéből, hanem a rásegítő akcióknál is gondolni kell arra, hogy mindazokat a tevékenységcsoportokat hasonló módon ösztönözzük, amelyek elősegíthetik a fő tevékenység sikeresebb kibontakoztatását. (Aktuális és irritáló példa ennek fordítottjára az, amikor a közvetlen exportot számos direkt segítéssel ösztönözzük, az exportálandó termékhez szükséges részegységek gyártását pedig egyáltalán nem.)

A „hogyan" kérdés megválaszolásának másik eleme az, hogy a kiemelésre szánt tevékenységcsoportokban még az átlagosnál is nagyobb lehetőséget kell adni az alkotó, kreatív tulajdonságok kibontakoztatásának, a kísérletezésnek, az újjal való próbálkozásnak, még akkor is, ha nem minden kísérletezés, próbálkozás lesz szükségképpen sikeres. Az alkotó emberi tevékenységnek teret kell adni, s hol lehetne jobb lehetősége ennek, mint éppen azokban a tevékenységcsoportokban, amelyeket a vivő, a fejlődést hordozó elemek között tartunk számon? Ismét egy számítástechnikai példa: közismert, hogy szoftver előállításában nemzetközi helyzetünk relatíve lényegesen jobb, mint a gépek, berendezések gyártásában. Ez a fiatal, új tevékenységfajta ma már csaknem önálló ágazat, ugyanis igényli a nagyobb mértékű alkalmazásorientált fejlesztést, ez pedig az emberi elme eredményeinek jobb hasznosítását, s erre

lehetőséget ad a szoftverfejlesztés, annak nagyüzemi és – legalább ilyen mértékben – kisüzemi módja is.

A preferálás hogyanja azonban szerintem lényegesen több, mint amit adatokkal, pénzügyi ráfordításokkal ki lehet fejezni. Ha egy országban megfelelően választjuk ki azokat a tevékenységcsoportokat, amelyeket hosszabb távon a fejlődés hordozóinak tekintünk és kezelünk, ezeknek a tevékenységcsoportoknak önmagukban is kell hogy legyen vonzásmechanizmusuk. Kell hogy oda vonzzák azokat a fiatalokat, akik az új iránt fogékonyak, akik a képességeiket ki akarják próbálni, s akik nemzetközi mércével is hajlandók megméretni magukat és eredményeiket. A prioritásnak érződnie kell, abban is, hogy a társadalomban rangot, erkölcsi elismertséget is jelentsen az ilyenfajta tevékenységcsoportokban való közreműködés, s ez nem kitüntetést jelent, hanem olyan társadalmi közvéleményt, amely önmagában is hajtóereje az újnak, a korszerűnek, a versenyképesnek. Ebből következik, hogy az ilyenfajta tevékenységekben nemzetközi elismertségünknek is növekednie kell. Ehhez pedig lehetőséget kell adni külföldi kapcsolatok létesítésére (fenntartására), amihez viszont elengedhetetlen a megfelelő szintű nyelvismeret. Azt hiszem, hogy erre is jó példa a biotechnika, amelyben már ma is lényegesen jobb a magyar kutatók nemzetközi elismertsége, mint számos más ágazat vagy tevékenységcsoport tekintetében.

Összefoglalva tehát a „mit" és „hogyan" kérdésekre adandó válaszról mondottakat, megállapíthatjuk, hogy a prioritások megfelelően mérlegelt kijelölése és a preferálás rendszerének megállapítása, tényezőinek összeállítása összehangolt munkát igényel közgazdászoktól, az adott szakterület műszaki és más szakembereitől és nemegyszer az ökonometriával foglalkozóktól is, akik modellrendszerbe tömörítve fejezik ki mindazt, amit megkíséreltem az előzőekben a prioritásokról elmondani.

Ahhoz azonban, hogy a hazánk gazdaságában lejátszódó folyamatokat részletesebben szemügyre vegyük, feltétlen szükséges kitekintenünk a világ más területeire, és megvizsgálnunk a prioritások megfogalmazásának és érvényesítésének módját – természetesen csak igen érintőlegesen – a világ más részeiben.

E könyv szerzőjének az a nem titkolt szándéka, hogy a múlt jelenségeiből, folyamataiból és tendenciáiból olyan következtetéseket vonjon le, amelyek a következő időszakra is előremutatnak, s különösképpen az, hogy megvizsgálja: a prioritások jelenlegi gya-

korlatban érvényesített módszerei milyen mértékben váltak és válnak be a gazdaság gyakorlatában, mondhatjuk-e azt, hogy a gazdaság fejlődési menetének befolyásolására szükséges eszközök birtokunkban vannak, a gazdaság fejlődését, annak összetételét, a legfontosabb célokat kellőképpen tudjuk menedzselni, vannak módszereink, s ezek a módszerek a gyakorlatban is jól beváltak. Erre a kérdésfeltevésre szeretnénk a választ sugallni mindazoknak, akik e könyvet elolvassák.

Kitekintés a világba

A gazdaság vezérlési módszereinek több, egymástól elég élesen elkülönülő gyakorlata alakult ki az elmúlt évtizedekben a világban. A *szocialista* országok általában a tervgazdálkodás gyakorlatát folytatják, s ezen belül a szigorúbb és kevésbé kötött formák széles választéka alakult ki. A szigorúbb tervmechanizmusok gyakorlatában a prioritások érvényesítése viszonylag egyszerű, hiszen maga a terv és annak részletes, címzetteknek szóló megfogalmazása már a gazdasági prioritásokat érvényesíteni hivatott. Más kérdés, hogy a valóságban ható törvények ezzel egy irányban mutatnak-e (vagy fordítva: a terv felismeri-e a gazdaságban ható törvényszerűségeket és azokra építve fogalmazza-e meg a prioritás rendszerét). Hogy ezek a prioritások a valóságban milyen mértékben érvényesülnek, ennek vizsgálata külön tanulmányt igényel. A *piacgazdálkodást* folytató országokban a prioritások érvényesítésének különféle gyakorlata ismert. A legutóbbi évtizedekben és különösen az első világpiaci árrobbanást követő időszak óta az egyes országok struktúrapolitikája-iparpolitikája fogalmazza meg az adott ország gazdasági prioritásait, s ezen belül azokat a feladatokat, amelyeket állami eszközökkel támogatni szándékoznak.

A tőkés országok gazdaságirányítói a hivatalosan meghirdetett iparpolitikához eléggé eltérően viszonyulnak. Nyugat-Európa országaiban általában felvállalták az elmúlt évtizedben azt, hogy az állami irányítás feladata az iparpolitika-struktúrapolitika (bár e két fogalom nem teljesen fedi egymást, de a prioritások érvényesítésének legfőbb területe éppen az ipar, ezért esetenként szinonimaként használjuk őket) kialakítása és érvényesülésének közvetett, általában pénzügyi eszközökkel történő elősegítése. Az Egyesült Államokban azonban még napjainkban is eléggé eltérő nézetek is érvényesülnek. Az utolsó másfél évtizedben a hivatalos vélemény inkább az ellen szólt, hogy az állam az iparpolitikát valamilyen mó-

don is befolyásolja, ugyanakkor a gyakorlatban az állami ráhatásterelés az Egyesült Államokban is széles körben érvényesült. A fejlődés alacsonyabb szakaszában levő országokban, Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában viszonylag erősebb az állami ráhatás és a struktúrapolitika irányításában az állam befolyásoló szerepe. A befolyásolás nemcsak tudati, eszmei ráhatást, hanem az esetek túlnyomó többségében anyagi előnyökhöz juttatást is jelent.

Voltaképpen egy új típusú, világszintű prioritásmegfogalmazást tartalmaz az ENSZ által meghirdetett új nemzetközi gazdasági rend, elsősorban a fejlődő országok iparosításának ösztönzése céljából. Ennek alapjait az ENSZ 1974. májusi közgyűlésének VI. speciális szekciója dolgozta ki, akcióprogramjában egy új nemzetközi gazdasági struktúrát sürgetve. Ez az új struktúra a fejlődő országok számára nemcsak az alapanyagok kitermelését, hanem a feldolgozás folyamatának fokozatos honosítását is feladattá teszi. Azt célozza, hogy a világ ipari potenciálját a korábbitól eltérően allokálják, és az ipar jó néhány ágazatának fő tevékenységét azokba az országokba vigyék át, ahol az adott tevékenységhez szükséges alapanyag rendelkezésre áll. A fejlett országok számára olyan ipari ágazatok létesítését vagy meglevők erősítését ajánlja, amelyek nemzetközileg kevésbé kompetitívek, inkább bonyolultak, szellemi ráfordítást igénylőek, s a technikai fejlődésnek általában a magasabb szintjét képviselik.

Ennek a világgazdaságban feltételezetten végbemenő strukturális változásnak három alapkövetelménye van. Az egyik azzal függ össze, hogy az iparban az elmúlt évtizedekben kialakult az olyan magasabb beruházás- és kutatás-fejlesztés igényes ágazatok sora, amelyek magasan kvalifikált munkaerőt is igényelnek. Ezek az ipari ágazatok igen dinamikusan növekedtek és gyorsan koncentrálódtak Nyugat-Európa fejlett iparú országaiban. Ennek kapcsán a hetvenes évek közepén a nyugat-európai ipari termelésnek mintegy harmada ilyen *technikaintenzív* ágazatokból tevődött össze. Ezzel szemben a technológiai szempontból kevésbé igényes feldolgozóipar a fejlődő országokban alakult ki, ahol az ilyen típusú tevékenységekhez szükséges alacsonyan kvalifikált és gépesítést kevésbé igénylő munkaerő nagyobb számban állt rendelkezésre. Az ilyen, technikai szempontból kevésbé igényes ipari tevékenységek tekintetében a fejlődő országok egyre inkább versenyképesek, és versenyképességüket nemcsak a fejlett országokkal, hanem az esetek nagy

részében a szocialista országokkal szemben is sikeresen érvényesítik. Mindez erősítette az ipari specializáció kialakulását az országok, esetenként egyes régiók között. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a teljes innovációs folyamaton belül növekszik a jelentősége az ipari kutatásnak-fejlesztésnek, az ilyenfajta tevékenységeket segítő konzultációnak, a managementnek és a marketingmunkának. Sokan vélekednek úgy, hogy az ilyenfajta ipari szolgáltatások a gazdasági hatalom forrását képezik a fejlett országokban. Ezekhez viszonyítva magának a termelési folyamatnak a jelentősége relatíve leértékelődött.

Az ún. Új Gazdasági Rend érvényesítésének másik forrása az, hogy rendelkezésre álljon a magasan kvalifikált munkaerő a fejlett és egyre inkább a fejlődő országok nagyobb hányadában. Ez viszont az oktatás, képzés folyamatának erősítését igényli, amelyre nyilvánvalóan eddig elsősorban a fejlett országok voltak képesek.

A magasan fejlett kapitalista országok strukturális krízisét nem kis mértékben a nyersanyag- és energiaforrások drágulása okozta. Mindez párosult a *szállítási költségek* növekedésével és a *környezetkímélés* ugyancsak költségigényes folyamataival is. Ezek együttes hatása azt eredményezte, hogy igen sok ipari termelőágazat a legfejlettebb tőkés országokban egyre kevésbé hatékonynak bizonyult. Ha ezeket a tevékenységeket tovább akarták működtetni, ez adókedvezményeket, súlyos állami költségráfordításokat igényelt, s ez is egyik okává vált a tőkés országokban tapasztalt inflációs nyomásnak.

Ha figyelembe vesszük, hogy ezek a folyamatok az európai tőkés országok többségében és az Egyesült Államokban is jelentős és hosszú éveken át növekvő munkanélküliséggel párosultak, mindez még inkább felveti a mainál ésszerűbb strukturális változások szükségességét és a megfelelő munkamegosztás létrejöttét a különböző országcsoportok és országok között.

Az egyes tőkés országok eléggé különbözőképpen reflektáltak az ENSZ-nek a jobb nemzetközi munkamegosztást sürgető törekvéseire. Több országban speciális adaptációs programot dolgoztak ki a hazai ipar számára, bevezettek állami támogatásokat azoknak a vállalatoknak részére, amelyek a szükséges strukturális változásokat saját erőből nem tudták végrehajtani, s a direkt és indirekt befolyásolásnak számos más eszközét is igénybe vették. Csupán egy példa Hollandia esete, ahol speciális támogatási programot ala-

kítottak ki avégett, hogy anyagilag segítsék azokat a vállalatokat, amelyek tevékenységeik egy részét a fejlődő országokba helyezik át. Kevésbé aktív módon támogatta az ilyenfajta folyamatokat az NSZK vagy az Egyesült Királyság kormánya, bár ezek a kormányok is azt deklarálták, hogy nem fogják akadályozni a fejlődő országokba való tőkekihelyezés folyamatát, ha direkt módon nem is avatkoznak abba bele.

A preferáló, terelő jellegű aktív állami struktúrapolitika érzékeltetésére alkalmas az NSZK példája. Erről ad széles körű áttekintést T. Rasmussen 1983-ban megjelent könyvében.*

A szerző vizsgálati köre meglehetősen széles. A fogalom meghatározásával kapcsolatosan hivatkozik több ismert szerző, köztük Hahn 1927-ben leírt megállapítására, amely szerint az új Európa gazdasági problematikája két fejlődési vonalra vezethető vissza, ezek közül az egyik a gazdasági és politikai változások az európai zónán kívül, a másik Európán belül a jelentékeny struktúramódosulás. Ennek fényében és a struktúrával, annak vizsgálati módjával kapcsolatos fogalmi kör rendszerezése érdekében a struktúra következő tíz elemét határozta meg.

– A *termelési struktúra* a különböző területek, ágazatok és termékek input és output szerkezetének változása az időben.

– *Struktúraváltozásoknak* a tartós és nem az átmeneti vagy ciklikus módosulásokat tartja.

– Maga a struktúraváltozás azt jelenti, hogy a *tevékenység bázisa* változik, ez az esetek többségében a technológiát jelenti és nem a pénzügyi vagy egyéb módosulásokat.

– *Árstruktúrán* a relatív árakat és nem az árszínvonalat vagy az árak átlagát érti.

– Az *aggregátumok struktúrája* azok egyértelmű és konstans összetétele olyan aggregátumok szintjén, amelyek már nehezen változnak.

– A *struktúratranszformáció* megfogalmazása a szabálytalan hullámzásokat vagy a ciklikus változásokat jelenti.

– A *gazdasági struktúra-elemzésének* a fogalmán a gazdasági feltételrendszer teoretikus analízisét érti.

* Lásd *Thomas Rasmussen:* „Sektorale Strukturpolitik in der Bundesrepublik Deutschland" Theoretische Vorgaben Massnahmen und Ergebnisse. Vandenhoeck and Ruprecht in Göttingen 1983.

– Egy *modell struktúrája* általában számszerűen meghatározott konstansokból és koefficiensekből áll, s ez vizsgálható ökonometriai analízis keretében.

– Egy *rendszer struktúraanalízise* tapasztalati tényezők alapján meghatározott feltételek függvényében vizsgálja a szerkezetet.

– Végül vannak olyan struktúraváltozások, amelyek az *alapvető feltételek* megváltozásából következnek.

Rasmussen az NSZK mai struktúrapolitikájának előzményeit is ismerteti. E témával kapcsolatban az 1965-ben megfogalmazott tézis azt tartalmazta, hogy a stabil pénz állandó növekedést követel, az állandó növekedés a struktúra változásával jár együtt, s ennek érdekében progresszív struktúrapolitikát kell kialakítani, amelynek célja, hogy a tisztán defenzív jellegű beruházásokat a lehetséges mértékben háttérbe szorítsák. (Ugye nem idegen az olvasónak ez a gondolatkör? A magyar gyakorlatban is vissza-visszatért a hatvanas években, de még a hetvenes évek közepén is az, hogy a szerkezet progresszív változtatását csak állandó növekedésre alapozhatjuk.)

A struktúramódosulást alapvetően a technikai haladás motiválja, de természetesen hatással vannak rá a külgazdasági integráció, a fogyasztási szokások változásai, amelyeket az életszínvonal növekedése hoz magával. Ezzel egyidejűleg új fogyasztói igények kielégítése válik szükségessé. Ez a koncepció a progresszív struktúrapolitikát úgy jellemzi, hogy ez a defenzív beruházásokat korlátozza és a beruházási hullámzást (legalábbis szándékában) csökkenti.

A téma vizsgálatával az NSZK-ban megbízott magas szintű bizottság 1967–1968-ra már aktív struktúrapolitika koncepcióját is kidolgozta, amely a következő elemekre épül:

– a keresletorientált változások megállapítása,
– az elöregedett struktúra leépítésének koncepciója,
– a struktúrapolitika eszközeivel a növekedés gyorsítása,
– kiegészítő támogatások nyújtása.

Ez a fajta aktív struktúrapolitika a recessziót *strukturális krízisnek* fogja fel, amellyel azonban lehet a jövőre nézve kedvezően élni.

Az ezt követő évtizedben, éppen a recesszió közvetkeztében, számottevően megváltozott a helyzet, és ugyanez a bizottság 1977–1978-as struktúrapolitikai érvelésében már azt fejti ki, hogy a struktúraváltozás többek között függ a bérek színvonalától és mozgé-

konyságától, s hogy egy jövőorientált struktúrapolitika kidolgozása meglehetősen reménytelen vállalkozás. A szektorális struktúrapolitikának elsősorban a megfelelő határfeltételekre kell épülnie, és figyelembe kell vennie a rizikófaktorokat is.

Mindezek alapján az NSZK kormányzatának koncepciója azt fejezte ki, hogy az állami struktúrapolitikától elvárható a struktúraváltozás megkönnyítése és elősegítése. Ezzel egyidejűleg az árszint stabilizálására is törekednie kell. A termelési faktorok mobilitását még akkor is biztosítani kell, ha ez egyes vállalatok vagy esetleg egyes gazdasági alágazatok számára tartósan nem rentábilis megoldásokkal függ össze. Figyelemmel kell lenni arra, hogy az állami struktúrapolitika szociális tényezőket lényegesen ne érintsen, ami azt jelenti, hogy a mobil munkaerőt megfelelő módon elhelyezkedéshez kell segíteni. Azt is leszögezték, hogy állami segítséget csak kiegészítő jelleggel és csak akkor lehet adni, ha ez az adott gazdasági termelőágazatokat és az abban tevékenykedő vállalatokat a világpiacon versenyképesebbé teszi. Az állami segítségnek időben behatároltnak és degresszívnek kell lennie, ugyanakkor a nemzetközi versenyképességre való alkalmasságot alapkövetelményként kell elvárni. A gyakorlatban ez az NSZK gazdasága számára azt jelentette, hogy egyfelől olyan gazdasági ágazatoknak kell segítséget nyújtani, amelyek a struktúraalakításban különleges nehézségekkel küzdenek; másfelől a jövőorientált termékek irányába kell a közgazdasági lépéseket terelni és a lehetőséghez mérten koncentrálni.

A hetvenes években ezek a feltételek kiegészültek azzal is, hogy az NSZK gazdaságának növekvő mértékben kell figyelembe vennie a környezet állapotának javítását a struktúrapolitikai célok meghatározásakor. Természetesen ezek az általános elvek évről évre a konkrét szektorális struktúrapolitika kialakítása során gazdagodtak, illetve elhagyták közülük a már nem aktuális elemeket. Ezt is nyomon követi a szerző a hetvenes évek évről évre kiadott gazdasági jelentései alapján. Az egyik ilyen jelentés, amely 1981-re vonatkozik, például azt állapítja meg, hogy a struktúramódosulás alapirányzata az ipar és a szolgáltató ágazatok között zajlik le.

A hivatkozott könyv elemzi az állami gazdaságpolitika gyakorlati tapasztalatait is, különös tekintettel a szektorális struktúrapolitika megvalósulására. Rasmussen a szektorális struktúrapolitikát lényegében két elemre bontja: az első az *általános* jellegű, amely tovább oszlik a szektoron kívüli struktúrapolitikákra, köztük a vállalati

nagyságkategóriákra, az innovációra és egyéb elemekre (ide értve például a környezetvédelmet is). Emellett nagyobb jelentőséget tulajdonít a *speciális* struktúrapolitikának, amely két fő elemre bomlik: a szektorok közötti és a szektoron belüli struktúrapolitikára. A szektorok közötti struktúrapolitikában vannak olyan tényezők, amelyek módosítóan, és vannak olyan tényezők, amelyek erősítően (konvergálóan) hatnak a struktúrapolitikára. A módosító tényezők között is vannak terjeszkedő és növekedést előidéző jellegűek. A szektoron belüli struktúrapolitika a szektorban érvényesülő általános üzemnagyság, a termelékenység és az innováció függvényeként is alakul ki. Ez a fajta felvázolása a gondolatmenetnek igen könnyen áttekinthetővé teszi a struktúrapolitika hatásmechanizmusát. A szerző a *konvergáló* tényezők közé sorolja azokat az elemeket, amelyek azt célozzák, hogy a versenyképességben a pozíciót tartani tudják, hogy a teljesítőképességet biztosítsák, hogy a korábbihoz hasonló versenyzési viszonyokat tartsanak meg stb. A *módosító* tényezők közé tartoznak mindazok, amelyek a jelenlegi *piaci pozícióból* kiindulva bizonyos területeken a piaci hányad növelését célozzák. A modifikáló tényezők között alapvető szerepe van a pénzügyi segítségnyújtásnak és az ehhez járuló adókedvezményeknek. Természetesen itt sem csupán egyirányú hatásokat kell figyelembe venni, hiszen minden részletében a hatásmechanizmus nem izolálható, kölcsönhatásokkal, sőt egyes tényezőket rontó hatásokkal is számolni kell. Érdemes felfigyelni arra, hogy az összes pénzügyi segítségből 1966-ban az NSZK-ban az agrárgazdaság kapott 79,9%-ot, a bányászat 9,3%-ot, az energetika, a nyersanyagtermelés, a gáz- és vízszolgáltatás 8%-ot, a hajóépítés 1,7%-ot, a repülőgép- és űrhajóipar 0,9%-ot és a közlekedés 0,2%-ot. 1982-ben a kép lényegesen differenciáltabb, és jelentős eltolódásokat jelez. A mezőgazdaságra a pénzügyi támogatásoknak már csak 43,3%-a jutott, a bányászat viszont 23,3%-ban részesült a támogatásokból. A hajóépítés 9,7, a repülőgép- és űrhajóipar 8,9%-át kapta a pénzügyi segítségnek, az energetikára, a nyersanyagtermelésre, a gáz- és vízszolgáltatásra 4,6%, a közlekedésre 4,5%, a technológia fejlesztésére 1,3%, a távfűtésre 2,1% és egyéb célokra (például széndúsításra) 2,3% jutott. Hasonló jellegű eltolódás (bár mértékében eltérő) található az adózási kedvezményeknél. Érdemes megjegyezni, hogy 1982-ben az összes adókedvezmény 40,9%-át a közlekedés kapta, további 39,7%-át a mezőgazdaság, 11,9%-ban részesült a bányá-

szat, és csak a maradék kisebb hányad oszlott meg további ágazatok között.

Az NSZK példája a tőkés világgazdasági válsággal erősen sújtott, nagy gazdasági potenciállal rendelkező ország reagálását jelzi, ami a prioritásokon belüli eltolódásokban is érvényesült.

Egészen más gazdaságpolitikai meggondolások motiválják a szocialista országok vezetőit. Mint ismeretes, országainkban a *teljes foglalkoztatottság* megvalósítása az egyik igen nagy vívmány. Kialakultak és az országok többségében tovább is élnek igencsak munkaigényes ipari ágazatok, köztük nem egy olyan ágazat, amelynek ma a fejlődő világ országaival kell felvennie a versenyt. Mindezek mellett természetesen a szocialista országok sem mondhatnak le arról, hogy a régi, korszerűtlen technológiát újjal váltsák fel, kevésbé munka-, inkább technikaigényes folyamatokkal, és hogy növeljék a technikaintenzív alágazatok szerepét az iparon és az egész gazdaságon belül. A specializáció a szocialista országokban is széleskörűen terjed egyfelől a KGST körében, másfelől két- és sokoldalú nemzetközi megállapodások formájában, fejlett és fejlődő országokkal is. A fejlődő világ országaival való kétoldalú együttműködések keretében az elmúlt évtizedben gyakorlatilag megvalósult az a folyamat, hogy a kevésbé eszköz-, inkább munkaigényes folyamatok nagyobb hányadát e megállapodásokat aláíró fejlődő országok (Vietnam, Mongólia stb.) végzik, a magasabb kvalifikáltságot igénylő munkafolyamatokat pedig a szerződést aláíró fejlettebb gazdaságú szocialista országok vállalatai. Feltétlenül figyelemre méltó az, hogy a szocialista és a fejlődő országok érdekei az új ipari rendben eléggé közel állnak egymáshoz, ugyanis mindkét országcsoportnak érdeke az, hogy a nemzetközi munkamegosztásban jelentős változások következzenek be.

Az elmúlt másfél-két évtized gyakorlata azt mutatta, hogy a hetvenes években az ENSZ keretében meghirdetett új fejlesztési tendencia egyre inkább napi gyakorlattá válik. Az 1984. évi UNIDO-konferenciára benyújtott jelentés* – amely az egész 1963–1982-es időszakot tekinti át — azt állapította meg, hogy az egész világ feldolgozóiparában a hatvanas évek kezdete óta növekvő tenden-

* Lásd Industry in a Changing World. Special Issue of the Industrial Development Survey for the Fourth General Conference of UNIDO. United Nations, New York 1983.

ciát mutat a fejlődő világ tevékenységének aránya; az egész, mintegy 20 éves távon ez az arány 8,1%-ról 11%-ra nőtt (a hozzáadott érték alapján). Ennél is gyorsabban nőtt a szocialista (a jelentés szóhasználata szerint „központi tervezésű") országok aránya, amely a hatvanas évek elején még 15%-ot sem ért el a feldolgozóipar hozzáadott értékében világszinten, 1982-re pedig már 25%-ra növekedett.

Jelentős strukturális változás következett be a feldolgozóiparon belül annak ágazati szerkezetében is. A tradicionális könnyűipar aránya csökkent, és növekedett a nehézipari ágazatoké. Míg 1963-ban a világ feldolgozóiparán belül a könnyűipar aránya 40,5%-ot, a nehéziparé 59,5%-ot képviselt, a nyolcvanas évek indulásakor a könnyűipar aránya egyharmadosra esett vissza, a nehéziparé pedig 66,5%-ra nőtt. Az arányok azonban országcsoportonként igen eltérőek. A nyolcvanas években a könnyűipar aránya viszonylag a legmagasabb az ázsiai fejlődő országokban volt, meghaladta a 46%-ot, ennél lényegesen alacsonyabb volt az arány a latinamerikai fejlődő országokban, mindössze 38,8%. A szocialista országok könnyűipar-nehézipar aránya igencsak közel áll a világátlaghoz, 33–67%-os.

Eltérő szerkezeti képet mutat a feldolgozóipar abban az esetben, ha külön vizsgáljuk a nem tartós fogyasztási cikkeket, az ipari félgyártmányokat, valamint a tőkejavakat (ide értve a tartós fogyasztási cikkeket is). A fejlett tőkés országokban az elmúlt húsz évben tendenciózusan növekedett a feldolgozóiparon belül a tőkejavak és a tartós fogyasztási cikkek aránya, növekedett a továbbfelhasználásra kerülő ipari félgyártmányoké, és csökkent a nem tartós fogyasztási cikkek aránya. A változások azonban csak néhány százalékosak, nem mutatnak jelentős dinamikát. Ezzel szemben igen számottevő változás következett be a fejlődő világ országaiban, ahol a hatvanas évek közepén még a feldolgozóipar termékein belül az egyszerű, nem tartós fogyasztási cikkek aránya volt abszolút többségben, s a tőkejavak és a tartós fogyasztási cikkek együttes aránya még a 21%-ot sem érte el. A nyolcvanas évek indulásakor azonban a kép már lényegesen kiegyenlítettebbé vált, 38%-ra csökkent a nem tartós fogyasztási cikkek aránya, 31–32%-ra nőtt az ipari félgyártmányoké, valamint a tőkejavak és tartós fogyasztási cikkeké. Már ezek a nagyvonalú arányok is jelzik azt, hogy a tevékenységek kihelyezése a fejlődő világ országaiba nemcsak megkezdő-

dött, hanem gyorsult is a hetvenes évek második felében. Ez a folyamat a nyolcvanas években is folytatódik.

Az UNIDO jelentése vizsgálja e tendenciózus változások hátterét is, és megállapítja azt, hogy az ipari struktúrában végbement jelentős és tartós tendenciaváltozásokra nem kis hatása volt annak, hogy megváltoztak az ipari prioritások. Növekedett, különösen a fejlett országok (tőkés és szocialista országok) körében, a kormányok kutatásra és fejlesztésre fordított kiadásainak szerepe, s ez nem mindig az aránynövekedésben, hanem sok esetben az ilyenfajta kiadások allokációjában érvényesült. A strukturális alkalmazkodás mértéke országonként és ágazatonként is eléggé eltérő. A legfejlettebb iparral rendelkező országokban a korszerű technikai színvonalat képviselő iparágak dinamikusan növekednek, ugyanakkor egyre inkább zsugorodik az elöregedett, piacképtelen tevékenységek szerepe. Nyilvánvaló, hogy az állami ráfordítások a kutatás és fejlesztés tekintetében elsősorban a keletkező, fejlődő iparágakra irányulnak, s a világtendencia azt mutatja, hogy az egyes államok az összes kutatási, fejlesztési ráfordítások mintegy felét finanszírozzák közvetlenül vagy közvetett módon. A támogatottan fejlesztett ágazatok közé első helyen az *elektronika* tartozik, ezen belül is a fogyasztási elektronika. Egyre inkább kialakulnak a feldolgozóiparban olyan *mozgékony rendszerek*, amelyek robotokat és számjegyvezérlésű szerszámgépeket is tartalmaznak. Ezeknek a rendszereknek a lelke a számítógép. Az állam szerepe azonban nemcsak a fejlett országokban, hanem a fejlődő világ országaiban is növekvő az új típusú tevékenységek honosításában és a kutatási-fejlesztési tevékenységek finanszírozásában is. Az állam ezekben az országokban nem egy esetben a tulajdonosi jogok egy részét is átvette a nagyvállalatokban, felismerve azt, hogy ezekben a fejlődő ágazatokban az egyes országok jelenléte a világban elengedhetetlen a jövő szempontjából.

A gyakorlat az elmúlt évtizedben azt is mutatta, hogy a fejlett és a fejlődő világ közötti szakadék áthidalásában az ipari tevékenység vertikális munkamegosztása jobban segít, mint a horizontális jellegű. Ez a fajta munkamegosztás szolgálja jobban a specializációt, veszi jobban figyelembe az egyes országok szakképzett munkaerőszintjét, az ebben meglevő különbségeket, amelyeket az oktatás fejlesztése is csak bizonyos fáziseltolódással tud kiegyenlíteni.

Az UNIDO 1984. évi konferenciáján tárgyalt jelentés is aláhúzza

a nemzetközi munkamegosztás szerepét és ebben az egyes kormányok prioritásmeghatározó, prioritásokat segítő, támogató szerepét is.

Az elmúlt évtizedben bekövetkezett változások újraélesztették azt a vitát, amely az Egyesült Államokban és nyugat-európai országokban az „aktív iparpolitika" szerepéről folyt és folyik napjainkban. Már a fogalom meghatározásában is elég sok a különbség a különböző irányzatok között is. Kétségtelen, hogy „iparpolitika" fogalmán nálunk Magyarországon sem mindenki azonos fogalmat ért, s világszerte elég eltérő módon használják ezt a kifejezést. Mint Brian Hindley „Empty economics in the case for industrial policy"* tanulmányában megjegyzi, az „iparpolitika" kifejezés a legutóbbi 10–15 évben olyan *ernyő* szerepét töltötte be (ez az ún. umbrella-elv), amely tartalmazza széles körben mindazokat a kormányzati akciókat, amelyek közvetlenül befolyásolják a gazdaság termelési struktúrájának alakulását. Ide tartoznak a protekcionizmus különböző érvényesítési formái, a különböző adópolitikai kedvezmények vagy elvonások és más állami beavatkozási formák.

Az egyes országok iparpolitikája azonban a gyakorlatban igen élesen különbözik egymástól. Mint Hindley kifejti, a japán iparpolitika, amelynek modellje világszerte ismert, elsősorban azt célozta, hogy a nemzetközi versenyképesség szempontjából növelje az elektronika, a gépipar és az autóipar, valamint a kohászat szerepét. Ennek érdekében a japán kormányzat meglehetősen jelentős tőkebefektetéseket eszközölt. A japán kormány befolyást gyakorolt az ipari vezetés határozathozatalára, és ez a japán politika sikeresnek bizonyult az elmúlt évtizedben.

Lényegesen kevésbé direkt módon avatkoznak be az iparpolitikába a nyugat-európai tőkés országok kormányai, közvetett módszerekkel azonban ugyancsak a magas fejlettségű ágazatok irányában érvényesítik befolyásukat. Ezeknek a tevékenységeknek nemzetközi munkamegosztásában is jelentős változások tapasztalhatók. Az elektronikai ipar termékei egy részének összeszerelését egyre inkább áttelepítik a fejlődő országokba, elsősorban Dél- és Kelet-Ázsia országaiba. Ezeken a területeken az olcsó, szakképzetlen munkaerő lekötésére lehetőséget adott az ilyen szerelőtevékenység,

* Megjelent a „The World Economy", a „Quarterly Journal on International Economic Affairs" 1984. szeptemberi számában.

s ezeket a munkaigényes folyamatokat lényegesen olcsóbban tudták a helyszínen elvégezni, így a korszerű elektronika termékeinek olcsóbbodását is elősegítette ez a fajta munkamegosztás. A folyamatnak azonban korántsem tartunk a végén. Az UNIDO egy másik jelentésének* anyaga alapján előre látható, hogy a nyolcvanas évek második felében a közepes tömegtermelésű chipek és a szilíciumtechnológia expanziójára is számíthatunk a fejlődő országokban, most már nemcsak Délkelet-Ázsiában, hanem Brazíliában és Mexikóban is. Kiegészülhet ez a tevékenység az automatizált és a félig automatizált jellegű összeszereléssel is.

Nagyon valószínű, hogy a számítógépes automatizált rendszerek területi áttelepítése is felgyorsul az iparilag fejlett országokból a fejlődő világ országaiba. Már napjainkban is tapasztalható, hogy például Indiában rendelkezésre állnak programozók, rendszerelemzők, sőt tervező mérnökök is, akikre számítani lehet a magasabb kvalifikációt igénylő mikroelektronikai tevékenységek elterjesztésében, sőt a szoftverellátásban is. Arra is számítani kell, hogy minél inkább kapcsolódnak be a mikroelektronika termelésébe a fejlődő világ országai, annál inkább gyorsítani fogja ez az árcsökkenés folyamatát, s erre a szocialista országoknak is reagálniuk kell. Az egyes termelőfolyamatok átirányítása fejlődő országokba nem csupán azt jelenti, hogy gyárakat és berendezéseket telepítenek az adott országba, hanem azt is, hogy a folyamatos minőségjavítás követelményét is érvényesítik, s hogy ezek az új termelőkapacitások könnyen és gyorsan képesek tevékenységüket adaptálni a mindenkori piacváltozások követelményéhez. Ehhez a folyamathoz járul egy további magatartást és szemléletet formáló tényező. Az igényes munka újabb igényeket támaszt a munkavállalókban, növeli megélhetésük bázisát, s ezzel újabb fogyasztói igényeket is kelt, s ez a strukturális változási folyamathoz újabb lökést adhat.

A világszintű szerkezetátalakítás folyamatát természetesen elő kell segíteniük mind a fejlett kapitalista, mind a szocialista országoknak azzal, hogy hosszú távú programot készítenek saját szerkezetátalakítási folyamataik tekintetében és a fejlődő országokkal való növekvő munkamegosztás érdekében. Ezeknek a programoknak szükségképpen tartalmazniuk kell azokat a támogatásokat is,

* Lásd World Industrial Restructuring and Redemployment. Fourth General Conference of UNIDO, Bécs, 1984. augusztus 2–18.

amelyeket az ipari infrastruktúra kiépítése érdekében és a tudományos szervezetek bevonása céljából kell a fejlett országoknak nyújtaniuk. Nyilvánvaló, hogy speciális intézkedésekre is szükség van egyfelől a nagymértékű forrásátrendezéshez, a piacszervezéshez, másfelől az ipari munkaerő kiképzéséhez és továbbképzéséhez is.

A fentiekből, úgy gondolom, nyilvánvaló, hogy az ENSZ nemcsak szükségesnek tartja az egyes országok iparpolitikájának kidolgozását és érvényesítését, hanem egy nemzetközi szintű iparpolitika kialakításának és érvényre jutásának elősegítését is támogatni kívánja. Ez viszont már azt jelzi, hogy az iparpolitika fogalma is világméretűvé válik, és ezen belül az egyes országcsoportok, országok és tevékenységek szerepe újabb átértékelést igényel. Ezek a folyamatok megindultak, feltartóztathatatlanul folynak, s ha idejében fel nem ismerjük őket, akkor növeljük lemaradásunkat.

Az ENSZ más akciói is sürgetik a növekvő nyíltságú nemzetközi kereskedelmi rendszer kiépítését. Az egyik legerősebb ösztönzője ennek a GATT (General Agreement on Tariffs and Trade). A Világbank 1984. évi jelentése (World Development Report 1984) többek között azt állapítja meg, hogy azok az országok, amelyeknek kormányai a textil- és ruházati ipar foglalkoztató jellegének megőrzése végett protekcionista intézkedéseket léptettek életbe, nagymértékben sújtották ezeknek a termékeknek kereskedelmét éppen a fejlődő országokban, amelyek a textil- és ruházati világkereskedelem tekintélyes hányadát bonyolítják le. Ugyanakkor ezek a protekcionista intézkedések például az Egyesült Államokban növelték az adott csoportba tartozó termékek előállítási költségeit is, így voltaképpen a protekcionista ország lakosai számára jelentettek kedvezőtlen helyzetet. Ugyanez a jelentés állapítja meg azt is, hogy a gyakorlati tapasztalat azt mutatja, minél nyitottabb a világ gazdasága és minél inkább képes a növekvő kereskedelmet befogadni, annál inkább válhat ez a növekedés motorjává is. A kereskedelmi kapcsolatok bővítésével nő az egyes országok ipari egymásrautaltsága, ez a folyamat egyúttal költségkímélő is, s így egyaránt érdeke a szállító és az átvevő országnak. Kedvező tehát az a fajta iparpolitikai megfontolás, amely a nemzetközi munkamegosztásra és a kereskedelem nyitottságára épít.

Mindezek az igencsak elnagyoltan felvázolt nemzetközi irányzatok azt jelzik, hogy a magyar iparpolitikai prioritások kidolgozása

és érvényesítése folyamán a nemzetközi tendenciával számolnunk kell. Tudnunk kell, hogy melyek azok a sávok, amelyekben versenyképességünk növelhető és ahol azt célszerű ösztönözni, és tudnunk kell azt is, hogy milyen tevékenységi körökben, milyen országcsoportok vállalataival kerülünk versenyhelyzetbe ahhoz, hogy felmérjük: viszonylag korlátozott mértékű állami ráhatási eszközeinket hogyan koncentráljuk jól a magyar gazdaság növekedése érdekében.

E nemzetközi kitekintés után – ugyancsak vázlatosan – tekintsük át a hazai prioritások múltját.

Hazai háttér

A tervek szerepe

Mint minden tervgazdálkodást folytató országban, hazánkban is a népgazdasági terv, ennek is elsősorban a középtávú tervváltozata az, amely a fejlesztés prioritásait a következő ötéves időszakra meghatározza. Természetesen a hosszú távú és az éves tervekben is megjelennek ezek a prioritások, a hangsúly a középtávú tervezésen éppen azért van, mert ez az az időtáv, amely még nemzetközi összehasonlításban is belátható, és ahol a prioritások érvényesítésének tényezői is megfelelő módon áttekinthetők.

A terv azonban korántsem az egyetlen eszköze a prioritások érvényesítésének. A korábbi évtizedekben több más gyakorlati kísérlet is kialakult. Az egyik ilyen gyakorlat a hatvanas években a „kiemelt ágazatok" fejlesztési politikája volt, amikor is szervezetek összességéből álló ágazatok álltak a mindenkori fejlesztés homlokterében. A hatvanas években elsősorban néhány gépipari ágazatot tekintettek prioritást élvező ágazatnak. Ezt a szó legszorosabb értelmében kell érteni, hiszen ezek az ágazatok a központi elosztású beruházási javakból a többieknél lényegesen nagyobb hányadot tudtak maguknak kihasítani, ezekre az ágazatokra összpontosult a gazdasági és társadalmi vezetés figyelme is. Itt az *ágazati elvet* kell hangsúlyozni, tehát azt az elvet, amely a szervezetek (általában vállalatok, egyes esetekben szövetkezetek és az előbbiekhez csatlakozó intézmények) összességére kiterjedt. Ez a kiemelésprioritási elv azt is magában foglalta, hogy a figyelem és a fejlesztés koncentrációja nem homogén tevékenységekre irányult, hiszen a kiemelésben részesített szervezetek fő tevékenysége mellett számos melléktevékenység is óhatatlanul prioritást kapott, ha azonos szervezeten belül gyakorolták azokat. Kikerültek az érdeklődés homlokteréből viszont a tevékenységnek azok a fajtái, amelyeket egy-egy, a kiemelési hatókörön

kívüli szervezeti egységben mellékprofilként gyakoroltak. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy több állami beruházást kapott például a híradás- és vákuumtechnika ágazatba sorolt vállalatok mindegyike, ezek teljes tevékenysége (például a csavargyártás is), de ha egy, a gépgyártásba tartozó vállalat állított elő mellékprofilként híradástechnikai terméket, az hasonló kedvezményben már nem részesült.

A prioritásoknak ez a módja nem bizonyult sikeresnek éppen a szervezeti elv gyakorlati alkalmazhatóságának problémái következtében és azért sem, mert a kiemelt tevékenységhez kapcsolódó számos háttéripari, kiegészítő tevékenység nem kapott hasonló prioritást, tehát a fejlődés harmóniája tört meg ezáltal.

Másik alkalmazási módja a prioritásoknak a hatvanas-hetvenes évtizedben a bizonyos témakörökre irányuló párt- és kormányhatározatok érvényesítése volt. Ezek a határozatok általában már nem a szervezeti elv alapján egy-egy ágazatcsoport egészét vagy néhány ágazatot öleltek fel, hanem bizonyos témakörökre orientálódtak. Tipikus példája ennek az 1977. évi struktúrapolitikára és külgazdasági fejlesztésre vonatkozó MSZMP központi bizottsági határozat, amely később állami határozatban is testet öltött. Ez a fajta prioritásadás kétségkívül célra orientáltabb, a gyakorlati megvalósításhoz azonban több áttételre lett volna szükség. Ez 1977-et követően, a világgazdasági árrobbanások hatásának érzékelése kapcsán már nem tudott megvalósulni (e témára még visszatérünk).

A középtávú népgazdasági tervekben megfogalmazott prioritások gyakran visszacsengtek egy-egy témakörre vagy tevékenységcsoportra vonatkozó párt- vagy állami határozatban; ilyen esetben az utóbbi határozatok nagyobb súlyt adtak, egyes esetekben mélyebb részletezést, több konkrétságot a középtávú tervben megfogalmazott prioritásoknak. A döntő azonban a tervben megfogalmazott volt.

Az 1970–1985 közötti három ötéves tervidőszak tervdokumentumában megfogalmazott prioritások a következők.

Az 1970. évi II. törvényben megfogalmazott *negyedik ötéves tervről* szóló határozat még az *extenzív fejlesztés* prioritásának a jegyeit viseli magán. Bár a gazdaságpolitikai célok között első helyen a társadalmi termelés hatékonyságának erőteljes növelését jelöli meg, amelyet különösen a munka termelékenységének emelkedésével, a fajlagos anyagráfordítások csökkentésével, az álló-, valamint

a forgóeszköz-állomány javításával, a termelési szerkezet átalakításának meggyorsításával és nem utolsósorban a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk fokozásával, a szervezés és a vezetés színvonalának emelésével kell elérni, a terv még így szól: „A növekedés üteme teremtsen kedvező feltételeket a társadalmi termelés hatékonyságának fokozásához, biztosítsa a népgazdaság arányos fejlődését." Ez a prioritás egyértelműen is és részleteiben ki nem mondottan is azt foglalja magában, hogy a hatékonyság javítását elsősorban a magasabb növekedési ráta mellett lehet és kell elérni. Ezt úgy is számszerűsíti a negyedik ötéves tervtörvény, hogy a tervidőszakban a nemzeti jövedelem évi átlagos növekedését 5,5–6% közötti határközben rögzíti. Ennek a megfogalmazásnak a hátterében az állt, hogy hatékonyságot javítani, szerkezetet változtatni, a nemzetközi munkamegosztásban fokozottan nagyobb volumenekkel, szélesebb sávban részt venni könnyen lehet akkor, ha dinamikus a fejlődés, ha mód van a termelés mennyiségének érzékelhető mértékű évenkénti növelésére. Részleteiben is ezt a felfogást tükrözi a tervtörvény, amikor azt állapítja meg, hogy „a műszaki haladás követelményeinek érvényre juttatása, a termelési technológia fejlesztése, a termékek korszerűsítése, minőségének javítása és választékának bővítése az iparban, az építőiparban és az élelmiszer-gazdaságban egyaránt a termelés mennyiségi bővülését kell hogy eredményezze".

Bár már a negyedik ötéves terv is foglalkozott a nemzetközi összehasonlításban akkor is viszonylag magas ráfordítások csökkentésének feladatával, így többek között az energiafelhasználás szerkezetének korszerűsítésével, a hazai nyersanyagok hasznosításának magasabb fokával, a korszerűbb anyagok és féltermékek termelésének és felhasználásának biztosításával, a prioritások között ezek másodlagos helyen szerepeltek az extenzív bővítés mögött. Megjelent azonban már ebben az időszakban a magasabb színvonalú technikai kultúra megteremtésének fokozott igénye, ezen belül is a magasabb színvonalú részegységek és félkész termékek gyártásának általánossá tétele, a termelési folyamatok gépesítése és automatizálása, a számítástechnika jelentős mértékű alkalmazása, a korszerű építési móddal készült épületek, szerkezetek gyors elterjesztése iránti igény. Ha azonban a magasabb színvonalú technikai kultúra érdekében teendő lépések sorát tekintjük át, akkor aligha tudunk prioritási sorrendet fellelni, hiszen a tervtörvény csaknem teljeskörűen fel-

sorolja mindazokat a tényezőket, amelyekben nemzetközi összehasonlításban jelentős elmaradottságunk volt a hatvanas évek végén. A feladatok között megjelennek olyanok, amelyeknek ma is prioritást adunk. Ilyenek például a gépiparban: az ipar elektronikai fejlődését biztosító alkatrészek (félvezetők, integrált áramkörök, miniatürizált alkatrészek) körének bővítése, az elektronikus számítógépek és ezek kapcsolódó egységeinek termelése hatékony nemzetközi együttműködés keretében, az automatizált eszközök és automatikai alkatrészek előállítása, és napjainkban is prioritásként valljuk azt az általános feladatot, amelyet a tervtörvény 14. § 1. pontja a következőképpen ír le: „A gépipar fejlesztésének legfontosabb feladata a termelés szerkezetének olyan átalakítása, amely hosszabb távra is biztosítja a népgazdaság korszerű gépi berendezésekkel való ellátását, a termelés gazdaságosságának jelentős fokozását és a gyártmányok nemzetközi versenyképességét."

Ugyancsak napjaink prioritásának vallhatjuk a vegyiparon belül a gyógyszeripar dinamikus fejlesztésének igényét és a gyógyszeripari termelés szerkezetének olyan korszerűsítését, amellyel kivitelünk minden viszonylatban jelentősen bővíthető. Már kevésbé vagy egyáltalán nem érvényesül napjainkban a fejlesztés fő irányai között a kőolajtermékek és a földgáz vegyipari feldolgozásának fokozása, a műanyagtermelés továbbfejlesztése, a műanyagok és szintetikus szálak termelésének fokozása, s még kevésbé az a feladat, amelyet a negyedik ötéves tervtörvény 15. § 3. pontja a következőképpen ír le: „A vegyipar gyors ütemű fejlesztését több nagyberuházással (új műtrágyagyár, a petrolkémiát és a szintetikus anyaggyártást szolgáló létesítmények) kell megalapozni." Ezt természetesen nem írhatjuk a negyedik ötéves tervtörvény rovására, amelynek összeállítása arra az időszakra esett, amikor még az árviszonyok, elsősorban az alapanyagok és a feldolgozóipari termékek egymáshoz viszonyított árarányai merőben eltérőek voltak a maiaktól.

A korabeli prioritások között szerepel a mennyiségi igények fokozottabb kielégítése, például a lakásépítésben és az építőipar más területén is. Ebben az időszakban kapott nagyobb hangsúlyt a könnyűszerkezetek széles körű alkalmazása, amitől nemcsak a gyors kivitelezést vártuk és az építési folyamatok szerelő jellegének elterjedését, hanem a viszonylag olcsóbb építkezést is (ez utóbbit hiába). A mennyiségi igények fokozottabb kielégítése cseng vissza a mezőgazdaság fő feladataira megállapított prioritásokban, ame-

lyek a lakosság növekvő igényeire való tekintettel a biológiailag értékesebb élelmiszerek, főleg a hús és más állati termékek, a friss zöldség és gyümölcs iránti növekvő igényeket veszik figyelembe. Ennek érdekében irányozta elő a terv a termésátlagok növelését, a szálastakarmány-termelés további fejlesztését, ugyanakkor a rétek és legelők hozamainak bővítését is, és a kertészetben is a termésátlagok emelését. Csupán példaképpen érdemes megemlíteni, hogy a húsipari termékek gyártásának növelését a vágósertés-termelés legalább 30%-os bővítésével kívánták megalapozni, és ez nem csupán a férőhelyek rekonstrukcióját és fejlesztését igényelte, hanem korszerűbb fajták és megfelelő összetételű keveréktakarmányok fokozottabb felhasználását is.

Érdemes arra is felfigyelni, hogy a hazai mennyiségi igények növekedése állt a terv homlokterében. Ha csak a sorrendet tekintjük, az ágazatok többségénél a feladatok meghatározása úgy kezdődik, hogy az adott ágazat fejlesztése a fokozódó belföldi szükségletek kielégítését szolgálja, és csak ezt követően említi meg a terv, hogy a kivitel növelését is lehetővé kell tenni. Mindezt magától értetődőnek tarthatjuk, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a negyedik ötéves terv még úgy számolt, hogy a tervidőszakban a reálbér – a hatékonysági követelmények teljesítése mellett – öt év alatt 16–18%-kal növekedhet, és ami még ennél is lényegesebb: „az eddiginél inkább legyen meghatározó szerepe a reálbérnek a reáljövedelem emelkedésében". Ehhez a reálbér-növekedéshez rendeli hozzá a terv a lakosság jobb áruellátását, amely a mennyiségi igények mellett a korszerű és jobb minőségű termékek iránti növekvő keresletlet is számol. Figyelembe vette ez a terv a technikai fejlődés következtében növekvő keresletet a műszaki cikkek iránt. Ez nemcsak azt jelenti, hogy öt év alatt 300 ezer db személygépkocsi lakossági értékesítésével számolt a terv, hanem azt is, hogy a növekvő lakásszámhoz tartozó építőanyag- és bútorértékesítési, valamint tartós fogyasztási cikkek iránti igényeket is tartalmazta.

Mai szemmel nézve a negyedik ötéves tervben megfogalmazott követelmények teljesen egyértelműen az extenzív fejlesztés jegyeit viselik magukon. Figyelemre méltó azonban az, hogy a terv a prioritások között következetesen hangsúlyozza azt, hogy az extenzív fejlesztésnek a hatékonysági követelmények fokozott érvényesítésére kell építenie, és már azt is tartalmazta (IX. fejezet 41. § 1. pontban), hogy: „a gazdasági növekedés szilárd egyensúlyi helyzet biz-

tosításával valósuljon meg". Ezt abban a periódusban állapította meg, amikor természetesnek tekintettük a minden szempontból szilárd egyensúlyt, amelynek minden biztosítéka rendelkezésünkre állt.

A negyedik ötéves terv ma optimistának tűnő feladatmegfogalmazásai mögött az áll, hogy nem sokkal korábban vezettük be az új típusú gazdasági szabályozási rendszert, s hogy ennek első egy-két éves tapasztalata igencsak kedvező volt. Egyértelműen megfogalmazhattuk, hogy a gazdaságirányítási reform sikeresen járult hozzá már a harmadik ötéves terv teljesítéséhez is, s joggal vártuk a reform széles körű kibontakoztatásából származó további előnyöket. A tervtörvény ezt a következőképpen fogalmazta meg a 40. § 3. pontjában: „A kormány alakítsa úgy a gazdasági szabályozókat, hogy azok elősegítsék a tervben előirányzott fő arányok, az előirányzott növekedés és a fő tervcélok megvalósulását." Viszonylag szűk körre korlátozta a tervtörvény a kormány közvetlen döntési jogkörét, és sokkal szélesebben jelölte meg a közvetett gazdaságszabályozás eszközeinek alkalmazását. Igen fontos az a megfogalmazás (43. § 2. pont), hogy: „A gazdasági célok megvalósítására szervezett intézkedésekkel is erősíteni kell a vállalatok közötti verseny lehetőségét. Szervezeti változások akkor hajthatók végre, ha azok a népgazdasági hatékonyság fokozását eredményezik." A gyakorlat azonban a szervezeti változások tekintetében nem a verseny kibontakozásának irányában hatott, sőt a hetvenes évek elején az ipari nagyvállalatok terjeszkedési törekvései éppen a centralizáció mértékét növelték, amely a verseny kibontakoztatásával ellentétes hatású volt.

A fejlesztés extenzív jellege mellett tehát a gazdaságirányítás közvetett módszerei már előremutattak, és az intenzív szakaszra való felkészülés irányát is megjelölték. A negyedik ötéves tervtörvény jóváhagyásakor azonban még senki sem számolt, és nem is számolhatott azzal, hogy a világgazdaságban miféle árrobbanás fog rövid idő alatt végbemenni, és ez hogyan érinti a nemzetközi munkamegosztásba egyre nagyobb mértékben és egyre több szálon bekapcsolódó magyar gazdaságot.

Prioritásunk eszköztárában már ebben az időszakban is megjelentek a *központi fejlesztési programok*. Ezek köre azonban még viszonylag szűk volt, ezek a népgazdasági prioritásoknak csak igen kevés területét tartalmazták, és jelentőségük a gazdaságban úgy-

szólván marginális volt, bár a gazdaság néhány területén már nagyobb hatást gyakoroltak.

Merőben más körülmények között jött létre az *ötödik ötéves terv*. Az 1975. december 24-én kihirdetett 1975. évi IV. törvény a népgazdaság ötödik ötéves tervéről már olyan időszakban született, amikor világos volt, hogy az 1971–1975 közötti időszakra előirányzott fejlődést a gazdaság nem tudja teljes mértékben teljesíteni, és hogy az extenzív fejlesztés lehetőségeinek határára értünk, a korábbi prioritási módszer tovább már nem alkalmazható.

Az ötödik ötéves tervtörvény sokkal inkább ráfordításorientált, és nagyobb mértékben vette figyelembe a változó külgazdasági feltételeket. A hangsúly a gazdasági hatékonyság növelésén volt, elsősorban az élenjáró tudományos műszaki eredmények gyorsabb gyakorlati alkalmazásával, az exportképesség fokozásával, a termelés szerkezetének javításával, az állami gazdaságirányítás módszereinek további korszerűsítésével s nem utolsósorban a termelőegységek önállóságának és felelősségének erősítésével, kezdeményezőkészségük kibontakoztatásával. Minthogy a külgazdasági hatásokat a magyar gazdaság már érzékelte – ha a vezetés ebben az időszakban még átmenetinek is tekintette azokat –, ezért a hatékonyság javításának igénye mellett egyre inkább előtérbe került a népgazdaság külső és belső egyensúlyának biztosítása. Ez elsősorban úgy nyert megfogalmazást az ötödik ötéves tervben, hogy közelíteni kell egymáshoz a nemzeti jövedelem és a belső felhasználás, illetve a kivitel és a behozatal növelésének mértékét. A prioritás tényezői között tehát az *egyensúly* követelménye lényegesen nagyobb szerepet kapott, ez érzékelhető volt abban, hogy a nemzeti jövedelem belső felhasználásának arányait a korábbinál szigorúbb mértékben szabályozta a terv, kimondta (5. § 1. pont), hogy „a nemzeti jövedelem belső felhasználása – a fogyasztás és felhalmozás együttesen – a nemzeti jövedelem növekedésénél lassúbb ütemben emelkedhet". Megjelölte azt is, hogy a fejlődés üteme önmagában is korlátozott, és az előirányzott öt évre vonatkozó 30–32%-os növekedést a nemzeti jövedelem csak akkor haladhatja meg, ha ez a hatékonyságnak a tervezettnél gyorsabb növekedésén alapul, s a gazdaság egyensúlyának javításához járul hozzá. Idézzük emlékezetünkbe: a tervtörvényt az Országgyűlés 1975 decemberében fogadta el, a tervet 1973–1974-ben dolgozták ki, amikor is eladósodásunk mértéke jelentéktelen, a nemzetközi kamatráta alacsony volt.

A döntést hozók reális helyzetfelismerését, -értékelését jelzi, hogy ilyen körülmények között is a veszély lehetőségeivel számoltak, s az egyensúly követelményének magas fokú prioritást adtak. A gyakorlati végrehajtás már nem tükrözte eléggé ezt a helyzetfelismerést.

Az ötödik ötéves terv prioritásai között a *műszaki fejlesztés* a korábbinál nagyobb jelentőséget kapott. Egyfelől a műszaki fejlesztés gyorsítását segítő feladatokra kívánt összpontosítani a terv, és ezzel kapcsolta össze a társadalmi termelés hatékonyságának növelését. Másfelől a gazdaságosan felhasználható hazai és külföldi eredetű kutatási és fejlesztési eredményeknek a termelésbe való bevezetését és elterjesztését gyorsabban kívánta megoldani a korábbiaknál, s ennek érdekében fokozottan kívánt támaszkodni a KGST nyújtotta integráció előnyeire.

Új hangsúlyt és értelmezést kapnak a ráfordításigényesség csökkentésének feladatai, így elsősorban a termelés fajlagos energia- és nyersanyag-igényességének csökkentése, ennek érdekében a nagyfokú és ésszerű takarékosság. Emellett a feladatok közt szerepelt az álló- és forgóeszközök intenzív jellegű kihasználásának fokozása. Ugyanilyen feladatmeghatározás más megfogalmazásban az, hogy mind az ipari, mind a mezőgazdasági eredetű hazai és importált nyersanyagok feldolgozottsági fokát gazdaságosan kell növelni, amint a tervtörvény 9. § 2. pontja mondja: „A rendelkezésre álló erőforrásokat mind a gazdaságirányító szervek, mind a gazdálkodó szervezetek olyan termelési tevékenységek fejlesztésére összpontosítsák, amelyek a termelési szerkezet javítását a legelőnyösebben alapozzák meg." E mondat kifejtéséből is látszik, hogy nem extenzív módon fogalmazza meg a követelményeket és nem ehhez rendeli hozzá a ráfordításokat, hanem a ráfordítás adta lehetőségek korlátait veszi figyelembe akkor, amikor a termelés fejlesztéséről, szerkezetének, összetételének javításáról fogalmaz meg feladatokat a tervtörvény. A műszaki fejlesztés fő irányait is úgy csoportosítja, hogy abban első helyen a termékek gazdaságos, korszerű gyártása és az anyagoknak nagyobb használati értékű szerkezeti anyagokká való feldolgozása áll. Megjelenik – ebben a tervtörvényben új feladatként – a hulladékok és másodtermékek jobb hasznosítása is.

A központi fejlesztési programok eszközével is jobban él már ez a tervtörvény, és felsorolja azokat a ráfordítás jellegű központi fejlesztési programokat, mint például a földgázfelhasználás, az

alumíniumipar, petrolkémiai ipar programja, amelyek elősegíthetik a hatékonyabb fejlesztést.

Változatlanul központi feladat a lakásépítés mennyiségének bővítése, de emellett megjelenik már a lakáskörülmények és általában is az életkörülmények javításának igénye, amely nagyobb szerepet kap, mint a reáljövedelem emelése. Az ötödik ötéves terv a lakosság egy főre jutó reáljövedelmének emelkedését 18–20%-os sávban határozta meg öt év alatt. Ez lényegesen szerényebb cél a korábbi években elértnél.

Az ágazati feladatok között az energiatermelés és -ellátás hangsúlyos. Ez utóbbiban a Paksi Atomerőmű első reaktoregységének belépése is követelményként jelenik meg. Ugyanakkor a villamosenergia-behozatal növekedése érdekében a KGST keretében adódó együttműködési lehetőséggel kíván élni a terv.

Bár az ötödik ötéves tervtörvény megfogalmazásában a hatékonysági, ráfordításcsökkentési prioritások nagyobb hangsúlyt kapnak, még mindig megjelennek mennyiségi növekedést igénylő mutatószámok, elsősorban például a gépipari termékek volumennövekedésénél, emellett az építőanyag-ipar, könnyűipar termékeinél is. Ugyancsak megjelenik a tervtörvényben a kapacitásbővítés, új kapacitások létrehozásának igénye is, amely még az extenzív fejlesztés időszakára jellemző.

Az ötödik ötéves tervtörvény megfogalmazásában tehát korszerű, új típusú és a korábbi prioritásokra inkább emlékeztető elemek egyaránt megtalálhatók, még nem jut érvényre kristálytisztán az intenzív fejlesztés igényének prioritási sorrendje.

Más helyzet állt elő a *hatodik ötéves terv* megfogalmazásakor, amely az 1980. évi III. törvényben öltött testet, s amely már a helyzetfelismerést, a pályamódosítás elhatározását követő MSZMP központi bizottsági határozat után került megfogalmazásra. A hatodik ötéves tervtörvény karakterében is eltér az előzőektől, hangsúlyait egyértelműen a *népgazdaság egyensúlyi helyzetének,* ezen belül a külgazdasági egyensúlynak a helyreállítására és megszilárdítására helyezi, és ez nem csupán deklaratív szólam, hanem a hatodik ötéves tervtörvényen végig ez a prioritási vonal érzékelhető.

Ez a vonalvezetés azt jelenti, hogy az egyensúly követelményének rendeli alá a gazdasági növekedés ütemét és fő arányait (nem utolsósorban azt, hogy a felhalmozás aránya a nemzeti jövedelem 17–19%-a legyen a tervidőszak egészében). De az egyensúly helyreállí-

tása és megszilárdítása érdekében kívánja a tudományos kutatás és fejlesztés prioritásait is megfogalmazni, többek között abban, hogy természeti kincseink és nyersanyagaink hatékonyabb kiaknázásával és ésszerű felhasználásával szolgáljuk a gazdaság alapfeladatát, ehhez járuljon hozzá a legfontosabb technológiák korszerűsítése, az alap- és szerkezeti anyagok tulajdonságainak javítása, felhasználásuk gazdaságosabbá tétele. Mindezek érdekében kell dolgozniuk a tudományos kutatási intézményeknek és a műszaki haladás körében foglalkoztatottaknak is.

A termelési szerkezet korszerűsítését is az egyensúlyi viszonyoknak rendeli alá a terv, és ezen belül is nagyobb hangsúlyt ad azoknak a központi fejlesztési programoknak, amelyek az energiafelhasználás ésszerűsítését, a hulladékok és másodlagos nyersanyagok jobb felhasználását, a hazai favagyon kedvezőbb hasznosítását célozzák.

A hatodik ötéves terv a külgazdasági és a belső egyensúlyi helyzet javítása érdekében állapítja meg mind a termelés növelésének, mind a ráfordítások alakításának feladatait, hangsúlyozva (16. § 4. pont): „A feldolgozó iparágakban a termelési szerkezet korszerűsítését, a fejlesztéseket, a magasabb műszaki színvonalú, jobb minőségű termékek gyártására irányuló törekvéseket a gazdaságos egyensúlyjavítás követelményének kell alárendelni." Ez a megfogalmazás és ennek részletezése olvasható a gépipari, a vegyipari, az alumíniumipari és az élelmiszer-ipari feladatokban is. A nettó devizabevétel növelését tűzi ki a mezőgazdasági fejlesztés fő feladatául, s ez is újszerű eleme a hatodik ötéves tervnek.

Ez a terv már teljes mértékben az *intenzív szakasz* követelményeit állítja előtérbe és az ennek megfelelő prioritásokkal dolgozik. A területfejlesztés, a környezetvédelem is ilyen célokat kell hogy szolgáljon. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a gazdasági szabályozás elveivel kapcsolatosan az 56. § 3. pontjában a következő meghatározás: „A szabályozóeszközök segítségével a gazdaság egyre bővülő körében váljanak világossá a vállalatok közti – világpiaci mércével mért – valós hatékonyságbeli különbségek, s a fejlődésnek és személyi jövedelem növelésének lehetőségei ennek megfelelően differenciálódjanak."

A prioritások tehát átrendeződtek, s nemcsak azt jelzik, hogy a kormány és a politikai vezetés tisztában van azzal: helyzetünk a világban hogyan változott, de azt is jelzik, hogy a hazai lehetősé-

gek és tartalékok felmérése alapján jelölték meg az intenzív fejlesztés irányát és mértékét. Az elmúlt öt év után visszatekintve sem mondhatjuk, hogy ez a tervtörvény bármiben is elavult, korszerűtlen lenne, s hogy nem tudnánk vállalni ma a feladatmeghatározás bármely részét is. A döntésre, a szervezeti rendszerre, a vállalati gazdálkodásra vagy a termékforgalmazásra vonatkozó meghatározások is mind a prioritások érdekében kerültek összeállításra és azt a követelményrendszert tükrözik. A hatodik ötéves tervtörvény korszerű elemeken épült fel, s az intenzív fejlesztési szakasz *minőségi jegyeit* helyezi előtérbe. Kialakult már egy újfajta prioritási eszközrendszer, s ez az eszközrendszer, amellyel a következőkben részletesebben kívánok foglalkozni: a központi gazdasági fejlesztési programok rendszere.

Struktúrapolitikai határozat

Mielőtt elmélyültebben foglalkoznánk napjaink prioritásaival, a központi gazdaságfejlesztési programok rendszerével, tekintsük át a magyar népgazdaság szempontjából azt a meghatározó jellegű határozatot, amelyet nem sokkal a pályamódosítás előtt, 1977. október 20-án tárgyalt meg és fogadott el az MSZMP Központi Bizottsága „A hosszú távú külgazdasági politika és a termelési szerkezet fejlesztése"* irányelveiről. Ezt a határozatot a köznyelv a struktúrapolitikai határozatnak szokta nevezni. Jellemzője az, hogy nemcsak a korabeli helyzetet ismerte fel, hanem reálisan jelölte meg a fejlesztés útját és módját olyan tartalommal, amely néhány elenyésző kivételtől eltekintve napjainkban, tehát a határozatot követő második világgazdasági árrobbanás utáni időszakban is legalább annyira érvényes, mint a határozat hozatalakor.

A határozat úgy szól, hogy „tartósan dinamikus és kiegyensúlyozott gazdasági növekedés csak a hatékonyság erőteljes fokozásával érhető el. A következő időszakban a hatékonyság emelkedésének fő forrása a termelési szerkezet hazai adottságoknak és a nemzetközi feltételeknek is megfelelő, a külföldi piac követelményeit kielégítő változtatása, továbbá a meglevő tartalékok kihasználása, a rendelkezésre álló termelőberendezések és a munkaerő jobb hasz-

* Kossuth Könyvkiadó 1977.

nosítása." Ebben már nincs szó gyors növekedésre alapozott struktúrapolitikáról, hanem piacorientált, sőt export által vezérelt változtatások igényéről. (Az „exportvezérelt" szóhasználatot a magyar gyakorlatba Bognár József vezette be.) Napjainkban, csaknem egy évtizeddel a határozat hozatala után, ennek a megállapításnak minden eleme hangsúlyosan *érvényes, és még inkább kulcskérdése* a fejlesztésnek, mint a hetvenes évek végén volt. Ennek a politikai jellegű határozatnak az volt a korábbiakhoz képest új és előremutató eleme, hogy nemcsak azokat a témaköröket vázolta fel, amelyekre a fejlesztés prioritásainak irányulnia kell, hanem módszertani javaslatot is adott. Ez a módszer a hatékonyság hosszú távú alakulását meghatározó *műszaki-gazdasági kritériumok rendszere,* amelyeket a termelési és termékszerkezet fejlesztésénél, a fejlesztési célok közötti szelektálásnál kell figyelembe venni. Nyilvánvaló, hogy mint politikai határozat részletesen kimunkált receptet nem adott és nem is adhatott, iránymutatásait azonban az OMFB és az Országos Tervhivatal közösen készített útmutatója már a gyakorlat számára is részletezte. A felhasználók orientálására szolgál az a könyv, amelyet a Kossuth Könyvkiadó 1978-ban jelentetett meg: „A termelési szerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági kritériumai" címen. E könyv bevezetőjében hangsúlyozza a szerzői kollektíva, hogy elsősorban a *gondolkodási* rendszert kívánja részletesebben ismertetni és magyarázni, annak ésszerűségére hívja fel a figyelmet, avégett, hogy a tervezők, a műszaki és gazdasági szakemberek, a vezetők és beosztottak a vállalatoknál és a központi szerveknél egyaránt minél gyorsabban érvényesítsék ezt a gondolkozásmódot a gyakorlatban, és ezzel segítsék elő tevékenységünk nemzetközi versenyképességének tartós javulását. A kritériumrendszer *általános* kritériumokat állapít meg, amelyek azt célozzák, hogy korszerű, versenyképes termékek nagyobb mértékben álljanak rendelkezésre, és emellett a fejlesztési célok közül *soroló* kritériumokat is ismertet. Figyelembe veszi tehát mindazokat a szempontokat, amelyeket a prioritások érvényesítésével kapcsolatban az előszóban elmondottunk, s amelyeknek nemzetközi tapasztalatait is részben ismertettük. Ez a kritériumrendszer már azt is számításba veszi, hogy a gazdasági fejlődésben a hetvenes évek közepén gyökeres változások álltak be, az extenzív fejlesztés lehetőségei visszaszorultak, és a világgazdaságban is mélyreható változások következtek be, amelyek kedvezőtlenebbé tették külgazdasági feltételeinket.

E könyv keretében nyilvánvalóan nincs mód arra, hogy megismételjünk egy csaknem tíz évvel ezelőtt megjelent és többségében ma is alkalmazható módszert, a figyelmet csupán azért kívánjuk e módszer néhány elemére ráirányítani, mert itt kétségkívül arról volt szó, hogy megtörtént a helyzetfelismerés vezető politikai és állami szinten egyaránt. E felismerés birtokában végbement az új irányok és az ehhez vezető út kijelölése is, de körülbelül itt véget ért a folyamat. A gyakorlati alkalmazásbavételt egyfelől az akadályozta, hogy már a minisztériumi végrehajtási utasítások is mintegy másfél évvel a kritériumrendszer megjelenését követően láttak napvilágot; másfelől még a határozat meg sem jelent, a közgazdászok között már igen élénk vita támadt arról, hogy vajon műszaki-gazdasági kritériumokat vagy kizárólagosan ár-érték sorolásokat (és természetesen az ezekhez kapcsolódó érdekviszonyokat) szükséges-e alkalmazni ahhoz, hogy fejlődésünk hatékonyságát gyorsítsuk. E viták közepette valahol elakadt a határozat végrehajtása, ennek számonkérése nem következett be és nem is történhetett meg, hiszen a gyakorlati végrehajtás vezénylésének módszere sem alakult ki. Ilyen szándék sem volt mindegyik minisztériumban felismerhető. Kétségkívül motiválta a folyamatot az is, hogy a nyolcvanas évek elején a három önálló ipari minisztérium egybeolvadt, az új minisztérium tevékenységi köre merőben eltért a korábbitól, és közreható tényező volt az is, hogy a nyolcvanas évek elején a külgazdasági egyensúly javításának abszolút prioritása a rövid távú intézkedésekre helyezett nagyobb hangsúlyt, az operativitástól várt többet, és kisebb figyelmet fordított a hosszú távú intézkedésekre.

A műszaki-gazdasági kritériumok mutatószámrendszerének kidolgozói (ezek szakértői munkájában e könyv szerzője is részt vett) abból indultak ki, hogy amikor hosszú távú stratégiát dolgoznak ki a termelési és a ráfordítási szerkezet korszerűsítésére, akkor a fejlesztési irányok meghatározása során nem kell és nem is lehet közvetlenül az értékviszonyokból kiindulni, hanem elsősorban azokból a tényezőkből, amelyek az értékviszonyokat formálják, befolyásolják. A feladat tehát az, hogy a befolyásoló tényezők mozgásirányát tárjuk fel és a ráfordítások és hozamok viszonyának alakulásáról hosszú távú becslésekkel rendelkezzünk. Mindez azt igényli, hogy egyfelől hatékonysági számításokat végezzünk az adott és előre látható időszakra (előre láthatónak általában egy ötéves tervperiódust gondolok), valamint kialakítsunk egy olyan új minősítési rend-

szert, amely a következő kérdéseket tudja megválaszolni: „– a jelenlegi termelési szerkezet fenntartása esetén előreláthatóan hogyan alakul nemzetközi versenyképességünk; – milyen irányban kell fejleszteni a termelés szerkezetét, hogy versenyképességünket megőrizzük és/vagy javíthassuk.

A strukturális vizsgálatok során arra keresünk választ, hogy egy adott területen képesek leszünk-e tartósan, a piac által megkívánt minőségben, összetételben és megfelelő költségszínvonalon termelni és értékesíteni. Ez mindenekelőtt a jelenlegi és a jövőbeli változó műszaki és gazdasági feltételektől függ, amelyek sok egymással kölcsönhatásban álló tényezőt foglalnak magukba."*

Úgy vélem, hogy ez a kérdésfeltevés azonos azzal, amely jelenleg is felmerül akár a hetedik ötéves terv részletes kimunkálásáról, akár hosszú távú terveink összeállításáról van szó. A kérdést tehát nem úgy vetették fel a műszaki-gazdasági kritériumrendszer kidolgozói, hogy értékviszonyok, érdekeltség *vagy* műszaki-gazdasági kritériumrendszer alapján kell-e a fejlesztés irányait meghatározni, hanem úgy, hogy mindkét szempontot figyelembe kell venni, nyilvánvalóan az utóbbit hosszabb, az előbbit pedig rövidebb távra.

Az alkalmazásra javasolt általános kritériumok között a következők szerepeltek:

– a termelés tömegszerűsége,

– a termelés műszaki színvonala, szervezési-vezetési kultúrája (a technikai felszereltség, a technológiai színvonal versenyképessége mellett hasonló hangsúlyt kapott a vállalati szervezet megítélése is),

– a piaci és a kereskedelempolitikai pozíciók (a termelők piaci kapcsolatai, az értékesítés szerkezete és szolgáltatási tevékenysége),

– a termelés hátterének elemzése (szállítás, raktározás, készletezési feltételek és ezek versenyképes szinten való tartása).

A szakértői kollektíva meghatározta azt is, hogy milyen termelői szférán belül érvényesíthetők ilyen műszaki-gazdasági jellegű kritériumok. Nyilvánvalóan elsősorban azokban a gyártási ágakban, amelyeknek termékei importtal helyettesíthetők, tehát a kompetitív termelői szférában. Újszerű volt a kritériumrendszerben az is, hogy nem szervezeti egységet célzott meg, tehát nem vállalatot és annak teljes termelési és tevékenységi körét, hanem ezen belül homogén

* Lásd A termelési szerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági kritériumai. Kossuth Könyvkiadó 1978. 14. old.

tevékenységet, tehát *gyártási ágat*. A gyártási ágak tevékenységének minősítése során nemcsak az adott gyártási ágban végzett tevékenységet, hanem a termelés-értékesítés vertikumának komplex egészét kívánta áttekinteni, s ahol a vertikális kapcsolatok az ágazatok határán túl mutattak, ott nyilvánvalóan a minősítésnek ki kellett terjednie a *teljes komplex folyamatra*. Újszerű volt a kritériumrendszer kidolgozása során az is, hogy nem csupán a termelést, tehát a tevékenység végső eredményét minősítette, hanem a ráfordítások szerkezetét is, hiszen már a hetvenes évek közepe táján látszott, hogy elmaradásunk sok esetben nem annyira gyártmányban, mint inkább gyártási technológiában jelentkezik, ez befolyásolja a ráfordítási és költségviszonyokat, közvetve tehát a versenyképesség szintjét is. Érvényesítette ez a gondolkozásmód azt is, hogy a gyártási ágak minősítésekor kitekintsenek a minősítők a világba, felmérjék a versenytársak helyzetét és várható fejlődését, és ehhez hasonlítsák saját adott helyzetüket és fejlődési lehetőségeiket. Kísérletképpen több esetben kerül sor ilyen minősítésre egyes minisztériumok (a már egységes Ipari Minisztérium) irányítása során, és a vállalatok helyzetfelismerése, önértékelése a gyakorlati tapasztalatok alapján általában sokkal optimistább volt, mint a tényleges objektív helyzetük. Ez adódhatott abból, hogy valóban nem teljesen ismerték a versenytársak pozícióját és ehhez képest relatív elmaradottságukat, adódhatott abból is, hogy volt reális helyzetismeretük, csupán nem kívánták ezt megosztani az irányító, felügyelő tárcával.

Anélkül, hogy a struktúrapolitikai határozat és a műszaki-gazdasági kritériumrendszer részleteibe tovább elmélyednénk, azt le kell szögeznünk, hogy szemléletében újszerű közelítésű volt ez a központi bizottsági határozat és az azt követő végrehajtási kísérletek is, még akkor is, ha a gyakorlat nem hozta meg a várt sikert és előrehaladást. A szelektív iparfejlesztés gondolata – amely már korábban testet öltött jó néhány ötéves és éves tervdokumentumban – itt fogalmazódott meg a legtisztábban. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy az általános kritériumok mellett speciális (soroló jellegű) kritériumnak minősült a feldolgozottsági fok, a kvalifikált munka aránya, a hazai alapanyag- és energiabázis, a tőkeigényesség, a munkaerőigény szakmai és országon belül területi vonatkozásai, a gyártási tradíciók, a fejlesztés időszükséglete és bár utolsónak említve, de nem oda rangsorolva a környezeti ártalmak, akkor mindinkább meggyőződhetünk arról, hogy a határozat korszerűségéből mit

sem vesztett az elmúlt évtized során. Aktualitása ma is változatlan, érdemes lenne tehát a nem túl távoli jövőben visszanyúlni ehhez a határozathoz és a mai prioritási feltételrendszer mellett megvizsgálni ennek gyakorlati alkalmazhatóságát. Van azonban tanulsága is a dolognak. Nézetem szerint az első tanulság az, hogy ez a határozat nem volt *címzett* jellegű, legalább olyan mértékben szólt az ipar felső vezetésének, mint az iparvállalatok döntéshozóinak. Így mindenki úgy érezte, hogy valakinek lépnie kell a kritériumrendszer gyakorlati megvalósítása irányába, de nem ő az, akitől ezt elvárják. Ugyancsak meggondolandó az is, hogy ehhez a határozathoz állami szinten sem fűződött közvetlen érdekeltsége senkinek, sem hitelt nem lehetett kapni akkor, ha a rangsorolás tekintetében jobb vagy előnyösebb pozícióban volt egy gyártási ág, sem pedig adópolitikai preferenciákat. Önmagában tehát a címzett nélküli vagy túlzottan általános címzettel rendelkező és az érdekeltségtől is mentes határozat gyakorlati megvalósulását nem várhatjuk.

A prioritás új elemei a nyolcvanas években

A pályamódosítást követően és főként a világgazdasági helyzet változásai és az ezekhez való lassú alkalmazkodásunk miatt a nyolcvanas évek elején két prioritás került reflektorfénybe:

– az egyensúly javítása és helyreállítása,

– az elért életszínvonal megőrzése, e színvonal hátterének megerősítése (a biztosabb alapokra helyezés).

E két prioritás egymással is kölcsönhatásban van, sok szálon keresztül kapcsolódik. Kétségtelen ugyanis, hogy külpiaci egyensúlyunk romlása időszakában, amikor a legtöbb adósságunk keletkezett 1974–1978 között, a magyar lakosság korántsem érezte, hogy itt bármiféle probléma adódik, vagy akár adódhat a jövőben. Életszínvonalunk ebben az időszakban töretlenül növekedett. A hetvenes évek második felében a magyar lakosság voltaképpen el sem hitte, hogy komoly problémák elé nézünk, és hogy a gazdasági hatékonyság nem garantálja a már elért életszínvonal megőrzését sem. Az MSZMP XII. kongresszusa, majd a hatodik ötéves terv állásfoglalásai értelmében az adott, már elért átlagos életszínvonal megőrzéséhez is nagyobb teljesítményre volt szükség a gazdaságban. Bár ezt sokan és sokszor ismételték, de csak amikor az egyes

ember találkozott azzal, hogy neki kell több teljesítményt nyújtania azonos vagy hellyel-közzel csökkenő reálértékű bérért-jövedelemért, akkor érezte ennek igazán megrázó hatását. A nyolcvanas évek elején a dolog még komolyabbá vált, amikor a népgazdaság napi likviditási zavarokkal, gondokkal küszködött. A feladat ezért az volt, hogy válasszunk a hitelek nagyon megugrott mértékű kamatainak rendszeres visszafizetése mellett, vagy fizetéshalasztást kérjünk, ez utóbbival azt jelezve, hogy nem tudunk megküzdeni külgazdasági egyensúlyunk zavaraival.

A magyar gazdaságvezetés bölcsen döntött, amikor úgy határozott, hogy inkább korlátozzuk a belföldi fogyasztást és különösen a felhalmozást, de törekedjünk hitelképességünk megőrzésére. Nem szólam az, hogy 1982–1984 között igen nagy eredményt értünk el fizetőképességünk megőrzésével akkor, amikor a világ számos országa átütemezést kért és kapott. Mi sem bizonyítja jobban erőfeszítéseink sikerét, mint az, hogy 1982-ben és 1983–1984-ben is aktívummal zárult a külkereskedelmi egyenleg, s az aktívum összege évi 500–600 millió dollár között volt. Még inkább elismerésre méltóvá teszi ezt az eredményt az, hogy a cserearányok ebben az időszakban számunkra kedvezőtlenül alakultak, 1982-től csökkenő devizaárak mellett kereskedtünk, így a pozitív szaldóért igen jelentős exportot kellett teljesíteni, és ezzel egyidejűleg (egyes években még az elviselhetőség határait is elérő) importrestrikciót kellett bevezetnünk.

Sikerült érvényesíteni a hatodik ötéves tervidőszakban a másik prioritást is, országos átlagban megőrizni az 1980-ban elért életszínvonalat, bár e tekintetben az eredmény korántsem volt teljes. Voltak rétegek, amelyek életszínvonala csökkent a nyolcvanas évek első felében, köztük az átlagos vagy annál alacsonyabb nyugdíjjal rendelkező nyugdíjasok és a pályakezdő fiatalok helyzete kétségkívül romlott. De az aktív dolgozók közül azoknak, akik kiegészítő jövedelemmel nem rendelkeztek, ugyancsak nem nőtt az életszínvonaluk, sokaké pedig csökkent.

A két prioritás egyidejű érvényesítése igen jelentős terheket rótt a gazdaságra. Ennek érdekében kellett a műszaki fejlesztési lehetőségeinket nagymértékben korlátozni (ezt elsősorban a feldolgozóipar érezte meg), s evégett kellett néhol a gazdaságirányításban a „kézi vezérlést" is működtetni (esetenként a szabályozók által megfogalmazott prioritásoktól eltérő módon is).

Az egyensúly javításának, helyreállításának prioritása

A gazdaság egyensúlyi helyzetének javítása korántsem merül ki a külkereskedelmi egyensúlyban. Az egyensúly ennél lényegesen szélesebb fogalom, és ha gazdasági prioritásként az egyensúly helyreállításáról, továbbfejlődésünk alapjainak tartós biztosításáról van szó, akkor ez minimálisan a következőkre terjed ki:

– a fizetési mérleg egyensúlyára,

– ezen belül a legfontosabb elem, a külkereskedelmi mérleg egyensúlyára,

– a vásárlóerő és az árualapok egyensúlyára a lakosság fogyasztása tekintetében,

– a beruházásokhoz és a fejlesztéshez rendelkezésre álló erőforrások összhangjára,

– mindezek mellett az állami költségvetés egyensúlyára is.

A *fizetési mérleg* és ezen belül a *külkereskedelmi egyenleg* problémái elsősorban a nem rubel, tehát a konvertibilis elszámolásokban váltak súlyossá az 1978-ig összegyűlt adósságállományunk miatt. Ez az adósságállomány nemcsak volumenében és arányaiban volt jelentős, hanem kamatai is rendkívüli módon megnövekedtek a hetvenes évek végétől kezdve. Amikor 1974 és 1978 között az adósságok keletkeztek, akkor a tőkés piacokon a kamat mértéke lényegesen kisebb volt. A magas adósságállományt terhelő jelentős mértékű kamatok és az évenként szükséges törlesztés terhei egyidejűleg zúdultak a nyolcvanas évek elején a magyar gazdaságra. Mindezt nehezítette még az is, hogy ebben az időszakban a nemzetközi politikai légkör is jelentősen romlott. Ez nem csupán az európai kontinens országait, hanem a fejlődő világot is érintette. Több fejlődő ország vállalatai kivették a magyar bankban elhelyezett tőkéjüket, más fejlődő országok nem tudták tartozásaikat nekünk sem idejében megfizetni. A fizetőképesség széles körű megingásának hullámai tovaterjedtek, ezek hozzánk is eljutottak. A magyar gazdaság-

politika választ előtt állt, s úgy döntött, hogy nem vállalja a halasztást kérő, a bizonytalan adós szerepét, mert ez országunk politikai megítélését is nagymértékben rontotta volna.

A konvertibilis valutákban elszámolt külkereskedelmünk eltérően zajlott a fejlett tőkés és a fejlődő országokkal, valamint a kereskedelmünk egy részét ugyancsak konvertibilis valutában realizált szocialista relációban. Általában az egyenleg pozitív volt szocialista és fejlődő viszonylatban, a fejlett tőkés országokkal szembeni kereskedelmünk egyenlege pedig passzív maradt. Ennek mértéke azonban csökkent. A folyamatot jellemzi, hogy a nem rubel elszámolású árugorgalom egyenlege a fejlett tőkés országok vonatkozásában 1981-ben még egymilliárd dollárral volt negatív, 1984-ben viszont 144 millió dollár aktívumunk volt ezzel az országcsoporttal. Évről évre behozatali többlettel zárult 1981 és 1983 között rubelelszámolású áruforgalmunk is, az egyenleg mintegy 500–700 millió rubel körüli behozatali többlet volt. Ez 1984-re a KGST-országok közötti kétoldalú áruforgalmi megállapodásoknak megfelelően számottevő mértékben csökkent.

A konvertibilis és a rubelelszámolású külkereskedelmi forgalmat más módon érintette a volumenfolyamatok egyenlege, és eltérő módon érvényesültek az árak változásai. Sok esetben kellett a külpiaci árak csökkenését az export volumenének növelésével (esetenként inkább elviselve a gazdaságtalan kivitelt) ellensúlyozni. Jól példázza ezt a folyamatot az, hogy a konvertibilis elszámolású export volumene 1981–1984 között összességében 50 milliárd forinttal növekedett, a cserearányok változása azonban ugyanebben az időszakban 3–4 milliárd forinttal rontotta a helyzetet. Rubelviszonylatban, bár nagyságrendileg eltérő, de ugyanilyen irányú hatások voltak, hiszen a volumenfolyamatok pozitíven járultak hozzá az áruforgalom egyenlegéhez, a cserearány-változás pedig növekvő mértékben rontotta azt le. Ez utóbbi késleltetve és mértékében is időben széthúzva következett be. Ez azzal magyarázható, hogy a KGST-országok közötti árképzési elvnek megfelelően, az ún. „csúszó árbázis" alapján a cserearányromlás fáziseltolódással érvényesül, és az országaink közötti kereskedelemben a világpiaci árak hatását késleltetve juttatja érvényre ez az árelv. A feldolgozóiparra orientált, nyersanyaglelőhelyekben szegény országok számára ez a megoldás az árrobbanás idején kedvező volt, a késleltetett hatás azonban gyakran akkor sújtja ezeket az országokat, amikor a tőkés

piacokon a nyersanyagárak már stagnálnak vagy csak kismértékben növekednek.

Bár a külkereskedelmi egyenleg javulásában az áruforgalom egyenlege a meghatározó, nem kis mértékben járult hozzá a kedvező irányú változáshoz a *szolgáltatások* egyenlege is. Növekvő a jelentősége a tranzitszállításoknak is, de a meghatározó elem a *nemzetközi idegenforgalom.* Ismeretes, hogy 1980 óta egyik fő feladata az idegenforgalomnak a fokozottabb devizaszerzés és egyidejűleg a gazdaságosság javítása volt. Ezek a célok azt igényelték, hogy ne létszámban növeljük a Magyarországra érkező külföldiek számát, hanem minőségi változást érjünk el, tehát kisebb létszámú forgalmat, növekvő mértékben igénybe vett idegenforgalmi szolgáltatásokat, vagy ahogy azt mondani szoktuk, az ide érkező külföldiek költési készségének fokozását. Ehhez kétségkívül hozzájárultak a szállodaépítési akciók is, de nagymértékben hozzájárult az idegenforgalomban nyújtott szolgáltatások javuló színvonala is. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy 1981–1984 közötti négy év alatt a szállodákban és kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött idő másfélszeresére nőtt, a szervezett turizmus megkétszereződött, és míg ez 1980-ban a teljes idegenforgalomnak mindössze 6%-át képviselte, 1984-re már a teljes forgalom közel 13%-át érte el. Ezek a jelenségek és folyamatok a konvertibilis és a rubelviszonylatra egyaránt érvényesek. Nyilvánvalóan növelte az idegenforgalom bevételszerző képességét, hogy többször leértékeltük a forintot. Ez azonban önmagában nem lett volna elegendő. Az is szükséges volt, hogy a forintot jól tudja elkölteni az idegen, tehát hogy az idegenforgalmi kínálatot is megfelelően fejlesszük. S még inkább dicséri ezt az eredményt az, hogy a nálunk jóval fejlettebb idegenforgalmi kultúrával és hagyományokkal, jó propagandával rendelkező országokban ez a periódus a visszaesés időszaka volt. A spanyol, az osztrák, a jugoszláv természeti kincsek adta lehetőségekkel a turisták kisebb mértékben éltek, mint korábban, ugyanakkor hazánkban nemcsak az átutazó, hanem az itt tartózkodó turizmust is sikerült bővíteni. Idegenforgalmi vonzerőnkhöz a tárgyi feltételek mellett hozzájárul az is, hogy a turista nálunk – ellentétben a hagyományos turista látványokat ígérő országok többségével – biztonságban érzi magát, nyugodtan járhat éjjel is egyedül, és az is növelte a tőkés országok középosztályba tartozó turistáinak érdeklődését, hogy hazánk kulturális eredményei (zenében például) világ-

szerte ismertek. Ma már nem kizárólag a gulyás-csikós-puszta romantikát keresik nálunk (bár nem tagadjuk, ilyen is van), hanem a budapesti tavaszi fesztiválra, sporteseményekre, színházi-operai bemutatókra is mind többen látogatnak hazánkba. Ezen a területen lejátszódott a minőségi változásnak egy jelentős szakasza, nem mondhatjuk azonban, hogy befejeződött a folyamat, hiszen hatását lehet még fokozni. Sok lehetőség rejlik a határ menti forgalomban, az utóbbi években ez is egyre több devizát hoz az országnak.

Eredményeinkhez kétségkívül hozzájárult az *aktív árfolyam-politika* is. Ez a nyolcvanas évek elején elsősorban a forint leértékelésében érzéklődött a tőkés külkereskedelmi valutákhoz viszonyítva. Ennek részben exportot ösztönző, részben importot korlátozó szerepet szántak. Bár az importra közvetlen intézkedések is kihatottak, kétségtelen, hogy az árarányváltozásnak is volt jelentősége. Az aktív árfolyam-politika az áruforgalom tekintetében hozott ugyan eredményt, de a tapasztalatok azt mutatják, hogy nem olyan mértékűt, mint amit vártunk tőle, bár az idegenforgalom szempontjából hatása kétségkívül jelentős volt.

Az egyensúlyi követelmények a nyolcvanas években erősen érzékelhetők voltak a *vásárlóerő és az árualapok* kiegyenlítése tekintetében is. A korábbi időszakokra az volt a jellemző, hogy a lakosság életszínvonala és ezzel együtt fogyasztása is évről évre rendszeresen növekedett, sőt a túlfogyasztás jelei is mutatkoztak a hetvenes évtizedben. A nyolcvanas években a vásárlóerő mérséklése a kormányzat egyik fontos feladatává vált. A lakossági vásárlóerő és az árualap globális összhangját a nyolcvanas évek első felében sikerült megőrizni. Erre többféle eszköz állt rendelkezésre. Egyfelől a nominálbérek kiáramlását a teljesítményeknek megfelelően kellett szabályozni, és ez sok esetben korlátozást jelentett. A gyakorlatban azonban ezek a törekvések nem mindig érvényesültek. A jövedelemnövelés motiváló elemei között legalább olyan mértékben játszott szerepet a nyolcvanas évek első felében a tervben bejelentett fogyasztóiár-növekedés, mint amilyen mértékben a teljesítmények alakulása. (Sok esetben az előbbin volt a nagyobb hangsúly.) Ez az eléggé általánosan jellemző vállalati magatartás arra késztette a kormányzatot, hogy a vásárlóerő és az árukínálat összhangjának megtartása érdekében a fogyasztói árszínvonal emelésével reagáljon azokban az esetekben, amikor a kiáramlott nominálijövedelmek jobban nőttek a tervezettnél, s a növekedés nem volt arányban

a teljesítmények alakulásával. Ezek az áremelések általában arra is szolgáltak, hogy javítsák a hazai kereslet-kínálat egyensúlyát, s néhány arra is irányult, hogy a hosszú évek óta megrögződött és egészségtelen fogyasztási tendenciákat korlátozza. Erre ösztönzött például a szeszesitalok és a dohányáruk többszöri jelentős áremelése. De a kereslet-kínálat összhangjának biztosítása érdekében arra is szükség volt, hogy visszafogja a kormányzat egyes importból származó áruk volumenének jelentősebb növekedését és a jól exportálható fogyasztási cikkek hazai felhasználásának túlzott emelkedését.

A lakossági vásárlóerő és az árukínálat egyensúlyban tartásának folyamata azzal járt együtt, hogy a nyolcvanas években csökkent a reálbér, ugyanakkor a lakosság átlagos reáljövedelme egyes években kismértékben növekedett. Ez a növekedés azonban jelentős részben a lakosság összetételének módosulásából származott, s voltak nem elhanyagolható rétegek, akiknek a reáljövedelme is csökkent vagy stagnált.

Az árak emelkedése ugyanis elsősorban az alacsony jövedelmű rétegeket érintette kedvezőtlenül, köztük a többgyermekes családokat s az idős, kiegészítő munkát vállalni már nem tudó nyugdíjasokat. Figyelembe kell venni azt is, hogy a lakosság átlagos reáljövedelmének növekedése abból is (egyes években főleg abból) származik, hogy az összlakossági jövedelmen belül a társadalmi jövedelmek (elsősorban a kifizetett nyugdíjak) részaránya növekvő. Tekintettel arra, hogy nő a nyugdíjas réteg viszonylagos aránya, és a nyugdíjak átlagos nagysága is (ez a nyugdíjas rétegen belüli természetes cserélődésnek is következménye), mindez azt jelenti, hogy a reáljövedelem átlagos szintjének emelkedésében ez a tényező vált meghatározóvá, s kisebb mértékben növelte a reáljövedelmet a lakosságnak a reálbéren kívüli többletjövedelme. A folyamatot jellemzi, hogy a társadalmi jövedelmek 1980-ban a lakosság összjövedelmének 32%-át, 1983-ban már csaknem 34%-át képezték.

A főfoglalkozásból származó munkajövedelmek visszafogott növekedése azt is eredményezte, hogy egyes rétegek életszínvonaluk megtartása, stabilizálása, esetenként növelése érdekében nagyobb mértékben vállaltak többletmunkát, kiegészítő foglalkozást, mint korábban. Ezekben az esetekben nincs arról szó, hogy a vásárlóerő és a rendelkezésre álló árualap közötti egyensúly megbomlott volna, hiszen ezek a többletjövedelmek egyértelműen többletteljesítmény-

ből származtak akkor is, ha háztáji és kisegítő gazdaság nyújtotta a jövedelemszerzés alapját, és akkor is, ha vállalati gazdasági munkaközösségekben, polgári jogi társaságokban vagy egyéb munkaközösségben tettek arra szert. S bár a kisvállalkozásokból származó jövedelem aránya a nyolcvanas évek elején ugrásszerűen növekedett, ezt nem tekinthetjük káros jelenségnek, sőt inkább annak bizonyítéka, hogy vannak még rejtett tartalékai a lakosságon belüli teljesítménynövelésnek. Ezek a kisvállalkozások, új gazdasági formák adnak lehetőséget arra, hogy a teljesítménytartalékokat a hatékonyság gyorsabb növelése érdekében mozgósítsuk.

Kétségtelen, hogy volt társadalmi mellékhatása az ilyenfajta nagyobb jövedelemkiáramlásnak, hiszen érzékelhető volt a differenciálódás, amelyhez nem szokott hozzá a lakosság, és elég széles rétegében rossz visszhangra, kellemetlen mellékzöngére is talált. A kisvállalkozásokban szerzett jövedelem aránya azonban az összes jövedelemnek mindössze néhány százalékát jelenti. Társadalmi hatása azért nagyobb, mert egy-egy közösségen belül viszonylag kis számú réteg jövedelmi helyzetét érinti kiemelkedően. Az is tagadhatatlan, hogy az új formák keletkezésekor egyes munkaterületeken voltak visszaélések, például a főmunkaidőben szervezték meg és készítették elő a vgmk működésének feltételeit. Az ilyen megoldás ellentétes az eredeti szándékkal. A feladat az, hogy a rendellenességeket szüntessék meg, de ne a jól működő kisvállalkozásokat.

A vásárlóerő és az árualap egyensúlyát a másik oldalról a rendelkezésre álló *termékek kínálata* határozza meg. A legfontosabb élelmiszerekből és ruházati, fogyasztási cikkekből az ellátás a nyolcvanas évek során is megfelelő volt. E téren nemzetközi összehasonlításban is elismerésre méltó a helyzetünk. Voltak azonban fennakadások és egyes cikkeknél ellátási zavarok, különösen az importkorlátozás kényszere következtében, s azoknál a termékeknél is, amelyek kedvezően exportálhatók, s amelyeknek exportját éppen a külkereskedelmi egyensúly prioritása végett a vállalatoknál jobban ösztönözték.

Magyarországon húsellátási gond már nagyon régóta nincs, sőt a hús választéka tekintetében is kiemelkedően kedvező a helyzet. Hasonló megállapítást tehetünk sok más élelmiszerről is, s bár az import visszafogása kényszerítő körülmény volt, a magyar lakosságnak sem tea-, sem kávé-, sem citromvásárlási gondja nem volt az elmúlt években sem. Sokkal inkább a magasabb életszínvonalat

képviselő egyes tartós fogyasztási cikkek tekintetében (ilyen például a színes televízió, a fagyasztógép vagy egyes importból származó híradás-technikai termékek beszerzésében) voltak zavarok. Az áruskála másik végén az olcsó termékek tekintetében sem volt az ellátás minden esetben gondmentes, ebben elsősorban a vállalati jövedelmezőség szempontja, tehát a kisebb érdekeltség játszott szerepet. Nem állt rendelkezésre egyik évben sem megfelelő árualap személygépkocsiból, s ami a legnagyobb probléma, a lakáshelyzet sem javult, sőt a nyolcvanas években az új lakások közül az állami döntési szférába tartozók aránya csökkent. Figyelemre méltó azonban a lakossági ellátáson belül, hogy bár az energia- és üzemanyag-fogyasztás általában megfelelő volt, az 1985. év január–februárjának különlegesen hideg időszakában akadtak néhol problémák. Az energia- és üzemanyag-fogyasztás korlátozásában az árak növelése jelentős tényező volt, bár közismert, hogy ezek a termékek a legkevésbé rugalmasak az árnövelésre, s elég gyakori, hogy csak bizonyos átállási idő alatt következik be fogyasztásukban átmeneti csökkenés, majd ezt követően visszaáll a fogyasztás a korábbi színvonalra.

A lakossági vásárlóerő és az árualap közti egyensúly abban is érzékelhető, hogy még a reálbérek csökkenése idején is minden évben nőtt a lakossági megtakarítás (bár az OTP kamatarányai ezt aligha ösztönözték). A lakosság tartalékolási és tartalékait kedvezően felhasználni kívánó szándékát az is jelzi, hogy a lakossági kötvénykibocsátás nem várt sikerrel járt. A kötvények túlnyomó részét néhány nap alatt felvásárolták, amiben egyfelől a bizalom játszik szerepet, másfelől a 11–12%-os évi kamat.

Az egyensúly megteremtésének egyik legjelentősebb és egyúttal legnehezebb területe a *beruházások és a fejlesztés céljára rendelkezésre álló erőforrások* közötti egyensúly kialakítása. Több évtizedes hazai tapasztalat birtokában mondhatjuk, hogy a magyar gazdaság növekedésében a felfokozott beruházási éhség csaknem minden időszakra jellemző volt. Ez egyaránt érvényesült azokban az években, évtizedekben, amikor a beruházásokat központi forrásokból, „elosztás" útján kapták a vállalatok, gazdálkodó szervezetek, intézmények, s jellemző azokra az időszakokra is, amikor nagyobb mértékben a vállalati gazdálkodó egységekben képződő saját erőforrások adták a beruházási tevékenység alapját. Gazdasági fejlődésünk különböző szakaszaiban több módon próbáltuk meg korlátozni a

beruházási vásárlóerőt, ez több-kevesebb sikerrel valósult meg. A legkevésbé a beruházási vásárlóerő keletkezését sikerült visszafogni. Általában jobban ment a kevésbé kedvező megoldás: a már kiáramlott vásárlóerő visszaszippantása. Nyilvánvaló, hogy ez a megoldás nem népszerű a gazdálkodó egységek körében, és nem növeli sem az előrelátást, a vállalati tervezés biztonságát, sem pedig a gazdaságirányítás iránti bizalmat.

A beruházások megfelelő keretek között tartására napjainkban is többfajta közgazdasági eszközt kellett igénybe venni. Ezek között jó néhány volt olyan, amely nem találkozott a vállalatok megértésével, különösen azok a szabályozások nem, amelyeket évközben léptettek életbe visszamenőleges hatállyal.

A folyamatra jellemző az, hogy az összes szocialista szervek beruházásai 1981–1984 között évről évre 3,9–4,9%-kal meghaladták az éves tervben előirányzott mértéket. A legnagyobb túlteljesítés 1983-ban mutatkozott, mintegy 10%-os. A beruházások volumenét tekintve nem volt ekkora a túllépés, mivel a beruházási árak emelkedése is minden évben meghaladta a tervben számítottat. A beruházási színvonal korlátozása abban is érződik, hogy míg 1978-ban a beruházások aránya a hozzáadott érték 34,0%-át képviselte, 1984-ben annak 23,0%-ára csökkent. Sokan állítják, hogy ez az arány már a tűrési határ körül van. Ezt a véleményt nem osztom, hiszen nemzetközi összehasonlításban ez az arány nem túlzottan alacsony, a tőkés országokhoz viszonyítva közepes. Kétségtelen, hogy a szocialista országokban ennél magasabb arányt képviselnek a beruházások. A probléma gyökere nézetem szerint nem a beruházások relatív szintjében, hanem ezek allokációjában keresendő. A beruházási restrikció hozott kétségkívül kedvező hatásokat is. Például a befejezett beruházások megvalósításának átlagos időtartama csökkent. Sikerült a beruházási pénzeszközöket olyan beruházásokra koncentrálni, amelyek a befejezéshez viszonylag már közel álltak. Ezek mellett azonban más tényezőkben nem volt érzékelhető javulás. Így elsősorban a határidő- és költségtúllépések aránya továbbra is jelentős volt, és a beruházásoknak a magasabb hatékonyságot eredményező létesítményekre való koncentrálása sem járt mindig sikerrel.

Nem minősíthetjük kedvezőnek azt sem, hogy a beruházásokon belül az építési hányad növekedett, a gépek, elsősorban az importgépek aránya pedig csökkent. Ez a folyamat a beruházások tovább-

ra is extenzív jellegére utal, tehát ellentétes a pályamódosítás szándékaival. Az újonnan üzembe helyezett létesítmények kapacitásának kihasználása sem volt megfelelő, jelezvén azt, hogy a hosszú átfutási idő a beruházások közül jó néhány esetében azt jelentette, hogy más hazai és külgazdasági követelmények közepette tervezték ezeket a beruházásokat, s merőben más volt a helyzet azok üzembe helyezésekor. A korábban tervezett kapacitások sok esetben kihasználhatatlannak minősültek elsősorban azért, mert az érintett területen csökkent a termékek, tevékenységek iránti igény, vagy mert eladhatóságuk árfeltételei alakultak különösen kedvezőtlenül. Figyelemre méltó az is, hogy a lakossági beruházások összege 1980 óta folyamatosan minden évben növekedett (1980-ban még 23,7 milliárd forintot, 1984-ben pedig már 42,7 milliárd forintot tett ki). Ezeknek a beruházásoknak tekintélyes hányada lakásépítés. A folyóáron számított összegek növekedésében pedig jelentős szerepe van a lakásépítési költségek erőteljes emelkedésének. Ez nemcsak a fajlagos áremelkedés hatására következett be, hanem nőtt a lakosság által kivitelezett, lakossági forrásokból épített lakások alapterülete, bővült azok felszereltsége és komfortfokozata is. S bár a korábbiakban szóltunk arról, hogy az életszínvonal növekedése lényegében igencsak kis mértékű volt, az épített magánüdülők száma nem csökkent, évenként átlagosan 4300 volt, jelezvén azt, hogy a lakosságon belül van egy olyan réteg, amelyik továbbra is rendelkezik az átlagosnál lényegesen több megtakarítással, beruházásra fordítható összeggel.

A beruházási vásárlóerő és a rendelkezésre álló források közti összhang biztosításában új megvilágításba kerültek a *hitelek* és ezek feltételei. A nyolcvanas évek elején a rendelkezésre álló hazai hitelforrások mind nagyobb hányadát fordították a közvetlen export (főleg a konvertibilis valutában elszámolt kivitel) ösztönzésére. Az importhelyettesítés hazai alapjainak megteremtésére, az energiával való racionálisabb és takarékosabb gazdálkodásra, s már az ötéves terv prioritásainak megfelelő célokra új lehetőséget és hitelforrást adott csatlakozásunk a Világbankhoz és a Nemzetközi Valuta Alaphoz. A külső forrásból származó hiteleket csak igen szigorú feltételek mellett és megfelelő kontroll alapján vehették fel a vállalatok. E hitelek megpályázása ennek megfelelően nem volt túlzottan széles körű. A feltételek ismeretében valóban a jó gazdasági perspek-

tívával rendelkező vállalatok, szövetkezetek részesültek ebből a beruházási forrásból.

A prioritások között – ha nem is első helyen – jelentős szerepet játszik a nyolcvanas évek kezdete óta az *állami költségvetés egyensúlyának* megteremtése. E tekintetben eléggé eltérőek a nézetek, az azonban kétségtelen, hogy az állami költségvetésen keresztül is a külső egyensúly javítását kellett elsősorban szem előtt tartani. A pénzügyi politika már a hetvenes évek vége óta elsősorban arra irányult, hogy a létrehozott jövedelmeknél nagyobb mértékű felhasználást korlátozza, sőt szüntesse meg, s már a nyolcvanas évek elején törekedett arra, hogy megfelelő megtakarításokat is érjünk el. Ennek a folyamatnak az eredményét bizonyítja, hogy bár 1978-ban a belföldi felhasználás összesen 10,8%-kal több volt a nettó nemzeti termelésnél (ez volt a helyzet a hetvenes évek közepe óta), a folyamat azonban 1982-ben megfordult, és 1984-ben a nettó nemzeti termelésnél 7,5%-kal kisebb mértékű volt a belföldi felhasználás. A különbséget a kamatra és a hitelek visszafizetésére fordítottuk.

Az állami költségvetés jelentős szerepet játszott abban, hogy a közkiadások növekedése mérséklődjön, sőt ezek egyes fajtái reálértéken stagnáljanak vagy valamelyest csökkenjenek. A vállalati szférában keletkező jövedelmek centralizálásával pedig a költségvetés azt a célt szolgálta, hogy elsősorban beruházásokra, felhalmozásra, de túlzott mértékű bérfizetésre se maradjanak a vállalatoknál a tervben foglaltat meghaladó mértékű jövedelmek. A költségvetési centralizációnak nem ez volt az egyetlen eszköze, sőt ez tekinthető inkább a kedvezőtlen eszköznek, főként az utólagos jövedelemelvonáskor. A célt jobban szolgáló eszköz volt, hogy az alacsony hatékonysággal működő vállalatoknak nyújtott támogatásokat jelentősen mérsékelte a költségvetés, s az indokolt támogatások mértékét is fokozatosan korlátozta. (A vállalatokat azonban ez is sokkhatásként érte, hiszen a korábbi években hozzászoktak ahhoz, hogy a költségvetés támogatásai a külpiaci hatásokat mérsékeljék, sőt egyes esetekben teljes mértékben kiegyenlítsék.) A támogatáspolitikával kapcsolatos koncepció a fokozatosságra épült. A gyakorlatban azonban sokszor az elhatározott mértékűnél is lassúbb volt a támogatások leépítése, s ebben az exportkényszer játszotta az elsődleges szerepet.

A költségvetési deficit csökkentésében jelentős a mindenkori *adó-*

politika is, amely a nyolcvanas években elsősorban arra irányult, hogy a gazdálkodó egységek versenyképességének növelését, hatékonyabb struktúra kialakítását ösztönözze és az alacsony hatékonyságú struktúraelemeket korlátozza. Bár nem mondhatjuk, hogy ez a hatékonyság szerinti szelekció teljes mértékben sikerrel járt, de kétségkívül nem jelentéktelen lépéseket tettünk ebben az irányban. A külgazdasági egyensúly abszolút prioritása sok esetben a költségvetés közvetlenebb beavatkozását is igényelte a gazdálkodási folyamatokba, s ez néhol túlzottan is operatív volt, eltérően a szabályozórendszer általános elveitől. A nyolcvanas évek közepétől azonban a költségvetés szerepe módosul, a közvetlen beavatkozást, az esetenkénti kényszerből adódó visszamenőleges hatályú centralizálást egyre inkább a következetesen *normatív* szabályozás váltja fel, ezen keresztül a hatékony gazdálkodás és a fokozott vállalati-tanácsi önállóság elősegítése. Ehhez azonban szükséges volt az alapozás érdekében az 1980-as évek első felében alkalmazott néhány kényszermegoldás is.

Az egyensúly javításának prioritása összefoglalóan a nyolcvanas évek első felében, a hatodik ötéves terv első négy évében arra vezetett, hogy lényegesen erősödött a *termelés és az értékesítés* összhangja. A termelést elsősorban érvényes rendelések és viszonylag jó termékértékesítési lehetőségek motiválták, ennek eredményeként jelentősen csökkent a nemzeti jövedelem készletfelhalmozásra jutó hányada. Míg az ötödik ötéves tervidőszakban a készletfelhalmozás aránya 4%-os volt, ez a hatodik ötéves tervidőszak első éveiben összehasonlítható áron számolva 1,4%-osra csökkent.

Ugyancsak az egyensúlyi követelmények érzékelhetők abban, hogy a hatodik ötéves tervidőszak első négy évében a termelés *importigényessége* számottevően csökkent, s ugyanakkor fokozódott az *exportképesség*. Az 1981–1984 közötti években a termelés növekedése változatlan importvolumen mellett ment végbe. Ez annál is figyelemreméltóbb, mert a hetvenes években végig az importigényesség jobban nőtt a termelésnél, 1976–1980 közötti években 1%-os termelésnövekedés 1,1%-os importnövekedéssel járt együtt. Az exportképesség bővülését pedig az jelzi, hogy a hatodik ötéves tervidőszakban a termelés minden 1%-os növekedése 2,27%-os exportnövekedéssel járt együtt, ez az arány az ötödik ötéves tervidőszakban 2,07%-os volt (bár nemzetközi összevetésben ez sem volt csekély).

Kétségtelen, hogy az operatív beavatkozási eszközök is elősegítették mind az importigényesség csökkentését, mind az export növekedésének mértékét, s az is biztos, hogy háttérbe szorultak a volumennövekedés mellett a gazdaságossági-hatékonysági meggondolások. Kényszerültünk olyan termékek, tevékenységek exportjára is, amelyeknek hatékonysági-jövedelmezőségi szintje messze alacsonyabb volt a népgazdaság számára előnyösnél vagy a korábbi időszakokban elfogadottnál. Ez azonban átmeneti jelenség, amelyet elsősorban a külgazdasági helyzet változásának igénye indokolt.

Mindazok a szabályozók, amelyek a nyolcvanas évek elején általánosan hatottak, s azok, amelyeket 1985-től fokozatosan vezetünk be a következő évekre, egyértelműen a hatékonyság javítását kívánják előtérbe helyezni. Ehhez azonban lényegesen jobb ipari és elsősorban feldolgozóipari háttérre van szükségünk. A hazai feldolgozóipar problémáit jelzi, hogy az ipari késztermékek nem rubelviszonylatú exportjának árszínvonala (dollárban számolva) 1980 és 1984 között 20%-kal csökkent (ebben szerepe van a dollár erősödésének is). A világ összes feldolgozóipari termékexportjának árindexe a tőkés világpiacon ugyancsak dollárban számolva ugyanebben az időszakban 13%-kal lett alacsonyabb. A különbség versenyképességünk színvonalának elmaradottságát jelzi (figyelembe kell vennünk természetesen az eltérő exportstruktúrát és néhány velünk szemben alkalmazott korlátozó intézkedést is, amely az árakban érzéklődik).

Az egyensúlyi követelmények érvényesülése a gazdálkodásban jelentős hatást gyakorolt a *vállalati magatartásra* is. A hetvenes évek végén, de még a nyolcvanas évek indulásakor is a vállalatok gazdálkodását alapjában az jellemezte, hogy tevékenységi körük bővülését szorgalmazták beruházásokkal, a munkaerő szinten tartásával, ahol lehetett, növelésével is. Ez a magatartás évtizedes hagyományokra épült. Egyfelől az érdekeltségben az ötvenes évek óta érvényesült a bázisszemlélet: többet termelni, új létesítményeket indítani elismerésre számot tartó magatartás volt. A vállalatok a külső hatásoktól védett körülmények közti gazdálkodáshoz szoktak, nagyobb viharok nélkül. Ahogy a nyolcvanas évek elején a kormányzat egyre inkább ráengedte a külső hatásokat a vállalatokra, úgy vált a vállalati magatartásban dominánssá a kormányzati magatartás és szándék előzetes felmérése és az erre való viszonylag gyors reagálás. Ez elsősorban abban érvényesült, hogy amikor egy-

egy új típusú szabályozó kimunkálása megkezdődött, vagy már előszelét érezték a vállalatok annak, hogy bizonyos korlátozások, jövedelemelvonások a következő időszakban életbe lépnek, akkor ezekre tartalékolással próbáltak felkészülni.

Az importkorlátozás nem egy esetben azt jelentette, hogy a vállalatok, amikor érzékelték, hogy a következő időszakban szigorúbb szabályozások várhatók, még olyan importárukat is tartalékoltak, amelyek termelésük folyamatosságához nem voltak indokoltak. De érzékelhető volt a vállalati magatartás-változás más területeken is. Amikor az export ösztönzésének növekedését lehetett előre látni, akkor a vállalatok nem kis része elkezdte tartalékolni az értékesítési erőforrásait, várva arra, hogy bér- és egyéb preferenciákat kapjon az export növelésére. (Ez az esetek többségében be is következett.) A vállalatok magatartása mindig gyorsabb reagálás formájában öltött testet, mint ahogy a kormányzat reagált. Voltak ennek kirívó esetei is. Amikor például látszott, hogy a nominálbér növekedését szigorítani kívánja a kormányzat, jó néhány vállalat erre úgy reagált, hogy már januárban kiadta csaknem teljes bérfejlesztési keretét, akkor, amikor a teljesítménynövekedésnek még csak árnyéka sem vetődött fel.

A nyolcvanas évek elejére párbeszéd alakult ki a kormányzat és a vállalatok között. Ennek voltak pozitív elemei is, de megjelent a visszafogás és a tartózkodó magatartás is. Nem alakult ki, legalábbis nem vált általánossá az, hogy a vállalati magatartás segítse elő a központi szándékokat, sok tekintetben bizalmatlanság érződött, s a kibontakozást, a hatékonyabb előrehaladást ez is fékezte. Nem helyes azonban egyértelműen elítélni ezért a magatartás-változásért a vállalatokat. Hiszen a nyolcvanas években azokat a vállalatvezetőket, akik több évtizede hozzászoktak a stabil gazdasági környezethez, olyan gyors változások is érték, amelyekre nem egy esetben össznépgazdasági érdeket figyelmen kívül hagyva reagáltak. Egyfajta biztonsággal a vállalatvezetők túlnyomó többsége rendelkezett, s ez a munkahely biztonsága volt. A kinevezett igazgató vagy vezérigazgató általában a nyugdíjkor (vagy azt megelőző egy-két év) eléréséig helyén maradt, hacsak nem követett el valami égbekiáltó dolgot. Nem függött a vezető a vállalati kollektívától sem (ott sem, ahol működött az igazgató tanácsadó testületeként igazgatótanács). E tekintetben változást kell hogy hozzon a nagyobb vállalati önállóság, s változást várhatunk a szervezeti keretek mó-

dosulásától, a vállalatok irányításában bekövetkezett változásoktól, s nem kis mértékben attól, hogy 1985 óta egyre nagyobb a vállalati kollektívák beleszólási joga a vállalat vezetőinek megválasztásán keresztül is a vállalati gazdálkodásba, így az érdekérvényesítésbe is. A kontrollt már nem a vállalattól távoli minisztérium apparátusa, hanem a helyszínen dolgozó kollektíva jelenti. Ez a kontroll naprakészebben, a korábbinál hatékonyabban kell hogy működjék.

Az egyensúly javítását célzó intézkedések *társadalmi* hatását is meg kell említenünk. Ez a hatás ugyanis a nyolcvanas években érzékelődött elsősorban, amikor hosszabb távon a reálbér csökkenését, s egyes rétegek életszínvonalának stagnálását vagy kismértékű csökkenését is tudomásul kellett vennie a magyar lakosságnak. A hetvenes évek második felében ugyanis nemcsak a vállalatok nem hitték el, hogy a tőkés világgazdaság jelentős árrobbanása és az ezt követő társadalmi hatások hozzánk is beáramlanak, hanem a magyar lakosság sem számolt ezzel. Olyan jelenségnek fogta fel, amely a tőkés világgazdaságot érinti, s amelyből mi valamilyen védettség kapcsán kimaradunk. A megrázkódtatás jelentős volt. A magyar társadalom érettségét dicséri, hogy a lakosság nagy része jól reagált, és teljesítményét valamilyen formában (nem egy esetben kisvállalkozás, többletmunka árán) növelte.

A társadalmi hatás azonban nem csupán pozitív volt. Egyfelől már a hatodik ötéves terv meghirdetésekor nehéz volt elfogadtatni azt a tényt, hogy túlfogyasztás volt az országban, tehát a már elért életszínvonal megvédéséhez is többet és jobban kell teljesíteni. Nehéz volt elhitetni és elfogadtatni azt is, hogy a két világgazdasági árrobbanás leértékelte a magyar munkateljesítményt. A korábbitól eltérően nagymértékű fogyasztóiár-növekedés társadalmi hatása pedig igencsak negatív volt. Ez természetes, hiszen a fogyasztói árak 6–7–8%-os növekedése több esetben lökésszerűen következett be (például az 1979. júliusi áremeléskor vagy az 1985. januári árnövekedéskor), és nem egy esetben alapvető élelmiszereket és ruházkodási cikkeket is érintett. A társadalom fogyasztói magatartása erre érdekes módon reagált: a szeszesital, dohányáru árának növekedése az áremelés után valamelyest korlátozta a fogyasztás emelkedését, de nem minden esetben szüntette azt meg. Sokszor éppen a mellékhatások érzéklődtek; ugyanis másfajta termékek iránti kereslet csökkent a szeszesital, dohányáruk áremelkedése

kapcsán. A leginkább rugalmas e tekintetben a ruházati cikkek kereslete volt, amelynek fogyasztása, vásárlása olyan időszakokban is csökkent, amikor éppen nem a ruházati termékek ára nőtt nagyobb mértékben. Az ilyen igények korlátozása tehát a lakosság számára elfogadhatóbb volt. Az energia-, üzemanyagárak növekedése – mint korábban említettük – az áremelést követően kezdeti fogyasztásvisszaeséssel járt, az esetek többségében azonban ez is átmeneti jellegű volt, s még a magasabb árakon is nőtt a lakosság energiafelhasználása, például 1984-ben. Ebben nem kis mértékben szerepet játszik a tartós fogyasztási cikkek (s köztük az energiát faló tartós fogyasztási cikkek) felhasználásának terjedése, ami kétségkívül életszínvonal-, életminőség-növekedést is jelez. A gépkocsi sok családban nem a hétvégi szórakozásra szolgál, hanem munkaeszköz, amelyről nem tudnak és nem is akarnak lemondani. Az autó életformát is motivál, s ez is tartós, vissza nem fordítható tendencia. Az öltözködés, a házon kívüli szórakozás nem jelent olyan mértékű lemondást, mint az autó akár csak ideiglenes leállítása. A lakosság sajátos prioritási rendje is kialakult az elmúlt években.

A társadalmi reflexió különösen azokon a területeken volt éles, ahol a lakosság egészében érvényesülő nivellálódási tendenciával szemben mutatkoztak indokolt és indokolatlan differenciáló tényezők is. A lakosság kritikája joggal irányult az indokolatlan, a teljesítménnyel nem arányos vagy illegális forrásokból származó (csúszópénz, korrupció) jövedelmekkel rendelkező rétegek ellen. Azt már kevésbé lehet belátni, hogy a teljesítménnyel együtt járó jövedelemnövekedést is kevéssé viselte el a lakosság jelentős része, s e tekintetben a nivellálódás kedvezőtlen hatásait tapasztaltuk.

Az egyensúlyt javító tényezők és intézkedések közül az *inflatórikus* hatások azok, amelyek a társadalmat a legkellemetlenebbül érintették, s amelynek fékezését nem lehet tovább halasztani. A 6–7–8%-os évi fogyasztóiár-emelés nemcsak a nyugdíjasok szinte minden rétegének relatív helyzetét rontotta, hanem a többgyerekes családokat és a központi gazdálkodásba vont szervezeteknél (például az államapparátusban) dolgozók életszínvonalát is, hiszen ebben a körben a jövedelmek az árindexnél kisebb mértékben emelkedtek. Az infláció körülményei között el kell ismerni a kevésbé jól dolgozók bérnövelési igényét is, s ez gyakran vezetett káros nivellálódáshoz, a teljesítmény szerinti bérezés feladásához. Ennek hatása pedig próbára tette a lakosság jogos igazságérzetét. A lakos-

ság egyértelműen pozitívan fogadta az MSZMP XIII. kongresszusának azt a határozatát, amely az antiinflációs gazdaságpolitikát a közeli jövő egyik fontos elemének nyilvánította.

A társadalmi hatások közé sorolhatjuk azt is, hogy a lakosságnak egyre erősebb az a jogos igénye, amely az életszínvonal nem forinttal mérhető elemeinek javítása irányába hat, amely más szóval *az élet minőségének javítását* is egyre inkább igényli. Ehhez kétségkívül hozzájárult ebben a szakaszban az előírt kötelező munkaidő csökkentése, s figyelemre méltó, hogy a 40 órás munkahét ma már az aktív munkát vállaló népesség jelentős részére kiterjed. Ez annál is inkább elismerésre méltó, hiszen egy olyan időszakban tudtuk bevezetni a munkaidő-csökkentést, amikor a lakosságnak többet és jobban kellett dolgoznia a korábban elért színvonal megtartásáért. Az életminőség javítása azonban nemcsak több szabadidőt (vagy mellékfoglalkozással, kiegészítő tevékenységgel töltött időt) jelent, hanem jelenti azt is, hogy a munkában töltött időt hatékonyabban végezhessék, s ez a szervezettségben, a munkaellátásban, a folyamatosságban igényel előrehaladást. Jelent azonban ennél többet is, éspedig a szabadidő kulturált eltöltésének, a művelődésre, kulturálódásra, felfrissülésre fordított idő kihasználásának elősegítését is. Az egyensúly helyreállításának ebben a periódusában az utóbbiakért is többet tettünk, mint korábban. Mi sem jellemzi ezt jobban, mint hogy a szabadidő növekedésével a lakosság egyre inkább részt vesz a turizmusban. A nyolcvanas évek elején a lakosságnak mintegy 70%-a vett részt a turizmus valamilyen formájában, és ez azt jelenti, hogy a rendelkezésre álló szabadidő mintegy tizedét turizmussal töltötte el. Életkörülményeink, életünk minősége tehát még a legutóbbi nehéz években is javult, s ez adja hátterét, biztosítékát annak, hogy azokat a gazdasági prioritásokat, amelyeket magunk elé tűztünk, a hetedik ötéves tervidőszakban hatékonyabb munkával tudjuk megvalósítani.

A nyolcvanas évek közepén kialakult gazdasági és társadalmi prioritások összecsengenek. A gazdaság intenzív szakaszára való áttérés nem mennyiségben több, hanem minőségileg jobb teljesítményt igényel, és ezért ugyancsak minőségben jobb életfeltételeket nyújt. Az élet feltételei között is vannak szükségszerűen prioritások:

– az alkotó, jövedelemteremtő munka lehetősége, ami a teljes és hatékony foglalkoztatáshoz vezet;

– az elemi életfeltételek körében a megfelelő lakás biztosítása, a lakáshoz jutásban az esélyegyenlőség, a munkateljesítmények és a családi szükséglet szerepének érvényesítése;

– a munkához szükséges ismeretek megszerzése, tehát az oktatás, szakképzés, szükség esetén más szakmára, munkakörre való átképzés biztosítása;

– a megfelelő színvonalú egészségügyi ellátás, amelynek alapjai állampolgári jogon illetnek meg mindenkit, de amelynek differenciált továbbfejlesztése is indokolt.

Ezek a társadalmi prioritások szorosan kapcsolódnak az előbbiekben felvázolt gazdasági feladatokhoz.

A gazdaság fejlesztésének motorjai: a központi fejlesztési programok

Az előző fejezetben részletesen vizsgáltuk napjaink prioritásait, tehát azok *tárgyát*. Nem kevésbé fontos azonban annak elemzése, hogy milyen *módszerekkel* lehet a legjobban érvényesíteni ezeket a prioritásokat. Az elmúlt évtizedek tapasztalata e tekintetben is eléggé sokszínű volt. Kísérleteztünk különböző módszerekkel, amelyek közül több sikert is hozott, de voltak ezeknek mellékhatásaik is. A nemzetközi gyakorlat is (mint a bevezetőben láttuk) eléggé különböző válaszokat ad a „hogyan" kérdésre. Azokban az országokban, ahol a világgazdaságban bekövetkező jelentős mértékű átrendeződés közvetlenül és áttételmentesen érte a gazdálkodó szervezeteket, ott az állam eltérő mértékben és módszerekkel törekedett arra, hogy a gazdaság érdekeinek megfelelő irányban és mértékben befolyásolja a gazdálkodó szervezeteket. Mint láttuk, ezek a ráhatások általában közvetett eszközökkel valósultak meg, de voltak irányító jellegű, direkt hatások is az egyes gazdaságok talpon maradása, pozícióinak erősítése érdekében. A közvetett befolyásolást kétségkívül jól szolgálja a megfelelő szabályozórendszer, különösképpen akkor, ha egyre inkább normatív tud lenni. Az előzőekben láttuk, hogy a normativitásra ugyan törekedtünk az elmúlt néhány évben, de sok esetben az operatív beavatkozások ezek hatását csökkentették. Az is kétségtelen, hogy a szabályozásnak ma már vannak tradicionálisnak tekintett eszközei, elsősorban az adópolitika, a támogatások, s ha ezek jól áttekinthető és a gazdálkodó szervezetek által magukra nézve hosszabb távra biztonsággal kiszámítható hatással járnak, akkor kétségkívül jelentős mértékben elő tudják segíteni a prioritások érvényesítését.

Vannak azonban a befolyásolásnak, irányításnak olyan eszközei is, amelyek a legutóbbi évek tapasztalatai szerint hatékonynak bizonyulnak, s amelyek kibontakozásának, hatásmechanizmusának elemzésére kíván vállalkozni ez a könyv. Ez a fajta prioritásadás

az, amelyet *központi fejlesztési programokon* keresztül érzékeltetünk. Ez a módszer nem kizárólag magyar gyakorlat, ismeretes több más olyan ország, ahol ilyen központi gazdaságfejlesztési programok élnek és hatnak, de talán túlzás nélkül mondhatjuk azt, hogy a magyar gyakorlat valósította meg első ízben azt, hogy a kibocsátási (output) jellegű programok mellett esetenként azokat támogatandó, a ráfordítás jellegű (input) programoknak is ugyanilyen hangsúlyt adjunk.

A központi fejlesztési programok első szakasza

A gazdasági prioritások biztosításának ezek a módszerei már a hatvanas évek végén a gazdasági mechanizmus reformját követően honosodtak meg hazánkban. Az első gazdaságfejlesztési programok általában *kibocsátás* jellegűek voltak, s főként azt célozták, hogy nemzetközi munkamegosztásban való részesedésünk növekedjék, s hogy a szocialista országokkal való munkamegosztásból származó előnyöket a magyar gazdaság minél jobban, minél magasabb fokon érvényesítse. Különös hangsúlyt kaptak azok a tevékenységek, amelyek a Szovjetunióval kötött kétoldalú egyezmények gyakorlati realizálását kívánták jobban elősegíteni.

Már az ötödik ötéves tervben is külön fejezetben találhatók a központi fejlesztési programok, jelezve azt, hogy a gazdaságirányítás ezeknek a programoknak sajátos szerepet szánt, és mintegy a mechanizmus által biztosított normatív keretek között a nagyobb mértékű prioritást kívánta ezekkel a programokkal is elősegíteni. Jellemzi a programok jelentőségét az is, hogy minden egyes programot külön minisztertanácsi határozat erősített meg, és ezek a programok az ötéves és éves tervekbe úgy épülnek be, hogy a programokban foglalt ágazatok, tevékenységek fejlesztése szoros összhangban legyen a népgazdasági terv más elemeivel, az egész népgazdaság fejlesztésével.

A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején kidolgozott és megkezdett gazdaságfejlesztési programok elsődleges célja az volt, hogy növeljük a kivitelt egyes termékek tekintetében, elsősorban a szocialista országok piacaira, más esetekben emellett az is közvetett feladatává vált a programoknak, hogy a tőkés importot helyettesítő, szocialista forrásból származó behozatalt növeljük. Figyelem-

mel kell lennünk arra, hogy ebben az időszakban dolgozták ki a KGST-országok fejlesztésének komplex programját, s e program egyes célkitűzéseit jól támasztották alá hazai viszonylatban az akkortájt beindított programok. Az első és még kísérletinek is tekinthető programok közé tartoztak a következők.

– Az *alumíniumipar* programja elsősorban a magyar–szovjet, valamint a magyar–lengyel timföld–alumínium-egyezményre alapult, és azt célozta, hogy a hazai bauxit gazdaságos felhasználásával növeljük az alumíniumtermékek kivitelét és elterjesztését a hazai felhasználók körében is.

– A *petrolkémiai* program kidolgozása az első világgazdasági árrobbanás előtti időszakhoz fűződik, amikor is a szénhidrogénbázisra való áttérést kívántuk ezzel a programmal elősegíteni. Ez a program is szovjet–magyar és lengyel–magyar együttműködésen alapult, és ezt kiegészítően román–magyar megállapodáson is.

– Új termelési kultúrát kívánt honosítani a *számítástechnikai* program; ennek alapja az az egységes számítógéprendszer, amelyet a szocialista országok közösen fejlesztettek ki, s amelynek keretében egy új típusú munkamegosztás jött létre a KGST-országok között a hetvenes évek első felében. A program indításakor elsősorban termelésorientált volt, bár már megjelentek a programban az alkalmazási-fejlesztési elemek is.

– Ennek az időszaknak egyik legjelentősebb és kétségkívül legsikeresebb programja a *közútijármű-program,* amelynek újszerűsége nemcsak abban mutatkozott meg, hogy egy, a magyar méretekhez képest viszonylag nagy szériájú autóbuszgyártást alapozott meg és tett sikeressé, hanem emellett érvényesült az is, hogy alkatrész, részegységek tekintetében magas színvonalon szervezett és eredményes kooperációt létesített a KGST-országok, köztük is elsősorban a Szovjetunió és Magyarország között.

Ez a négy fő irány jól épült a KGST 1971-ben jóváhagyott komplex programjához, az abban foglalt prioritásokat is érvényesítette. A négy program különböző módon és mértékben, de mindegyike igen számottevően figyelembe vette a magyar sajátosságokat, adottságokat és lehetőségeket is. Az alumíniumprogram a hazai bauxitkincs hatékony felhasználását tűzte ki célul, a számítástechnikai program a magyar szellemi potenciálra épült, a közútijármű-program pedig a magasan kvalifikált munka nagyobb mértékű hasznosítását tette lehetővé (természetesen a jól szervezett munkáét, s

e program különös előnye éppen a magas szintű szervezettségben van). A legkevésbé támaszkodott hazai háttérre a szénhidrogén-program, hiszen e körben legfeljebb földgázlelőhelyeink jobb kihasználása kecsegtetett sikerrel.

A hatvanas évek végén, hetvenes évek elején indított programoknak – bár ki nem mondott – célja az is volt, hogy az új típusú irányítási rendszerben is nagy hangsúlyt kapjanak – más módszerek alkalmazásával – azok a kapcsolatok, amelyeket a KGST-országokkal tartottunk és tartunk fenn, és amelyeket továbbra is erősíteni kívántunk. Új irányítási rendszerünk merőben eltért a többi szocialista országban akkortájt alkalmazott erősen kötött tervmechanizmustól. Kétségtelen, hogy a KGST-kapcsolatok erősítéséhez szükség volt ilyen típusú rásegítésre, hiszen a vállalatok érdekeltségében ezek a kapcsolatok az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási rendszer közepette nem kaptak olyan mértékű hangsúlyt, mint amilyeneket éppen az egyes programok adtak. Szükséges volt ez azért is, mert döntő érdekünk fűződik a szocialista országokkal való kapcsolatok szorosabbá tételéhez, valamint nem kis mértékben azért, mert a KGST akkortájt jelentősen stabil piaci bázisára építve a szűkösen rendelkezésre álló eszközeinket megfelelően tudtuk koncentrálni piacképes tevékenységek fejlesztésére. Ezek a központi fejlesztési programok elsősorban az állami pénzeszközöknek az egyes területekre való irányítását jelentették, s ez nem csak direkt módon érvényesült. Azok a vállalatok, amelyeknek munkáját nagymértékben érintették ezek a programok, általában többféle preferenciában is részesültek. Így például a termelőkapacitások kiépítéséhez állami eszközökből kaptak beruházásokat, továbbfejlesztéséhez pedig kölcsönöket, kedvezményes feltételek közötti hiteleket és nem egy esetben költségvetési juttatást. Voltak azonban olyan preferenciák is, amelyek az adott szabályozás közepette különösen kedvezően érintették ezeket a vállalatokat, így például külön exporttámogatást, esetenként bérpreferenciát, sőt adókedvezményeket is az átlagosnál nagyobb mértékben kaptak.

Kimondott céljai között szerepelt ezeknek a központi fejlesztési programoknak az, hogy gyorsítsák a *műszaki-technikai haladást,* főként azokon a területeken, ahol a nemzetközi munkamegosztásban lemaradásunk volt, s ahol a gyorsabb műszaki fejlődés egyúttal a hatékonyabb nemzetközi együttműködést is elősegíthette. A műszaki fejlesztésre koncentrált eszközök nemcsak a gyártó vállala-

tokhoz kerültek, hanem általában olyan kutató-fejlesztő intézetekhez, intézményekhez is, amelyek részt vettek az adott program tárgykörébe tartozó kutatási-fejlesztési munkákban. Egyes esetekben külön kutatási-fejlesztési célprogramokat is indítottak, és ezek végrehajtását is ugyanolyan kiemelten figyelte a kormányzat, mint ahogy a központi fejlesztési program megvalósulását. Jól érzékelhető volt már a hetvenes évek elején-közepén az is, hogy ezek a gazdaságfejlesztési programok továbbgyűrűző hatást is kifejtettek a gazdaság különböző területeire, elsősorban azon keresztül, hogy a programban részt vevő vállalatok kapcsolatot tartottak igen széles körben olyan más vállalatokkal, gazdálkodó egységekkel, amelyeknek közvetlen részvételük ugyan nem volt a programban, de amelyeknek műszaki fejlesztését éppen a program által adott eszközök megfelelő allokációjával biztosítani lehetett.

Már ebben az időszakban meghatározott célja volt a gazdaságfejlesztési programoknak az, hogy korszerűsítsék ezeken keresztül is a népgazdaság termelési és esetenként fogyasztási szerkezetét. Ez utóbbi szempontból elsősorban az alumínium- és petrolkémiai programon volt a nagyobb hangsúly. A programok jellegéből adódott, hogy nem egy vagy néhány meghatározott termelőterületre irányultak, hanem a gazdaságnak általában szélesebb területét fogták át, s ebben a szeletben szerepeltek egymásra építve kutatási, fejlesztési, termelési, értékesítési tevékenységek egyaránt. Ezekhez járult kiegészítésképpen a továbbgyűrűző hatás során a felhasználó vállalatoknál mutatkozó szerkezetkorszerűsítés.

Az első gazdaságfejlesztési programok kidolgozása azok között a körülmények között történt meg, amikor a világpiac viszonylag stabil helyzetben volt, az árak, árarányok egy korábban kialakult gyakorlatnak feleltek meg. Ezekre a programokra is sokkszerűen hatott az 1972–1974 közötti világgazdasági válság, amely a fejlődés külső feltételrendszerét nagymértékben módosította. Az országon belüli prioritásokat azonban a hetvenes évek végéig még kevéssé érintették ezek a változások, hiszen mint korábban említettük, a kormányzat a külpiaci hatásokat erősen visszafogva, késleltetve engedte csak rá a gazdálkodó szervezetekre. A hetvenes évek derekán tehát a korábban meghatározott központi fejlesztési programok ugyanolyan célrendszerben és követelmények között működtek, mint korábban, bár sok esetben érzékelhető volt, hogy kibontakozásuk nem oldható meg az eredetileg kitűzött módon. Csupán pél-

daképpen: az alumíniumprogram célját többször módosították, hiszen az árak, árarányok ezt a programot jelentős mértékben érintették minden időszakban. Az eszközök szűkülése természetesen az összes többi programot is érintette vagy úgy, hogy az eredeti programban rögzített fejlődési ütemet kellett korlátozni, vagy úgy, hogy az eredetileg kifejtett célok közül egyiket-másikat el kellett hagyni. Mai szemmel talán a legfélelmetesebb az, hogy ebben az időszakban is folytattuk a petrolkémiai programot, amelynek kiteljesedése éppen azokra az évekre esett, amikor a szénhidrogének árai hirtelen emelkedtek, s amikor ez a program a felhasználók számára már korántsem volt olyan kedvező, mint kidolgozásakor.

A hetvenes évek második felében már érzékelhető volt, hogy a világgazdasági változás nem átmeneti, hanem tartós tendencia, amellyel számolni kell, s amely újfajta prioritásokat állít elénk, s ezekre új módon kell módszereiben is reagálnia a kormányzatnak. Ez a központi fejlesztési programok tekintetében úgy érvényesült, hogy azok feltételrendszere módosult, és hogy azok az új programok, amelyeket a hetvenes évek vége óta alakítottunk ki, túlnyomó többségükben *ráfordítás* jellegűek, ezért ezeknél a korszerűsítés elsősorban a termelési tényezőkön keresztül kell hogy hasson. Természetesen ezekben is meghatározó a műszaki-technikai haladás másutt elért eredményeinek honosítása, csak általában nem vagy nem kizárólag a gyártott termékeken, hanem ezek mellett (esetenként helyett) a gyártás technológiáján keresztül. Ilyen új típusú programok a következők.

– Az *energiagazdálkodási* program fő célja a racionálisabb energiahasznosítás, módszerei között a különböző energiahordozók közötti helyettesítés és a technológiai korszerűsítés egyaránt szerepel.

– A *hulladék- és másodnyersanyag-hasznosítási* program elsősorban azt célozza, hogy a termelés során keletkezett hulladékokat és másodnyersanyagokat a gazdaság legkülönbözőbb termelőszféráiban és feldolgozóinál a korábbinál jobban, értékesebben hasznosítsák, ezzel a gazdálkodás hatékonyságát növeljék.

– Viszonylag új a *gazdaságos anyagfelhasználási és technológiai korszerűsítési* program, amely elsősorban azt célozza, hogy a rendelkezésre álló szűkös anyagi forrásainkat a korszerű technológiákon keresztül lényegesen hatékonyabb módon vegyük igénybe. Ismeretes, hogy a legnagyobb elmaradásunk nem a gyártmány, hanem a gyártás színvonalában mutatkozik, néha korszerű terméket is

korszerűtlen módon állítunk elő. Az is kétségtelen, hogy termékeink általában túl súlyosak, nehezek, nagyon sok anyagot testesítenek meg, s ez nemcsak a gazdálkodó egységek számára káros, hiszen magas önköltséget jelent, hanem az egész gazdaság számára is, hiszen anyagellátottságunk közismerten problematikus volt az elmúlt években.

– A *mikroelektronika,* az elektronikai alkatrész- és részegységgyártás programja a korszerű tevékenységek hátterének hazai megalapozását tűzi ki célul.

Az új típusú programok mellett némelyik korábbi program már lezárult, mások pedig jelentős módosuláson mentek át. Az utóbbiak közül különösen a számítástechnikai programban végbemenő változások a jelentősek, hiszen itt már nem elsődlegesen termelési, hanem főként alkalmazási kérdések kerülnek az érdeklődés homlokterébe, s a program egyre inkább alkalmazásorientálttá válik.

Az új gondolkozásmódot megtestesítő program legújabb eleme az *elektronizálás komplex programja,* amely már jóval szélesebb sávot hasít ki a gazdaság és a társadalom egészéből. Azt célozza, hogy a mikroelektronika jobb kiépítésével, ennek bázisán a számítástechnika, informatika, távközlés elterjesztésével az elektronizálás a gazdaság és a társadalom vérkeringésébe kerüljön, napi gyakorlattá váljon, s ezt ugyanúgy segítse elő az alkalmazás, mint annak előkészítő szellemi tevékenysége, az oktatás.

A kiemelt gazdaságfejlesztési programok napjainkban már lényegesen szélesebb célrendszerrel működnek. Korántsem csak arról van szó, hogy a KGST-országokkal való nemzetközi munkamegosztást bővítsük, szélesítsük, az exportorientáltságnak legalább ilyen mértékben kell a nem rubelirányú területekre is kiterjednie. De van ezeknek a programoknak struktúramódosító, -átalakító szerepe is. Tulajdonképpen napjainkban a struktúra korszerűsítésének egyik leghatékonyabb tényezői éppen ezek a központi gazdaságfejlesztési programok.

A *társadalmi* prioritások érvényesítése tekintetében is megkezdtük ennek a módszernek az alkalmazását a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején. A legégetőbb társadalmi jellegű feladatok megoldására dolgozott ki és fogadott el a magyar kormány programot a következők szerint:

– a *lakásprogram* a társadalmi programok közül is kiemelt jelen-

tőségű, amely a lakásépítéstől a lakáshoz juttatásig tartó folyamat egészére kiterjed;

– a *kórházi ellátás* és általában az egészségügyi ellátás jobb megoldása;

– az *általános iskolák* építése, bővítése annak érdekében, hogy a demográfiai hullám korosztályát is megfelelő oktatási bázissal lehessen ellátni.

Ezek a társadalmi programok jól szolgálják azokat a prioritásokat, amelyeket a korábbiakban a hatodik ötéves tervidőszakra megfogalmaztunk. Hatásuk azonban ennél jóval tovább terjed, hiszen mind a kórház- és egészségügyi ellátás, mind az iskolák (s most már nemcsak az általános, hanem a középfokú tanintézetek) kapacitásának bővítése, színvonalának növelése, mind pedig a lakásellátás a hetedik ötéves tervnek ugyanolyan kulcsfontosságú feladata, mint volt a korábbinak. Ezek a társadalmi programok is azt bizonyították, hogy gyakorlati alkalmazásukban jól sikerült a kormány által biztosított erőforrásokat – a társadalomban meglevő másfajta erőforrásokkal együtt – a programok végrehajtására mozgósítani.

A kiemelt fejlesztési programok jelentőségét bizonyítja az is, hogy már a hetvenes évek elején a kormány olyan irányelveket fogadott el, amelyeket a fejlesztési típusú programok kidolgozása során érvényesíteni kell.

Az 1974-ben megjelent 1001/1974./I. 9. sz. minisztertanácsi határozat írta elő a központi fejlesztési programok *tartalmi követelményeit* és *kidolgozásuk rendjét*. Ez a határozat úgy foglalt állást, hogy a központi fejlesztési programok elsődleges szerepe a népgazdaság hosszú és középtávú terveinek megalapozását és a több változatban készülő műszaki-gazdasági koncepciók konkretizálását célozza. Ezek a programok a tervben foglalt *műszaki-gazdasági koncepciókra* épülnek, közülük is elsősorban azokra, amelyeknek megvalósítása „kiemelkedően hat a társadalmi termelés szerkezetére, növekedési ütemére, a fogyasztás szerkezetére". Ebből a megfogalmazásból világos, hogy a hetvenes években már módosult a központi fejlesztési programok feladatrendszere, célra orientáltakká váltak, s a cél elsősorban struktúramódosítás. Ez azonban önmagában nem elegendő ahhoz, hogy egy központi fejlesztési program alapjává váljék. A határozat úgy foglal állást, hogy ezek a programok általában öt évnél hosszabb időtartamúak, s a társadalmi jelentőségük olyan

mértékben kiemelkedő, hogy a programban foglalt feladatok végrehajtása, azok irányítása és ellenőrzése magas szintű, széles körű és szoros koordinálást igényel, valamint jelentős központi erőforrások igénybevételét. Ez az állásfoglalás annyiban nem újszerű, hogy a hatvanas években kialakított programok is elsősorban központi erőforrásokra épültek. De nem volt olyan igény e programokkal szemben, hogy társadalmi jelentőségük kiemelkedő legyen, s viszonylag széles kört és szoros koordinációt igényeljen. Az új jelleg abban is megnyilvánul, hogy ezeknek a programoknak általában több ágazat összehangolt fejlesztését kell feladatul megfogalmazniok (bár voltak és még ebben az időszakban is tovább éltek olyan programok, amelyek kifejezetten egy ágazatra koncentráltak). A hangsúly tehát egyfelől az új technikai-technológiai feladatokra, annak sokoldalú felhasználhatóságára, esetenként az ezzel kapcsolatos nemzetközi együttműködés irányítására és koordinálására összpontosult.

Az új típusú követelmények a prioritások megváltozott hangsúlyaira is felhívják a figyelmet, hiszen a központi fejlesztési programok (KFP) kialakítását műszaki-gazdasági koncepció elfogadásának kell megelőznie, csakis és kizárólag erre épülhet rá a program. Az elsődleges tehát az, hogy az állami irányítás, vagy ahogy a Minisztertanács határozata fogalmazott, az Állami Tervbizottság először abban határoz, hogy elfogadja-e a műszaki-gazdasági koncepciót vagy annak valamely változatát egy KFP alapjaként, majd abban foglal állást, hogy a már elfogadott műszaki-gazdasági koncepció alapján szükségesnek látja-e a prioritás jobb irányíthatósága, ellenőrizhetősége érdekében ennek KFP-be foglalását. A Minisztertanács állásfoglalása előtérbe helyezi a *koordinált* fejlesztést. Erre azért is kell nagyobb figyelmet fordítani, mert hiszen széles vertikumot magában ölelő feladatrendszer végrehajtása során éppen a koordináció hiányából adódtak és adódhatnak a későbbiekben is elmaradások a tervezett szinttől, vagy a megvalósítás során a kitűzött céltól való nagymértékű elkanyarodás. Ezért elég szigorú tartalmi követelményeket és előkészítési rendszert is ír elő a minisztertanácsi határozat, amely részletesen ismerteti a KFP tartalmának kellékeit, a kidolgozandó dokumentumokat, a KFP szerkezetét. A tartalmi követelmények között hangsúlyos a KFP műszaki paramétereinek meghatározása, és itt már korántsem csak a KFP tárgyát jelentő termékről vagy szolgáltatást jelző műszaki paramé-

terekről van szó, hanem a felhasználást-fogyasztást elősegítő műszaki fejlesztés irányairól, megoldási módjairól, sőt a végrehajtás menetéről is. Természetesen igényli a határozat azt, hogy a KFP dokumentuma tartalmazza azokat a termelési tényezőket, amelyek a végrehajtáshoz szükségesek és azokat a gazdasági eredményeket, amelyek a KFP realizálásától elvárhatók.

Felmerülhet az a kérdés, hogy ha a népgazdaság közép- és hosszú távú tervei magukban foglalják a következő időszakra szóló prioritásokat, akkor milyen kapcsolatuk lehet a központi fejlesztési programoknak a népgazdasági tervvel, önálló életet élnek-e ezek a programok, vagy valamilyen szállal, esetleg több szállal illeszkednek a népgazdasági tervhez. A már idézett minisztertanácsi határozat megállapítja, hogy a KFP-k a népgazdasági tervek szerves részei, amelyeket függetlenül attól, hogy mikor hagyja az egyes programokat jóvá a Minisztertanács, össze kell hangolni mind a népgazdasági tervekkel, mind pedig a szabályozóeszközök rendszerével. Az összehangolás tartalmi és formai elemeket egyaránt igényel. A kapcsolatrendszernek többirányúnak kell lennie, egyfelől az egyes tervezési időszakokban kidolgozásra kerülő KFP-knek igazodniuk kell az időszakra érvényes középtávú tervekhez; másfelől a középtávú tervek kidolgozása során figyelembe kell venni a már jóváhagyott KFP-knek az adott tervidőszakra vonatkozó előírásait, ráfordítási elemeit egyaránt. Csak ez a kétoldalú összehangolás biztosíthatja azt, hogy a népgazdaság tervezésében a központi fejlesztési programok helye egyértelműen meghatározható legyen.

A gyakorlat az 1974-ben hozott minisztertanácsi határozat helyességét igazolta, de arra is felhívta a figyelmet, hogy ez a határozat elsősorban a kibocsátás jellegű KFP-kre vonatkozóan hajtható végre minden részletében, és meglehetősen nehezen adaptálható olyan programokra, amelyek ráfordítás jellegűek, s amelyek éppen az elmúlt években kerültek a prioritások közé. Ezért a KFP-k kidolgozásával kapcsolatos ügymenetet a nyolcvanas évek elején egy újabb minisztertanácsi határozat némiképpen módosította, hozzáigazította a változó igényekhez.

Napjainkban ezek a programok, s köztük nemcsak a gazdasági jellegűek, amelyeket elkülönítendő a többiektől ma már központi gazdaságfejlesztési programoknak nevezünk (a továbbiakban: KGP), hanem a társadalmi jellegű programok is szervesen illeszkednek a népgazdasági tervezés rendszerébe. Ez jól érzékelhető

abból, hogy a hetedik ötéves terv előkészítése során az ágazati blokk-koncepciók mellett az élő, érvényben levő és a hetedik ötéves tervre is kiterjesztett gazdasági és társadalmi jellegű programok kialakítása is párhuzamosan történt meg a népgazdasági tervezés más elemeivel. Ez azt jelenti, hogy egyidejűleg kerültek jóváhagyásra az egyes központi gazdaságfejlesztési és társadalmi programok a hetedik ötéves népgazdasági tervvel. Így célrendszerük és feltételrendszerük összehangoltsága szinte automatikusan megvalósítható.

Az elmúlt évtizedben működő gazdaságfejlesztési programok közül már a hetvenes évek közepén befejeződött a közútijármű-program. Ez még erősen kötődött egy tevékenységcsoporthoz, az autóbuszgyártáshoz és a közútijármű-gyártás részegységeihez és egyes alkatrészcsoportjaihoz, így nem felelt meg teljes mértékben mindazoknak a követelményeknek, amelyeket az 1974. évi miniszertanácsi határozat ír elő. Önmagában a program azonban széles körben fejtett ki előnyös hatást, sőt a további évekre vonatkozóan eredményeket hozott. Az eredmények elsősorban abban tükröződnek, hogy kialakított ez a program egy új gyártási és nemzetközi együttműködési struktúrát, olyat, ami a program hivatalos befejezése után a gazdasági élet szerves részévé vált, és ma is jól működő területe a gazdaságnak. Emellett az elmúlt években fejeződött be két másik, korábban jelentős és ugyancsak elsősorban kibocsátás jellegű, de már részben ráfordításorientált program, az alumíniumipari, valamint a petrolkémiai központi fejlesztési program. A közútijármű-program közvetlen hatása a nyolcvanas évekre már nem terjed ki, ezért ezt nem mutatjuk be részletesebben, az alumíniumipari és a petrolkémiai program viszont élt a jelenlegi prioritásrendszerben is, ezért hatásuk elemzése figyelmet érdemel.

A hetvenes évek programjai

Az alumíniumipari központi fejlesztési program jelentősége, eredményei

Az 1970-ben összeállított alumíniumipari KFP viszonylag korán kidolgozott és elsősorban a KGST-országokkal való együttműködésre épített program volt. Ennek bázisa a hazai bauxitvagyon és fő feladata e bauxitvagyon magasabb feldolgozottsági szintű és széles körű hasznosítása. Bár termelési oldalát tekintve a program erősen egy ágazatra épült, a program eredményei alapján létrehozott termékek felhasználása a népgazdaság szinte minden területére kiterjed. A program a fejlesztéstől az értékesítésig öleli fel a bauxit-alumínium egész vertikumát, hiszen már az első megfogalmazásban is fontos feladatot szánt a magyar bauxitvagyon feltárásának, a megfelelő intenzitású geológiai kutatómunkának. A korabeli tervekben jó néhány új bauxitbánya nyitása szerepelt, olyan mértékben bővítve a megkutatott és kiaknázott bauxitvagyont, amilyen mértékben ezt a timföldgyártás és az export szükségessé tette. Az 1970-ben elfogadott program még a gazdaság fejlődésének arra a szakaszára esett, amikor a dinamikus növekedésnek nem látszottak különösebb akadályai az országban, s amikor reális tervnek minősült több új bauxitbánya nyitása. Az már akkor is világos volt, hogy a bauxit feldolgozásához szükséges energiamennyiséggel az ország nem rendelkezik, s a program éppen azt célozta, hogy az energiaigényes technológiai fázist országon kívül nemzetközi kooperációban állítsák elő, majd ezt követően a magasan kvalifikált munkaigényű feldolgozást ismét Magyarországon belül végezzék.

Az 1970-ben jóváhagyott program még csak a negyedik ötéves tervidőszakra hagyott jóvá konkrét előirányzatokat, a korabeli tervezési metodika szerint a termelést fizikai mértékegységben jelölve meg. Az ötödik ötéves tervidőszakra vonatkozó termelési elő-

írások mellett már – ugyanolyan hangsúllyal – szerepeltek a gazdaságossági követelmények. Az 1974-ben jóváhagyott minisztertanácsi határozat előírása szerint a programot nemcsak egy ötéves tervidőszakra alakították ki, hanem 15 éves távra is. A fejlesztés időtávjának növelése mellett, a koncepció áttekintette a várható hazai alumíniumfogyasztás alakulását. A hosszú távú prognózist egyfelől a világ más, nálunk fejlettebb országaiban tapasztalt tendenciákra, másfelől hazai vállalati és ágazati felmérésekre alapozták. E becslések szerint a hazai alumíniumfelhasználásnak 1976–1980 között évi 7–8%-os, 1980–1985 között évi 4–5%-os és 1985–1990 közti időszakra évi 3–3,5%-os növelését tervezték. Számításba vette a program a fogyasztási szerkezet várható módosulását, s úgy tervezték, hogy 1990-re is a legnagyobb fogyasztó a villamosgép- és -készülékipar lesz, mintegy 25–35%-os részesedéssel az összfogyasztásból. Második helyre a terv szerint már 1975-től az építőipar került volna, 15–20%-os részaránnyal, a tömegcikkipar (főként az edénygyártás) 1990-re a harmadik helyet foglalta volna el, szemben az 1970 körüli ötödik helyével. A negyedik helyre a közlekedést tervezték, s az ötödik helyre csúszott volna vissza mintegy 10%-os részesedéssel a csomagolás céljára való felhasználás.

A KFP-nek ez a változata a bauxitvagyon alapján minőségi javulással számolt. A nemzetközi együttműködés alapja az 1976-ban jóváhagyott program megfogalmazása szerint: „az olcsó és nagy mennyiségű energia" külföldről való biztosítása volt. A tervezők optimizmusára jellemző, hogy a jóváhagyott KFP függelékében két túlteljesítési változat is szerepelt.

A fejlesztésnek ez a megoldása a magyar–szovjet és a magyar–lengyel timföld–alumínium-egyezményre támaszkodott, és a fémbázis biztosítása érdekében a fejlesztés egyik új elemeként megfogalmazta azt, hogy a hatodik ötéves tervidőszakban 100 ezer tonnás alumíniumkohót létesítsenek az országban.

A feladat meghatározásakor hangsúlyos volt a magasabb feldolgozottsági szinten való értékesítés, tehát elsősorban az alumíniumkésztermék- és -félgyártmány-termelés fejlesztése; ezt elsősorban a belföldi piac igényeire és más, nálunk kevésbé honos nyersanyagok kiváltására kívánták fordítani. Az elképzelés az volt, hogy minden olyan területen, ahol acélt helyettesíteni lehet alumíniummal, főként a gépiparban és az építőiparban, vagy más csomagolóanyagot lehet helyettesíteni alumíniumtermékkel az élelmiszeriparban,

a mezőgazdaságban, ott az alumínium gazdaságos alkalmazására kell a felhasználásban törekedni. Hangsúlyozom, hogy már a megfogalmazás is a „gazdaságos" alkalmazást írta elő arra az elképzelésre támaszkodva, hogy a nemzetközi munkamegosztással jól élve, viszonylag olcsó áron helyettesítő anyagként tudjuk használni az alumíniumot és ezzel növelni a feldolgozói területen is a gazdaságosságot.

A program korszerűsítése 1980-ban következett be, figyelembe véve az addig elért eredményeket. A mennyiségi elképzelések szerint 1985-ig (a módosításban csak eddig terjedt az alumíniumipari KFP tervezett időintervalluma) a felhasznált alumínium mennyiségének el kell érnie az 1968. évben felhasznált 2–2,5-szeresét. Ez a változat a beruházási költségek csökkentését írta elő, a kapcsolódó beruházások körének visszafogásával.

Az összehangolt fejlesztés érdekében ehhez a KFP-hez kapcsolva kutatási célprogramot fogadtak el, amely meghatározta nemcsak a kutatás, hanem a műszaki fejlesztés fő irányait is a bauxitbányászattól az alapanyag-kutatáson át a félgyártmányok és a készáruk műszaki fejlesztéséig.

Az alapelképzelés 1968–1970-ben reális volt, és a korabeli árviszonyoknak megfelelő célt tűzött a fejlesztés elé. Az a bázis, amelyre ezt a programot alapozták: a magyar–lengyel és a magyar–szovjet timföld–alumínium-egyezmény már a hatvanas évek eleje óta sikerrel működött. Reálisnak látszott tehát az a törekvés, hogy a timföld kohósításának külföldi megoldását figyelembe véve a hazai kapacitásokat elsősorban a félkész és készárukra építsük ki. Ezek az új kapacitások a hetvenes évek során létrejöttek, nemzetközi összehasonlításban is korszerűek és magas műszaki színvonalúak voltak, s olyan technológiai eljárásokat valósítottak meg, amelyeken a korábbinál jóval korszerűbb termékeket lehetett előállítani. Az újfajta termékekre volt is belföldi kereslet, s a hetvenes években ez növekedett is. Kedvező volt az alumíniumtermékek világpiaci helyzete, a tőkés és a szocialista országokban szívesen és viszonylag jó áron vásárolták ezeket a termékeket. A kezdeti szakasz eredményeit jól jelzi, hogy 1970 és 1975 között az alumínium-félgyártmány előállítása évenként átlagosan 10,1%-kal növekedett, ez az ütem azonban a hetvenes évek második felében, majd a nyolcvanas évek elején csökkent. A csökkenés nem csupán abból

adódott, hogy a bázis évről évre magasabb volt, hanem abból is, hogy közben a külpiaci helyzet jelentősen és hátrányosan megváltozott.

A programfeladat megfogalmazása és feltételrendszere a realizálás 13 éves időtartama alatt (1970–1983) több ízben változott, a változást elsősorban külső tényezők motiválták, de belső helyzetünk is indokolttá tette. Az eredeti megfogalmazás szerint, a programnak 15 éves időszakra kellett volna kiterjednie, záróéve 1985 lett volna. 1976-ban módosították a programot azzal, hogy az elvégzendő feladatokat viszonylag hosszabb időre húzták szét, egészen 1990-ig (a feladatok tartalma alig változott). Az eredeti elképzelések szerint a beruházásoknak tekintélyes hányada, a hetvenes években ezeknek mintegy fele állami nagyberuházásként valósult meg. A későbbi időszakokban, különösen a nyolcvanas években egyre inkább előtérbe kerültek a vállalati eszközökből és állami hitellel létesített beruházások. Ezt a programot a második világpiaci ársokk igen kedvezőtlenül érte, ugyanis a hetvenes évek végén és különösen a nyolcvanas évek elején az alumíniumtermékekből dekonjunktúra keletkezett a tőkés piacokon, s ez az árakat erősen nyomta. A keresletcsökkenés éppen abban az időszakban következett be, amikor az alumíniumprogramunk a legnagyobb mértékben bontakozott ki. A világ alumíniumkészletei a nyolcvanas évek elején éppen a dekonjunkturális hatások következtében óriási mértékben növekedtek, az 1980. évi 1,5 millió tonnáról 1982-re már 3,1 millió tonnára. Természetes, hogy a készletek ilyen mértékű növekedése is az árak csökkenése irányába hatott. Az alumíniumipar világszinten válságba került, azokban az országokban is, amelyeket korábban potenciálisan jó exportpiacaink közé sorolunk. A nyolcvanas évek indulásakor nehezen lehetett prognosztizálni e válság várható időtartamát. A magyar tervezőknek számításba kellett venniük egy tartós és mélyülő alumíniumválság kockázatát, ugyanakkor mérlegelni kellett egy gyorsabb rendeződés lehetőségét is.

A feltételek változása és a tőkés piaci dekonjunktúra ellenére a magyar alumíniumipari KFP jelentős eredményeket hozott, és összességében jó hatással volt iparunk fejlődésére, szerkezetére és az alumíniumfelhasználás szerkezeti összetételére is. Az alumíniumtermelésben mutatkozó eredményeket jelzi az 1. táblázat.

1. táblázat

Fontosabb alumíniumipari termékek termelésének alakulása

Megnevezés	1975	1980	1983	Évi átlagos növekedési ütem 1970–1983 között (százalék)
	évi termelés az 1970. évi termelés százalékában			
Bauxit	142,9	145,9	144,3	2,9
Timföld[a]	172 6	185,5	186,0	4,9
Kohóalumínium	106,4	111,4	112,1	0,9
Alumínium-félgyártmány (nettó árusúlyban)	161,5	164,7	189,7	5,0

[a] A kalcinált timföld tartalmazza a nem kohászati célú timföldet az aktív timfölddel együtt.

A KFP 1976-ban jóváhagyott változata a bauxittermelés 1975–1985 közti 14,4%-os, az alumíniumfélgyártmány-előállítás mintegy 60%-os növelésével számolt. A készárutermelést e 10 év alatt 90%-kal kellett volna növelni, s 1985-re az alumíniumkészáru-termelés közel 9%-át tőkés exportra, további 7–7,3%-át szocialista exportra szánták. Az 1983-ig elért eredmények ennél szerényebbek.

Sikerült a program teljesítése kapcsán elérni azt a célt, hogy az alumíniumiparon belül a magasabb feldolgozottsági szintű termékek aránya növekedett, egyúttal azoké a termékeké, amelyek több, magasan kvalifikált fizikai és szellemi munkát is megtestesítenek. A termékkibocsátási programban megtorpanás következett be a nyolcvanas évek elején, a tőkés piaci dekonjunktúra idején, és ez hátráltatta a programban foglalt eredeti feladatok megvalósítását. A bauxittermelés az 1970. évi 2 millió tonnáról 1980-ban közel 3 millió tonnára növekedett. Ezen a szinten maradt meg 1983-ra is. Ez azt jelenti, hogy a KFP-ben eredetileg előirányzottnál 6,6%-kal kevesebb volt a termelés. A kitermelt bauxit nagyobb hányadát timfölddé dolgozzák fel, s már csak csökkenő hányadát exportálják bauxit formájában. Míg 1970-ben a pontosan 2 millió 22 ezer tonna termelésnek mintegy harmadát exportálták, 1983-ban a közel 3 millió tonnának 14,8%-át. A timföld kohósítása többségében a Szovjetunióban történt, s a timföldért cserébe fémet szállítottak vissza. Maga a timföldtermelés is nagymértékben nőtt az alumíniumipari KFP időszaka alatt: az 1970-ben termelt 449 ezer tonnáról 1983-ra

835 ezer tonnára, bár ez utóbbi 5,6%-kal kevesebb volt az erre az időszakra a programban előirányzottnál. A kalcinált timföldnek 1970-től 1980-ig növekvő hányadát exportálták nem rubelrelációba, 1980-at követően azonban ez a hányad számottevően visszaesett. 1983-ban az előállított 835 ezer tonna kalcinált timföldből 519 ezer tonnát szállítottunk rubelelszámolású viszonylatba, nagyobb hányadát a Szovjetunióba, ahonnan fém formájában kaptuk vissza egyre bővülő mennyiségben a feldolgozott timföldet.

A program nagy feladatot szánt a félgyártmánytermelés bővítésének. Erre a célra állami nagyberuházásként elsősorban a Székesfehérvári Könnyűfémművet hozták létre, amelynek kapacitása a KFP befejezésének időszakára 165 ezer tonna/évre növekedett. Ez azt jelentette, hogy az alumíniumtömbnek egyre nagyobb hányadát dolgozták fel félgyártmánnyá és használták fel hazai célra vagy exportra ilyen formában. Így is maradt azonban még mindig exportálható, nem csekély mennyiségű alumíniumtömb (1983-ban például 41 400 tonna feldolgozatlan alumíniumtömböt exportáltunk nem rubel irányban és 16 500 tonnát rubelelszámolású országokba). A dekonjunkturális időszakokban azonban az exportált alumíniumtömb ára is jelentős mértékben csökkent, és csak 1982-ről 1983-ra következett be a piacokon lassú élénkülés és ezzel egyidejűleg kisebb mértékű árnövekedés. A Székesfehérvári Könnyűfémmű beruházási programja abból a szempontból is sikeres volt, hogy a jóváhagyott költség-előirányzaton belül valósult meg, s jelentős részben tartalmazott rekonstrukciós jellegű munkákat is.

Bár az előzőekben az alumínium előállítása tekintetében a program sikeréről számolhatunk be, nem ilyen kedvező a helyzet az alumínium félgyártmányok tekintetében. Ennek termelése ugyan a program 13 éve alatt csaknem 90%-kal emelkedett, a félgyártmány előállítására szolgáló kapacitások azonban nem biztosították a programban tervezett termelési szintet. Bár az alumínium félgyártmány kivitele látványosan nőtt a program indítása óta (különösen 1970–1975 között), ezt az exportot a nyolcvanas években csak jelentős árveszteséggel tudtuk értékesíteni.

A programnak megfelelően jöttek létre újabb készárutermelő kapacitások a hetvenes évek elején. Újfajta termékeket: kábeleket, radiátorokat, nyílászáró szerkezeteket készítettek alumíniumból. Általában ezeket az új típusú termékeket korszerű technológiával állították elő. Mindez azt eredményezte, hogy a hazai alumínium-

felhasználás az 1970. évi 101 300 tonnáról 1983-ra 160 ezer tonnára növekedett. A felhasználást azonban korántsem segítette elő az alumínium késztermékek és félgyártmányok árának alakulása, s ebben egyfelől szerepet játszott a világpiaci ararányok megváltozása, másfelől az is, hogy a hazai előállítású termékek önköltsége lényegesen magasabb a nemzetközi összehasonlításban ismerteknél. Az alumíniumtermékek felhasználási tulajdonságai pedig sok esetben szokatlanok is voltak, elterjedésük nem ment könnyen. Az építőiparban például az alumíniumból készült nyílászáró szerkezet térhódítása lassúbb volt a tervezettnél, s ebben szerepet játszott a viszonylag magas ár mellett az is, hogy az építtetők a megszokotthoz inkább ragaszkodtak még akkor is, ha ez nagyobb importtartalmú volt, mint éppen az alumíniumtermék. Nem következett be tehát az a folyamat, hogy a felhasználók alumíniumtermékkel helyettesítsék más anyagból készült alkatrészeiket vagy késztermékeiket, sőt éppen a fordítottja állott elő. Az 1980-as évekig viszonylag magas világpiaci árak hazai begyűrűzése inkább olyan irányban orientálta a felhasználókat, hogy az alumíniumot helyettesítsék olcsóbb anyagokkal. Ez ugyan országosan inkább gondot okozott, hiszen több importot igényelt, az egyes gazdálkodó egységek számára azonban ez a megoldás volt a kívánatosabb. Voltak emellett az iparnak olyan területei, amelyek szívesen és gyorsan szoktak hozzá az alumíniumtermékek felhasználásához, például a kábelgyártás és a villamosgép-ipar néhány más területe is. A villamosgépipar ma az országban a legnagyobb alumíniumfelhasználó (ez megfelel az eredeti elképzeléseknek), lényegesen nagyobb mértékben alkalmaz alumíniumtermékeket, mint a tőkés országok villamosgépiparának nagy része. A gyakorlat azt mutatta, hogy az alumíniumkábel sok területen jól pótolja a rézből készült vezetéket, és felhasználása gazdaságos is.

A felhasználásnak másik jelentős területe a könnyűszerkezetes épületek előállítása. Ismeretes, hogy ennek kapcsán 1970 és 1975 között az építőipar alumíniumfelhasználása ugrásszerűen növekedett. Az elképzelés azonban az volt, hogy a könnyűszerkezetes építési mód nemcsak könnyebben kivitelezhető és hazai anyagbázisra építhető lesz, hanem olcsóbb is a hagyományosnál. Ez utóbbi nem következett be. A magas árak miatt a könnyűszerkezetes építési mód nem terjedt a korábban elgondolt mértékben, 1978 óta las-

súbbodott a könnyűszerkezetes építési mód alkalmazása, s az építőipar alumíniumfelhasználása is.

Az alumínium alkalmazásának igen sok területe van tömegcikkáruk, edények, radiátorok gyártásában. A fogyasztók ilyen igényei növekedtek az elmúlt években, itt azonban ismét az árarányok korlátozzák a nagyobb mértékű felhasználást. A csomagolóeszközökben az alumínium felhasználása a fólia megjelenésével számottevően növekedett, ez azonban csak viszonylag szűk területe a lehetséges alkalmazásnak.

A nemzetközi gyakorlatban a járműipar használ fel számottevő mértékben alumíniumot. Magyarországon a közlekedési eszközök gyártásában az alumíniumfelhasználás aránya nem nőtt az utóbbi évtizedben, sőt némi hullámzással jóformán ugyanazon a szinten maradt, mint 1970-ben.

2. táblázat

Néhány iparilag fejlett tőkés ország és Magyarország alumíniumfelhasználása[a] (kg/fő)

Megnevezés	1978	1980	1981	1982
Anglia	9,3	9,2	9,8	9,6
Japán	19,3	20,8	19,0	19,0
Franciaország	13,1	13,6	11,8	12,4
Német Szövetségi Köztársaság	20,0	22,0	20,3	19,5
Amerikai Egyesült Államok	29,7	25,8	25,0	23,8
Magyarország	17,8	17,6	16,4	19,4

[a] A külföldi „felhasználás"-ban általában benne szerepel a közvetlen félgyártmány-, fólia-, kábel- és pigmentexport is.

Az alumínium késztermékek tekintetében tehát elég változatos a kép: jó néhány olyan termékünk van, amely versenyképes a nálunk fejlettebb országokban előállított alumíniumtermékekkel, s ezek mellett nem kevés olyan félgyártmány és késztermék is van, amelynek színvonala messze elmarad azokétól. Összességében azonban az alumíniumfelhasználás tekintetében helyzetünk a világban valamelyest javult, bár még mindig jelentősen elmaradt a nálunk iparilag jóval fejlettebb Egyesült Államokénál, mint ezt a 2. táblázat mutatja.

Természetes, hogy a táblázatban foglalt adatokat nagymértékben befolyásolja az egyes országok gazdaságának és különösen iparának szerkezete, tehát annak a lehetősége, hogy hol tudnak alumíniumot jobban hasznosítani. Ha ezt a szempontot is mérlegeljük, akkor az 1982. évi fajlagos felhasználási szintünk kiemelkedőnek látszik.

Az alumíniumipari KFP-ről összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy egyik sikeres vállalkozásunk volt, amelynek zárását azonban előbbre kellett hozni, hiszen ezt a területet a külpiaci hatások jelentősen érintették. A program 13 éve alatt a KFP-ben meghatározott irányok jól érvényesültek, ha a mennyiségi teljesítés el is maradt a várttól. Kétségtelen előnye azonban ennek a programnak, hogy új típusú termelési kultúrát honosított meg az országban, illetve egyes területeken szélesítette az alumíniumfelhasználás lehetőségeit és mezőnyét. A program során létrehozott beruházások általában tervszerűen valósultak meg, és korszerű színvonalat képviselnek. Kiemelkedő például a fóliahengermű termelőberendezéseinek színvonala, amely a gyorsan növekvő belföldi igényeket képes ellátni, és ugyanakkor számottevő mértékben exportra is termel. Nemcsak a gyártókapacitások volumene növekedett érdemlegesen ebben az időszakban, hanem kialakult egy olyan szakembergárda is, amely ezt a kapacitást jól tudja üzemeltetni, megfelelően felhasználni és bővíteni a gyártott termékek választékát, részben külföldről vásárolt licenc és know-how alapján.

A program egyidejűleg volt exportbővítő és importhelyettesítő, s mindkét feladatának eleget tett. Nem tekinthetjük a program sikertelenségének azt, hogy a nyolcvanas évek elején a világpiaci dekonjunktúra kedvezőtlenül érintette a programból származó export-import mérleget, de kétségtelen, hogy ezen a szakaszon túljutva, megvan a lehetőség arra, hogy további növekedést érjünk el a világpiacon való részesedésünkben. Alumíniumipari exporttermékeink minősége általában versenyképes a külföldi partnerekével, és ez is a program sikerét bizonyítja.

Ami a program ráfordításait illeti, figyelemre méltó az, hogy a fejlesztési költségeknek csak mintegy 10%-a volt visszatehermentes állami juttatás, csaknem 40%-a állami kölcsön, s a többi, részben a vállalatok saját alapjából, részben bankhitelből valósult meg. Bár az alumíniumipari nem rubel irányú exportunk jövedelmezősége a nyolcvanas évek elején romlott, a devizakitermelési mutató

viszont ebben a viszonylatban továbbra is jobb volt a szocialista ipar átlagánál. Ez nem mondható el az alumíniumipar hatékonysági mutatójára, amely ugyan egészen a dekonjunkturális évekig kedvezőbb volt a szocialista ipar átlagánál, azóta azonban olyan mértékben romlott, hogy a 100 forint erőforrásra jutó nettó termelési érték az 1982-t követő némi emelkedés után is mindössze 92 forint, szemben a szocialista ipar átlagos 123 forintjával. A hatékonyság tekintetében azonban a programban létrejött kapacitások jobb kihasználásának és az azokkal termelt termékek jobb értékesíthetőségének vannak tartalékai, s a dekonjunktúra elvonulása után e tartalékok kedvezőbb hasznosításával számolhatunk.

A petrolkémiai KFP eredményei és problémái

A nemzetközi összehasonlítások a hatvanas évek közepén jelezték, hogy a magyar energiafelhasználás struktúrája több évtizeddel maradt el az európai élmezőnytől. Amikor a világban egyre nagyobb mértékben tért hódítottak a szénhidrogének az energiahordozók és a nyersanyagok között egyaránt, akkor nálunk az energiahordozóknak még viszonylag nagy hányadát jelentették a kevéssé gazdaságosan kitermelt és ugyancsak alacsony hatásfokkal hasznosítható szén és egyéb szilárd tüzelőanyagok. Mindez a hatvanas évek vége felé elsősorban gazdaságossági megfontolásokból arra késztette a kormányt, hogy a nemzetközi tendenciákat követve hozza létre a korszerű petrolkémiai ipar alapjait. Talán a legkevésbé szerencsésen indított és a végrehajtás során is számos külpiaci változás hatásának kitett program a petrolkémiai központi fejlesztési program volt, amelynek megvalósításáról a magyar kormány akkor döntött, amikor a világpiacon az olajárrobbanás bekövetkezett, 1973-ban. Korántsem arról van szó, hogy a hetvenes évek elején kezdték volna ezt a programot kidolgozni, sokkal inkább arról, hogy a program előkészítése olyan hosszú időt vett igénybe, hogy miközben a fejlesztés célját, lehetőségeit és tényezőit részletesen kimunkálták, közben megváltozott a külpiaci helyzet, éspedig erősen a szénhidrogének rovására.

Tény azonban, hogy olyan mértékű lemaradásunk volt és korántsem csak az energiahordozók összetétele tekintetében a világ középmezőnyéhez (tehát nemcsak az élmezőnyhöz) képest a szénhidrogé-

nek felhasználásában, hogy ennek a lemaradásnak a behozása központi intézkedéseket tett szükségessé. Ezek az intézkedések elsősorban a műanyag-alapanyag és a szintetikusszál-felhasználás iránti egyre növekvő és hazai erőforrásból akkor szinte kielégíthetetlen igényekhez való alkalmazkodást, felzárkózást sürgették. Ezt a lemaradást pedig még akkor is pótolnunk kellett, ha közben megváltoztak a szénhidrogének és egyéb energiahordozók árai, s ebből adódóan erőteljesen megváltoztak a természetes alapanyagok és a szintetikus anyagok egymáshoz viszonyított árai is.

A Minisztertanácshoz 1973-ban beterjesztett és jóváhagyott petrolkémiai KFP a vegyiparban a szelektív iparfejlesztés, a KGST nem sokkal korábban elfogadott komplex programja alapján a szocialista integráció erősödésével számolt. Azt tűzte ki célul, hogy 1985-re az ország 6–700 ezer tonnára prognosztizált műanyag-alapanyag-igényének döntő részét hazai termelésből és szocialista importból biztosítsa. A teljes hazai műanyag-előállításhoz kiépíteni kívánták a szükséges feldolgozókapacitást.

Az igencsak ambiciózus tervek a hazai petrolkémiai igény 1970–1985 közti hétszeresre való növekedésével számoltak, s ennek mintegy háromnegyedét hazai termelésből és szocialista importból szándékoztak fedezni. Ezek a tervek az ötvenes és a hatvanas évek világtendenciáit vetítették ki. 1950 és 1970 közt ugyanis a világ műanyagtermelése rohamosan nőtt, átlagosan évi 16%-kal. Ebben a periódusban a természetes anyagokat széles körben helyettesítették szintetikus (olcsó és könnyen kezelhető) termékekkel. Szinte korlátlanul bővíthetőnek látszott a műanyagok felhasználása az építőiparban, a gépiparban, a könnyűiparban és a mezőgazdaságban. Úgy tűnt, hogy ez az alkalmazás gazdaságos lesz és csökkenő anyagárakat fog eredményezni. Amikor ezt a prognózist kidolgozták, akkor a feltételek valóban kedvezőek voltak. A KFP jóváhagyásakor azonban a világpiaci helyzet lényegesen átalakult.

A petrolkémiai program végrehajtását tehát meglehetősen ellentmondásos folyamatok kísérték. A világ nálunk jóval fejlettebb országaiban ekkor kezdődött meg egyre nagyobb mértékben az átállás a szénhidrogén energetikai felhasználásáról az atomenergiára és emellett a visszaállítás a szilárd tüzelőanyagokra is. Ugyanakkor ismét egyre nagyobb teret hódítottak az alapanyag-felhasználásban elsősorban a textiliparban a gyapjú, a len, a kender, tehát a természetes szálak a műszállal szemben, azonban olyan keverékek

létrehozásával, amelyben dominált a természetes szál, de amelynek könnyű kezelhetőségét lehetővé tette a benne levő, viszonylag alacsony hányadú szintetikus alapanyag. A környezetvédelmi szempontok is a műanyagok széles körű felhasználása ellen hatottak.

A petrolkémiai program kezdeti végrehajtását elősegítette, hogy hazánkban késett annak felismerése, hogy az 1972–1973-ban bekövetkezett olajárrobbanást követő átrendeződés tartós folyamat alapját veti meg, nem átmeneti jellegű, tehát ennek hatásával számolnunk kell. Minthogy viszonylag hosszú ideig éltünk abban az illúzióban, hogy csupán rövid ideig tartó, leküzdhető átmeneti folyamatról van szó, a petrolkémiai program végrehajtását lassítottuk, de nem vettük le napirendről. Ebből adódóan a program gyakorlati realizálása akkor gyorsult fel, amikor ez a folyamat az energetikai és alapanyag-összetételünk tekintetében és ezzel együtt világpiaci versenyképességünk szempontjából kifejezetten kedvezőtlen hatású volt. A petrolkémiai program ilyen, egymásnak ellentmondó folyamatok közepette tíz esztendőn át élt és hatott.

Az 1976-ban áttekintett, s az ötödik ötéves tervidőszakra módosított program még mindig arra épített, hogy az etilén hasznosításából mind nagyobb mértékben jöjjenek létre műanyag félkész és késztermékek; a propilénből műanyagok és műszálak, és újabb kapacitások létesüljenek műanyag fogyasztási cikkek gyártására. Ez a módosított program már kevesebb központi finanszírozású beruházást és több vállalati döntési körbe tartozó – állami kölcsönnel is segített – fejlesztést irányzott elő.

Az 1978 decemberében elhatározott pályamódosítást követően a petrolkémiai KFP-t is újra át kellett gondolni. Számba véve a korábbi időszak tapasztalatait, a kormány kénytelen volt megállapítani, hogy nem sikerült összehangoltan kiépíteni a műanyagalapanyag-gyártás és a műanyag-feldolgozás kapacitásait. Ezért elsősorban a műanyag-feldolgozási lehetőség bővítését irányozták elő, s az etilén továbbfeldolgozására való felkészülést.

Ez a program is egyaránt volt késztermék-orientált és ráfordítás jellegű, hiszen elsődleges célja éppen egy gazdaságosabbnak ítélt (és a kidolgozásakor még valóban gazdaságosabbnak is minősülő) energia- és alapanyag-felhasználási struktúra létrehozása volt. A program a gazdaság viszonylag széles vertikumát ölelte fel, hiszen petrolkémiai eredetű termékeket nemcsak a vegyiparban, ha-

nem a könnyűipar, a gépipar és más ágazatok területén is nagy számban és jelentős mértékben használnak fel.

Nemzetközi összehasonlításban az is megállapítható, hogy a világon a petrolkémiai ipar fejlődése jóval korábban kezdődött, és fejlődése a hatvanas évtizedben erőteljesen felgyorsult. Az első világpiaci olajárrobbanás ezt a fejlődést lassította, de még nem törte meg. A hatvanas évek fejlesztésének eredményeképpen igen sok országban nagy tartalékokkal építették ki a jelentős volumenű petrolkémiai kapacitásokat, s ez a tény önmagában is nyomást gyakorolt a világpiacra. A második olajárrobbanást követően azonban a folyamat iránya megváltozott, csökkent a kereslet a petrolkémiai termékek iránt, s így a kapacitások kihasználása a nyolcvanas évtized elején a fejlett iparral rendelkező nyugat-európai tőkés országokban 60–80%-ra csökkent.

Ha a nyolcvanas évekre visszatekintünk és átvizsgáljuk a program kialakításakor fennállott helyzetet, figyelembe kell vennünk, hogy a fejlesztési koncepciót már 1968-ban elkezdték kimunkálni, s öt évet vett igénybe a program olyan formában való kialakítása, amelyet már a kormány el tudott fogadni. Ma sem mondhatjuk azt, hogy ez a program felesleges lett volna. A korabeli kőolajárak és árarányok figyelembevételével mindenfajta gazdaságossági számítás azt jelezte, hogy érdemes nagy volumenű központi erőforrásokat koncentrálni a petrolkémiai bázis megteremtésére. Ez egyfelől a hazai ipar és a lakosság igényeinek jobb kielégítését szolgálta; másfelől szocialista importra támaszkodva korszerű technológiai bázist adott volna különböző termékek hatékony exportjához. Nemcsak arról volt tehát szó, hogy a korabeli kőolajárak mellett ez a program kedvező gazdasági eredményekkel kecsegtetett, hanem arról is, hogy szinte korlátlannak látszott ebben az időszakban szocialista importból a kőolaj beszerzése. Ez tette volna lehetővé azt, hogy olyan kapacitásokat építsünk ki, amelyek korántsem csak a hazai igényeket elégítik ki, hanem jó munkamegosztással, a KGST-országok közötti kedvező együttműködéssel lehetővé tették volna, hogy a hazai igényeknél jóval nagyobb kapacitásokat is gazdaságosan üzemeltessünk. A program hatékonysági változásainak késői felismerését az is előidézte, hogy a KGST-országok árrendszerében a csúszó árbázis mellett a világpiaci árrobbanások hatása a KGST-piacra késleltetve érkezett be, tehát mi abban a periódusban, amikor robbanásszerű volt a tőkés világban az áremelkedés, viszonylag

kisebb mértékben észleltük ezt. A nagy megrázkódtatás éppen abban a periódusban ért minket, amikor a fejlett tőkés országok piacán már kismértékű volt az áremelkedés, sőt stagnálás is bekövetkezett.

Mai gondolkozásmódunk mellett is szükségesnek kell hogy tartsuk azt, hogy új típusú technológiát telepítettünk az országba, s azt céloztuk, hogy a szocialista országok közti tartós együttműködéshez szükséges hazai alapokat bővítsük. Ehhez egy ilyen mértékben beruházásigényes ágazatban központi erőforrások igénybevételére volt szükség, s ez érvényesült abban, hogy a petrolkémiai ipar technikai felszereltsége számottevően növekedett 1973–1983 között, tehát a petrolkémiai KFP működésének tíz esztendejében.

A programnak kétségkívül voltak eredményei, elsősorban az, hogy rendkívül gyorsan nőtt a termelés etilénből, propilénből, marónátronból. Ezekből a termékekből 1975 és 1980 közötti öt évben több mint 2,1-szeresét termeltük a korábbinak, műanyagalapanyagokból a termelés 2,7-szeresére, vegyiszálakból pedig 1,5-szeresére nőtt. A termelés volumene tekintetében tehát 1980-ig realizáltuk a programban foglaltakat, sőt néhány termék tekintetében még nagyobb volument is értünk el. Nem elhanyagolható az sem, hogy a technikai-technológiai fejlesztések eredményeként az ország egy lakosra jutó műanyagalapanyag-termelése az 1975. évi 11 kg-ról 1980-ban már 30 kg-ra növekedett, és az egy lakosra jutó felhasználás még ennél is nagyobb volt 1980-ban 2 kg-mal. Ez nem jelentette azt, hogy a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején mutatkozó nemzetközi elmaradásunkat teljes mértékben behoztuk volna, de kétségtelen, hogy lényegesen mérsékeltük lemaradásunkat.

A petrolkémiai KFP eredetileg az alapanyaggyártás és a műanyagfeldolgozás kapacitásainak összehangolt növelését tervezte, a gyakorlatban azonban – mint sok más beruházás esetében – ez az összehangolt fejlesztés nem valósult meg. Az alapanyaggyártás kapacitását sikerült a tervezett mértékben bővíteni (elsősorban központi beruházásokból), a műanyag félkész és késztermékek termelésének és választékának növelését azonban már nem a tervezett mértékben realizáltuk.

A második világpiaci árrobbanás szükségessé tette, hogy átértékeljük a petrolkémiai programban kitűzött feladatokat, és lassítsuk a korábbi előrehaladást, sőt kezdjük meg az energia területén a szénhidrogénbázisról az áttérést részben az atomenergiára (ez

a Paksi Atomerőmű üzembe helyezésével meg is valósult), részben pedig a szükséges mértékben a visszatérést a hazai szénbányászat fokozottabb kihasználására. Ezt nemcsak a megváltozott árarányok tették szükségessé, hanem az is, hogy már nem állt korlátlanul rendelkezésünkre szocialista importból kőolaj, és a kőolaj-behozatal visszafogása elkerülhetetlenül szükségessé tette a takarékosságot ezen a területen is. A takarékosságot részben közvetett eszközökkel, elsősorban az árral befolyásolta a kormány, 1981–1982-ben azonban a fizetőképességünk megőrzése végett direkt beavatkozásokkal is, például a kontingentálás módszerével.

Ez a magatartás-változás nem speciálisan magyar jelenség. Világméretekben kibontakozott az energiatakarékosság és elsősorban az energiaszerkezet átalakítása, sőt sok, nálunk fejlettebb országban ezt drasztikusabb eszközökkel és az árak lökésszerű emelésével is elősegítették. Ami az árakat illeti, jellemző, hogy 1972-ben, tehát a petrolkémiai KFP jóváhagyását megelőzően a kőolaj világpiaci ára 2,5 dollár volt hordónként (18 dollár tonnánként), 1981 végén viszont 34 dollár volt hordónként (250 dollár tonnánként). A petrolkémiai termékek ára nem mozgott teljesen együtt a kőolaj világpiaci árával, sőt általános volt az a jelenség, hogy az alacsonyabb feldolgozottsági szinten levő termékek ára nőtt ugrásszerűen, a végtermékek körében pedig nem mutatkozott ilyen mértékű áremelkedés, sőt több végtermék ára csökkent is. Mindez természetesen azokat az országokat érintette súlyosan, amelyek importált kőolajbázisra építették ki petrolkémiai feldolgozóiparukat, hiszen az árkülönbözet a végtermék és az importált kőolaj között a legutóbbi évtizedben jelentősen csökkent.

A petrolkémiai KFP működésének első hét évében, 1973 és 1980 között 23 beruházást fejeztek be, összesen 26,4 milliárd forintos ráfordítással. Ennek 90%-át a költségvetés fedezte, mindössze 6%-át fedezték vállalati forrásból és 4%-át bankhitelből. Nemcsak az állami költségvetésből fedezett beruházási hányad volt magas, hanem az importgéparány is. A nem rubelrelációból beszerzett gépek aránya 37%-os volt a petrolkémiai KFP-ben részt vett vállalatok esetében. Ezeknél a beruházásoknál is érvényesült az az általános tendencia, hogy a beruházások átfutási ideje a tervezettnél hosszabb volt, s ebben az esetben a késés különösen nagy károkat okozott.

A program mennyiségi eredményeit jól bizonyítja az, hogy az ország marónátron-termelése az 1970. évi 62,6 ezer tonnáról 1983-

ban 181,4 ezer tonnára növekedett. Etiléntermelésünk 1970-ben elhanyagolható mennyiségű, mindössze 2300 tonna volt, 1983-ban 261 300 tonna. Propiléntermelésünk az 1970. évi 500 tonnáról 1983-ra 131 200 tonnára növekedett, és folytathatnánk a sort a PVC-vel, a polietilénnel, a polipropilénnel. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy műanyagalapanyag-gyártásunk az 1970. évi 52 600 tonnáról annak közel hétszeresére, 344 500 tonnára növekedett, vegyiszálgyártásunk pedig az 1970. évi 9600 tonnáról 27 100 tonnára 13 év alatt. Ezek azonban mennyiségi adatok, amelyek mögött igencsak eltérő értékbeli és értékesíthetőségi lehetőségek vannak.

A felsoroltak között vannak olyan termékeink, amelyek a világpiacon ma is eladhatók, ilyenek például a polipropilén termékek, amelyek a műanyagok között viszonylag újak, és értékesítésüknél a verseny feltételei számunkra kedvezőbbek. Jóval kevésbé értékesíthető a PVC, amely a világpiacon a hagyományos műanyagok közé tartozik, s amelynek gyártására elég nagy fáziskéséssel készültünk fel. Ezen a területen jelentősek a külpiaci problémáink, s ez azért is sújtja különösen a hazai ipart, mert műanyagtermelésünknek több mint fele PVC-termék (általában a nálunk fejlettebb országokban a műanyagtermékeknek csak mintegy 10–30%-a PVC).

Kétségtelen előrehaladást értünk el a termelés ilyen mértékű növekedése kapcsán abban, hogy a hazai igények mind nagyobb hányadát tudtuk hazai termelésből fedezni. Ez azonban nem minden vertikumra érvényesült. A műanyag-feldolgozás területén például 1981-ben műanyagból készült fél- és késztermékek többszörösét importáltuk, mint amennyi abból a kivitelünk volt. Ez főként abból adódik, hogy a műanyag-feldolgozó iparunk általában a közepes vagy annál alacsonyabb minőségű, a széles tömegek számára készülő, nagy szériában gyártható termékek előállítására épült ki, viszont a hazai ipar igénye műanyag félkész és késztermékekből jóval nagyobb hányadban tartalmaz jobb minőségű, sőt különleges műanyag termékeket is. Ez utóbbiakat pedig zömében ma is tőkés országokból importáljuk, az ilyenfajta import helyettesítésére tehát a petrolkémiai program végrehajtása nem nyújtott elegendő lehetőséget. Jelzi ezt az is, hogy a nyolcvanas évek elején műanyag termékekből behozatalunknak kb. 85%-a származott tőkés országokból. Ezeknek jelentős hányadát az élelmiszer-ipari termékek csomagolásához felhasznált fólia, olyan műszaki műanyag cikkek tették

ki, amelyeket igényesebb gép- és könnyűipari termékekhez alkalmaztak.

A könnyűipar területén is akkor következett be a nagy volumenű váltás természetes alapanyagokról műanyagra, amikor a világban a tendencia ellenkezőjére változott. 1975 és 1981 között a műanyagból készült szálas anyagok felhasználásának aránya a textiliparon belül 38,9%-ról 47,1%-ra nőtt. A mesterséges szálas anyagok közül a szintetikus anyagok részesedése 21%-ról 32%-ra növekedett. Ekkor kezdtünk nagyobb mértékben gyártani olyan szintetikus anyagból készült textíliákat és az ezekből készült ruházati cikkeket, amelyek a hazai kommersz fogyasztói igényeknek ugyan megfeleltek, a divatnak már korántsem, és exportképességük is jóval alacsonyabb volt, mint amit a petrolkémiai program indításakor elérhettünk volna (és terveztünk is).

Jelentős eredményt köszönhet a hazai csomagolótevékenység a műanyagok szélesebb körű elterjesztésének. A műanyag-csomagolás előnyei közismertek, bár az alkalmazásuk elterjesztésében kétségtelenül hátráltatott a hiányzó szemléletmódosulás. A műanyagcsomagolású termékek óhatatlanul drágábbak, mint a csomagolatlanul forgalomba kerülők, és hosszú ideig tartott az a vita, hogy a csomagolás költségeit ki fizesse: a termelő, a forgalmazó vagy a fogyasztó. Gondot okozott és okoz napjainkban is a környezetszennyező hulladék nagy mennyisége. Közismert, hogy éppen ezért a műanyag-csomagolás a fejlett tőkés országokban egyre inkább háttérbe szorul, és a hagyományos csomagolóanyagok, köztük a papír kerülnek újfent előtérbe. Magyarországon azonban nem tartunk még itt, és bár a környezetkímélés nálunk is egyre inkább szempont, azt azonban figyelembe kell venni, hogy a műanyaggal történő csomagolás egyfelől védi az árut a szállítás közbeni sérülésektől, másfelől esztétikusabb külsőt is ad. A fogyasztó számára tehát jó néhány kedvező tulajdonsággal bír, s nem utolsósorban az önkiszolgáló kereskedelemben van óriási jelentősége. A környezetvédelmi szempontokat természetesen emellett hosszabb távon már érvényesíteni kell.

A textilipari felhasználásban is és a csomagolóanyagként való alkalmazásban is mutatkozik fejlesztési lehetőség, hiszen járható számunkra is az az út, amelyet nálunk fejlettebb országok már korábban megkezdtek, éspedig az, hogy a természetes anyagok és műanyagok megfelelő keverésével a műanyag káros tulajdonságait

csökkentve bővítik az alkalmazás körét. Ugyanakkor a műanyag adta lehetőséggel biztosítják a könnyű kezelhetőséget, a fogyasztó számára kedvező tulajdonságokat. Az egy lakosra jutó vegyiszál-felhasználás tekintetében a hazai fogyasztás egyre inkább felzárkózott a nemzetközi mezőnyhöz. 1970-ben még egy lakosra mindössze 4 kg vegyiszál-felhasználás jutott, 1980-ban 6,2 kg. Bár ez nemzetközi összehasonlításban korántsem kiemelkedő, hiszen ebben a rangsorban 14,7 kg/fős mutatójával az Egyesült Államok áll az élen, majd 11,7 kg-mal a sorrendben második Japán, őket Bulgária és Ausztria követi több mint 10 kg-os lakosonkénti felhasználással, s előttünk járt e téren még a nyolcvanas évek elején az NSZK, Olaszország, sőt Spanyolország és Lengyelország is. A különbség azonban az élmezőny és köztünk lényegesen csökkent 1970 óta, és ha figyelembe vesszük, hogy a megváltozott árviszonyok mellett sem gazdaságtalan a vegyiszál-felhasználás, akkor ezt előnynek regisztrálhatjuk.

Nem következett be azonban az a várt fellendülés, amely a vegyiszálak exportját tette volna gazdaságossá. Nyilvánvaló, hogy a petrolkémiai program készítésekor a nagyobb mértékű exportra való felkészülés a korabeli árviszonyok tükrében reálisnak látszott. Közben azonban a második világpiaci árrobbanás kapcsán itt is szűkült az árrés a felhasznált nyersanyag és az exportálható vegyiszálak ára között. A kereslet pedig már 1980-tól jó néhány esetben csökkent, ha egyáltalán volt megfelelő mennyiségű kereslet. Az export alakulása jelzi a világpiaci dekonjunktúrát. Vegyiszálexportunk 1975-ben, tehát a program indulását követő évben 8300 tonna volt, 1980-ban 8600 tonna, majd 1982-ben 8100 tonnára esett vissza, s 1983-ban 12 600 tonnára emelkedett, miközben a dollárban kifejezett egységár alacsonyabb volt az 1980. évinél. Ez súlyosan érintette a magyar vegyiszál-kereskedelmet, hiszen az 1983. évi exportnak mintegy 73%-a nem rubelrelációba került kivitelre. Ugyanakkor a hazai minőségi igények kielégítése érdekében továbbra is viszonylag nagy mennyiségben és 1975–1982 között valamelyest növekvő mértékben importáltunk vegyiszálakat. Az import 1975-ben 48 600 tonna volt, 1982-ben elérte az 50 600 tonnát, majd 1983-ban 48 700 tonnára esett vissza. Az importnak 56%-a származott nem rubelrelációból. Úgy vélem, hogy ez a néhány adat jól tükrözi azt, hogy a vegyiszálak tekintetében a nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódásunk messze nem volt kedvező, s hogy

ezen a petrolkémiai program végrehajtása sem tudott érzékelhetően változtatni.

Ha petrolkémiai fejlesztésünk egészét vizsgáljuk nemzetközi összehasonlításban, azt az alapvető problémát kell megállapítani, hogy nem eléggé épült egymásra, nem volt összehangolt a kapacitások kialakítása. Azok a nálunk tőkeerősebb és fejlett iparral rendelkező országok, amelyek a kőolaj-finomítástól a műanyag-feldolgozásig tartó vertikumot összehangolt módon építették ki, azok a két világpiaci olajársokk idején is gyorsabban tudtak reagálni, hiszen lehetőségük volt arra, hogy a piaci igények változásához rugalmasabban alkalmazkodjanak. Az egymásra épített vertikumok fázisai között ugyanis átcsoportosítást is eszközölhettek a változó piaci igényeknek megfelelően. A hazai vegyiparban kiépített vertikumok azonban nem tették lehetővé a helyettesítést, a kapacitások jó része nem volt konvertálható más termékre, s így a világpiaci árrobbanások, különösen a második, jóval érzékenyebben érintették a magyar vegyipart, ezen keresztül az egész magyar gazdaságot is. A legnagyobb problémát az jelentette, hogy a nálunk kiépített kapacitások elsősorban a kommersz termékek termelésére irányultak, s ezeknek árait érintette leginkább az árarányok változása. Ebből adódott az, hogy a világpiaci árakat követő árrendszer bevezetése után sem az exportárak, sem az ezt követő hazai árak még a termelési költségeket sem fedezték teljes mértékben, nemhogy jövedelmezőséget biztosítottak volna. A kiépített kapacitások nagyobb mértékű kihasználása tehát kifejezetten káros lett volna. Egyes vertikumokban viszont olyan méretű kapacitásokat építettünk ki – az optimális és versenyképes üzemnagyság elve alapján –, amelyek mindenképpen arra irányultak, hogy termékeink nagyobb hányadát exportáljuk. E kapacitások kiépítésekor mind szocialista, mind tőkés exportra számoltunk, a tőkés piacokon jelentkező visszaesések azonban ezt a területet különösen érzékenyen érintették. Természetesen itt nem olyan katasztrófáról van szó, amelyen nem lehetne segíteni, hiszen ezeknek a vertikumoknak nagyobb hányada a termékek közbülső fázisát érinti, mód van tehát arra, hogy kiépítsük azokat a továbbfeldolgozó kapacitásokat is, vagy ahol már kiépültek, bővítsük őket, amelyek segítségével magasabb feldolgozottsági fokon és több kvalifikált munkát ráfordítva értékesíthetők a korábban viszonylag egyszerű formában piacra hozott termékek. Ez azonban éppen napjainkban azért különösen kényes kérdés,

mert köztudomású, hogy a vegyipari beruházások nem olcsók, és hogy a beruházási megtérülési idő sem rövid, napjainkban pedig elsősorban a gyorsan üzembe helyezhető, viszonylag kis eszközigényű, gyorsan megtérülő beruházásokra kell törekednünk.

Van a fejlődésnek egy másik problémája is, az, hogy a szocialista országok többsége egy időben készült fel a korábbi műanyagtermelésben mutatkozó elmaradások behozására. Így nem csupán olyan kapacitásokat építettek ki az egyes országok, amelyek alkalmasak arra, hogy az adott termékből ellássák a szocialista tábor szükségletének jelentős hányadát, hanem kiépültek egymással párhuzamos kapacitások is. Nem egy termék esetében a szocialista országok vállalatai is versenyeznek egymással az amúgy is beszűkült tőkés piacokon. Azonos az is, hogy a többi szocialista ország is elsősorban a magasabb minőségi szintű termékek vásárlását s a kommersz termékek piacra vitelét szorgalmazza. Jelzi ezt az, hogy fólia-, fóliatömlő-, lemez-, táblaexportunknak a nyolcvanas években nagyobb hányada került rubelelszámolásban értékesítésre, a műanyag késztermékeknek viszont 1975-ben még túlnyomó többsége, 1983-ban már kisebb hányada került értékesítésre a szocialista országokban.

Eléggé eltérő exportunk korösszetétele. Az alapanyagok, polimerek és vegyiszálak rubelrelációjú exportjának 1983. évben több mint 83%-a volt olyan termék, amelynek gyártását 1971–1975 között kezdték meg. A nem rubelrelációjú exportban ezek hányada kisebb volt, a tőkés exportnak közel 46%-át jóval régebben, 1961–1970 között gyártani kezdett termékek adták. A műanyag-feldolgozó ipar termékei tekintetében más az összetétel. A rubelviszonylatú exportnak viszonylag nagy hányadát, 43,4%-át adták a műanyag-feldolgozásnak azok a termékei, amelyeket korábban, tehát 1961–1970 között kezdtünk gyártani, s további 37%-át az 1976. évben első ízben gyártott termékek. A nem rubelrelációjú export a műanyag-feldolgozó ipar viszonylag új termékeire irányult nagyobb mértékben, 45,6%-a volt olyan termék, amelyet a legutolsó három év valamelyikében kezdtek el gyártani. Természetesen ezek az adatok nagymértékben függnek az összetételtől és az összetétel évenkénti változásától is, de arra a következtetésre adnak lehetőséget, hogy van tartalék a magyar műanyag-feldolgozó iparban, a kapacitások nem túlzottan nagy mértékű bővítésével is a megújulás érdekében.

A vegyiparban végrehajtott fejlesztés jellemzője egyfelől az, hogy a legnagyobb beruházások időszakában sem csökkent a petrolkémiai ipar területén az eszközhatékonyság, és ez kedvezően tér el más ágazatokban, különösen a gépiparban tapasztaltaktól. A másik jellemző az, hogy a gyártmány- és gyártásfejlesztés éppen a technológia jellegéből adódóan jobban összehangolt volt, mint más területeken. 1976 és 1980 között a legnagyobb petrolkémiai ráfordítások időszakában a ráfordításoknak mintegy harmada szolgálta a gyártmányfejlesztést, és további egyharmada a technológiafejlesztést. Kétségtelen, hogy mind a gyártmány-, mind a gyártásfejlesztéshez igénybe vettünk, ha nem is kiemelkedő mértékben, külföldi tapasztalatokat. A licencvásárlások költségei az összes műszaki fejlesztési ráfordítás 19%-át képviselték, ez nem magas hányad nemzetközi összehasonlításban, de a hazai ipar más területeihez viszonyítva figyelemre méltó.

Bár a petrolkémiai program esetében erősen konjunktúraérzékeny tevékenységet fejlesztettünk, ez a fejlesztés szükséges volt, ha mértéke mai szemmel nem mindenben megfelelő is. Úgy vélem, hogy petrolkémiai kapacitásaink kiépítése hazai és nemzetközi együttműködési érdekeinket szolgálta, s ma sem tagadható, hogy ezeknek a kapacitásoknak kedvező kihasználására részben gyártmányfejlesztéssel, részben kapacitásbővítéssel, de nem utolsósorban marketingtevékenységgel is fel lehet és fel kell készülnünk a következő években. Közismert, hogy a petrolkémiai alapanyagon készülő termékimportunkban ma is magas a minőségi igényeket kielégítő műanyag termékek és intermedierek aránya, ez nyilvánvalóan még sokáig így marad, bár ezek közül akad jó néhány olyan termék, amelyek hazai gyártásának bevezetése nem ütközne különösebb akadályba. Ha a petrolkémiai KFP továbbgyűrűző hatását figyelembe vesszük, akkor az is megállapítható, hogy ez korszerűsítette a feldolgozó ágazatok jó néhányát, és hogy – talán túlzott mértékben is – növelte a fogyasztó érdeklődését az ilyenfajta termékek iránt.

Nem lehet tehát a petrolkémiai KFP-t sem teljes mértékben elítélni, hiszen a szándék, amely létrehozta, nemes volt, és az eredmények – a problémák ellenére is – tiszteletreméltóak. Ugyanakkor nem tartozik ez a program azok közé, amelyekről egyértelműen megállapíthatjuk, hogy időt álló prioritásúak és követendő példák.

Központi fejlesztési programok a nyolcvanas években

Gyógyszer-, növényvédőszer- és intermedier-gyártási KFP

Ez a program később indult az előzőekben ismertetetteknél, de fő célja azokkal eléggé közös: egyfelől a hazai ipari termelési struktúra korszerűsítése; másfelől a gazdaság exportképességének növelése. E célokhoz felzárkózott a hazai gyógyszer- és növényvédőszer-ellátás jobb színvonalú fedezése hazai termékekből. A programot ugyancsak több éven át tartó kidolgozási és előmunkálatok előzték meg, a Minisztertanács a KFP-t 1980-ban hagyta jóvá. Annyiban is eltér tehát ez a program az előzőektől, hogy jóváhagyásának időpontja már a pályamódosítás, a helyzetfelismerés után következett be, s így napjaink realitásainak lényegesen jobban megfeleltek az eredeti programban felvázolt feladatok, a kitűzött célok és az ezekhez szükséges ráfordítások is. Valójában a program bizonyos hányada nemcsak napjaink, hanem a közeli jövő prioritásainak is jól megfelel, és megfelel annak a gondolatkörnek is, amelyet az 1977. október 20-i MSZMP Központi Bizottságának struktúrapolitikai határozata kapcsán már ismertettünk. A hetvenes évek közepétől ugyanis eléggé általánossá vált az az álláspont, hogy a vegyipar különböző típusú és eléggé eltérő jellegű gyártási ágai közül a gyógyszeripar felel meg leginkább a nemzetközi versenyképesség műszaki-gazdasági kritériumainak, hiszen magasan kvalifikált szellemi és fizikai munkát testesít meg viszonylag kis anyaghányaddal. A korszerű technikai kultúra képviselője, nem igényel nagyobb mértékben importot, ugyanakkor ha néhány területre jól koncentrálunk, akkor széles körű piacokat szerezhetünk meg vele. A gyógyszeripar fejlesztése azonban önmagában nem látszott elegendőnek, hiszen a technológiai folyamathoz jól illeszkedik néhány más gyártási ág is, köztük elsősorban a növényvédőszer- és az intermedier-gyártás. Bár a növényvédőszer-gyártásra még a hetvenes évek végén koránt-

sem volt elmondható az, hogy versenyképes a fejlettebb piacokon, de úgy tűnt, hogy nem túlzottan nagy volumenű ráfordításokkal versenyképessé tehető. Mindkét gyártási ág rendelkezett már ekkor is olyan hazai termelési háttérrel, olyan szakembergárdával, amely biztosította, hogy a gyógyszerkutatás és a gyógyszer-előállítás megfelelő, összehangolt fejlesztésével nemzetközi versenyképességünk nemcsak megtartható, hanem növelhető, és ez a szellemi bázis egyúttal jó hátteret adott az intermedier- és növényvédőszer-gyártásnak is.

A gyógyszer-, növényvédőszer- és intermedier-gyártási KFP exportorientált, hatékony fejlesztést irányzott elő a teljes innovációs folyamat (kutatás, termelés és értékesítés) egész láncolatára. A programot 1980-ban nyitott jelleggel fogadta el a kormány, amely a kutatás-fejlesztés területén az originális kutatási tevékenység arányát kívánja növelni megfelelő kutatóbázis kiépítésével, s a meglevők összehangolt fejlesztésével. A kutatás szervezésében csoportmunkára épített, a kutatási tevékenységet korszerű és megfelelően műszerezett biológiai vizsgáló bázisra tervezte, természetesen a szükséges mértékű nemzetközi együttműködés lehetőségével is élve mind szocialista, mind tőkés viszonylatban. A cél a korábbinál szelektívebb kutatáspolitika érvényesítése volt.

Erre alapozva tervezte a KFP az originális gyógyszerek részarányának az 1980. évi 9%-ról 1990-ben a 20%-ra való növelését a termelésben. A növényvédő szerek gyártásában az originális termékek arányának 1990-re 10–15%-ra kell növekednie.

A fejlesztés jellege elsősorban intenzifikálásra irányul és rekonstrukciós típusú. A beruházásokban megfelelő infrastrukturális háttér kiépítésével és a környezetvédelmi szempontok érvényesítésével is számol a KFP (például kevesebb hulladékkal dolgozó technológiák alkalmazásával). Ezek a fejlesztések főként vállalati forrásokra épülnek.

Bár a program nyitott, befejezési határideje ma még nem állapítható meg, a kormány úgy foglalt állást, hogy időtartama legalább 10 év, tehát az 1981–1990 közti periódus.

1983-ban a korábban meghatározott prioritásokat kissé módosítva határozta meg a Minisztertanács a KFP 1985. évi előirányzatait. Megerősítette az exportorientált fejlesztés szükségességét, s előírta azt, hogy javítani kell a nem rubelelszámolású külkereskedelmi forgalom egyenlegét a KFP által felölelt területen.

A KFP által érintett gyártási ágaknak az az óriási előnyük – ne feledjük el, hogy a nyolcvanas évek elején indult ez a program –, hogy energiaigényességük – összehasonlítva az ipar többi gyártási ágaival – mind a közvetlen, mind a közvetett felhasználást figyelembe véve, jóformán jelentéktelen. A programban körülhatárolt gyártási ágak közül a gyógyszergyártás fejlesztése egyébként a szocialista országokkal való együttműködés mellett a tőkés piacokra való behatolást is nagyobb mértékben lehetővé tette, s ugyanakkor az originális hazai gyógyszerek kifejlesztésével olyan nemzetközi hírnévre tudtunk szert tenni, amelynek jelentősége lényegesen meghaladja a gyógyszergyártás viszonylagos termelési volumenét. A növényvédőszer-gyártás és a takarmányozási adalékanyagok gyártása pedig azért mutatkozott kedvező fejlesztési lehetőségnek a már említett viszonylag kis energiaigény és nem túlzottan nagy anyaghányad mellett, mert ezeknek a termékeknek hazai felhasználása a magyar mezőgazdaság hatékonyságát növeli, és ezzel a mezőgazdaság világpiaci pozícióit látszott továbberősíteni. Ezen a területen tehát nem is annyira a közvetlen exportérdekeltség a motiváló tényező, hanem a közvetett export, illetve a mezőgazdaság szempontjából a tőkés import helyettesítése hazai előállítású termékekkel.

Az intenzívebb mezőgazdasági kultúra terjesztése már a hetvenes évek második felében jelezte, hogy egyre inkább szükség van a mezőgazdaságban korszerű és a hatékonyságot fokozó növényvédő szerek alkalmazására, ezek azonban éppen a világpiaci árak átrendeződése kapcsán egyre drágábbak is voltak. A növényvédőszer-felhasználásban az importhányad igen magas volt, 1975-ben 53%, s ebből 48% tőkés országokból származott. A program indulása kapcsán már jelentkezett olyan eredmény, hogy a behozatal részaránya a növényvédőszer-felhasználásban 31% alá csökkent, a tőkés import részaránya pedig nem érte el a 26%-ot.

Érdemes szót ejteni arról is, hogy az intermedier-gyártás fejlesztését mi tette különösen indokolttá. Közismert, hogy az ipar jó néhány területén végtermékorientált volt a fejlesztés egészen a legutóbbi évtizedig, sőt néhány területen, például a gépiparban még napjainkban is az. A vegyiparban is volt hajlandóság végtermékgyártó szemlélet érvényesítésére, itt azonban már korábban jelentkezett az a felismerés, hogy a közbülső termékek (intermedierek) hazai gyártása lényegesen megkönnyítené s a gyártás folyamatossága szempontjából biztonságosabbá tehetné a vegyipari végter-

mékgyártást és elsősorban éppen a gyógyszeripar és a növényvédőszer-gyártás folyamatait. Figyelembe kellett azt is venni, hogy itt sem csupán a hazai felhasználás fokozásáról van szó, hanem ezek az intermedierek – ha gyártásuk nagyobb mértékben fut fel – önmagukban is exportálhatók, s a nyolcvanas évek indulásakor úgy látszott, hogy kedvező árakon értékesíthetők. A hetvenes évek végén, tehát a program kidolgozásának időszakában az intermedier-gyártás kis volumenben és kis termelőkapacitásokban folyt, viszonylag alacsony szintű termelékenységgel és lényegében ebből adódóan alacsony gazdaságossági színvonalon is. A program másik két eleme, a gyógyszer- és növényvédőszer-gyártás már korábban is fejlettebb szinten volt részben a hazai gyártási ágak mezőnyén belül, részben nemzetközi összehasonlításban.

A gyógyszeripar dinamikus fejlődése korábban indult, és már a hatvanas évek során a KGST-országok közötti munkamegosztásban igen hatékonyan vett részt, s ugyanakkor gyógyszerexportunk is megindult a fejlett tőkés országokba. Ebben az időszakban az volt a jellemző, hogy kész gyógyszert inkább KGST-országokba, ugyanakkor gyógyszeralapanyagot és -félgyártmányt nagyobb mértékben tőkés országokba exportáltunk, ahol a befejező fázisokat végezték el, adagolták, kiszerelték, csomagolták a gyógyszereket, és az esetek túlnyomó többségében a végszerelést végző cég márkajelével hozták forgalomba. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a nyereségmegosztásban kedvezőtlen pozíciója volt a magyar gyártó félnek, és lényegesen kedvezőbb helyzetbe jutott a befejezést végző külföldi partner.

A növényvédőszer-gyártás a hatvanas évek második felében indult meg, a magyar mezőgazdaság dinamikus növekedésének időszakában. Az igények azonban gyorsabban nőttek, mint ahogy a hazai termelőkapacitások ezt fedezni tudták volna, így évről évre nőtt a növényvédőszer-importunk, s ennek el nem hanyagolható hányada tőkés relációjú behozatal volt.

A gyógyszer-, növényvédőszer- és intermedier-gyártási KFP azt irányozta elő, hogy működésének első ötéves tervidőszakában, tehát a hatodik ötéves tervidőszak végére a termelés növekedési ütemének meg kell haladnia a népgazdasági átlagot. Úgy tervezték, hogy ezekből a termékekből az 1985. évi termelés 86%-kal legyen több az 1980. évinél. A gyógyszergyártást a terv szerint másfélszeresére, a növényvédő szerek gyártását 2,3-szeresére, az intermedier-

gyártást pedig 3,4-szeresre kell növelni. Ezek a mennyiségek már a hazai igények teljes mértékű és színvonalas ellátását s emellett a növekvő mértékű értékesítést teszik lehetővé mind szocialista, mind tőkés relációban. A program számolt azzal, hogy az akkor már észlelhető erős recesszió idején is jelentős érdeklődés van és lesz a világon gyógyszerek, növényvédő szerek iránt, és így az intermedier iránti igény is valószínűleg növekedni fog.

Érdemes figyelmünket arra is fordítani, hogy ennek a programnak a jóváhagyása összehangoltan folyt a hatodik ötéves terv kidolgozásával, s ez érződött a program realitásában, s abban is, hogy a program első exportorientált fejlesztése a hatodik ötéves terv megfelelő export-előirányzataiban is visszatükröződött. Ez azt jelentette, hogy a hatodik ötéves terv szerint ezekben a gyártási ágakban a belföldi értékesítést 75%-kal kellett volna növelni, az exportot pedig kétszeresére. Relációnként eltérő dinamikával számolt a terv: rubelelszámolásban a kivitel 88%-os növelését tervezték, nem rubelrelációban 2,2-szeresére való emelését tűzték ki célul.

Ez a program is több egymásra épített vertikum arányos fejlesztésével számolt, s már az alap- és alkalmazott kutatás megfelelő bővítését is célul tűzte ki. Ez igen fontos, hiszen a gyógyszeriparban például az alap- és alkalmazott kutatás aránya a műszaki fejlesztési ráfordításokon belül igen nagy, már 1981-ben annak több mint 30%-át jelentette. A gyártmányfejlesztésre fordított kiadások a kutatási költség 21%-át, a gyártástechnológia fejlesztésére fordítottak pedig 18%-át képviselték.

A program realitástartalmát az is tükrözi, hogy nemcsak originális hazai gyógyszerkészítmények számának és arányának növelésével számolt, hiszen köztudomású, hogy egy-egy originális új gyógyszer előállítása sokéves átfutási időt igényel, és nem lehet szériában originális új gyógyszerek kibocsátásával számolni. Ezek mellett ugyanilyen súllyal vette figyelembe a program azt is, hogy licenc alapján is lehet bővíteni a hazánkban gyártott gyógyszerek körét, hiszen a korábbi évtizedben a licenc alapján gyartott termékek volumene nem volt kiemelkedő a gyógyszeriparban. 1975-ben a licenc alapján gyártott gyógyszerek értékesítése az összes árbevételnek mindössze 8,4%-át jelentette, a program indulása utáni első évben 1981-ben ez az arány már 17,4%-ot tett ki. Figyelemre méltó az is, hogy a licenc alapján gyártott gyógyszerek 1981. évi értékesítésének mintegy harmadát exportáltuk. A megvásárolt licencek

egyértelműen korszerű, versenyképes termékek gyártását tették lehetővé.

Természetesen ilyen jelentős eredmények érdekében a program megfelelő volumenű fejlesztéssel, új beruházással is számolt. A hatodik ötéves terv időszakára a program eredetileg mintegy 20–21 milliárd forint értékű beruházást irányzott elő. Új elem volt – eltérően az előzőekben ismertetett két korábban indult KFP-től –, hogy ezt teljes egészében a vállalati döntési szférába tartozó beruházásnak tervezték anélkül, hogy ehhez a vállalatok központi forrásokat kaptak volna. Természetes, hogy a vállalati döntési körbe tartozó beruházások sem teljes mértékben vállalati fejlesztési alapból létesültek volna, egyharmad részüket a terv szerint bankhitelekből finanszírozták.

A KFP 1980. évi jóváhagyása után igen gyorsan bontakozott ki ennek hatása. 1981-ben a KFP-ben részt vevő gyártmányok közül a gyógyszergyártás 14,5%-kal, a növényvédőszer-gyártás 10,9%-kal, az intermedier-gyártás pedig 33,9%-kal haladta meg az előző évi színvonalat. Ez az induló eredmény lényegesen felülmúlta a program időarányos részét. Nemcsak a termelés felfutása volt gyorsabb a tervezettnél, hanem az 1981. évi export is – kivéve a rubelelszámolású növényvédőszer-exportot, amely valamelyest elmaradt a tervezett szinttől. Eredménynek tudható be az is, hogy 1981-ben a gyógyszerkivitelnek több mint kétharmadát kiszerelt gyógyszerek alkották, s csak mintegy harmadát gyógyszeralapanyagok. Ez azonban abból is adódott, hogy az összes gyógyszerexportnak csaknem kétharmada rubelelszámolású relációkba irányult, ahol hagyományos piaca volt a készen kiszerelt gyógyszereknek. Figyelembe kell vennünk, hogy ezekben az években a KGST-országok között a magyar gyógyszeripar volt a legnagyobb exportőr. Az export mértékét az is jellemzi, hogy az 1981. évi gyógyszer-, növényvédőszer- és intermedier-termelés együttes értékének 44%-a került kivitelre, a gyógyszereknek 60%-a, a növényvédő szereknek 23%-a, az intermedieknek pedig 16%-a (bár nem teljesen ilyen arány szerepelt az eredetileg előirányzott KFP-ben, de nagyságrendjében közelítette azt).

Teljesült már az első évben is az a törekvés, hogy a hazai gyógyszerigényeket nagyobb mértékben fedezzék hazai előállításból, bár még a teljes szükséglet fedezését nem lehetett elérni egy év alatt.

Jól indult gazdaságossági-hatékonysági szempontból is a prog-

ram, a KFP-ben foglalt gyártási ágak együttes gazdaságossága lényegesen kedvezőbb, mint a korábbiakban tárgyalt alumíniumiparé vagy petrolkémiai iparé. A jövedelmezőség azonban termékcsoportonként és relációnként eléggé eltérő és viszonylag széles mezőnyben is szóródik.

A program végrehajtása érdekében már az indulás éveiben szervezeti változásokat is hoztak, ezek közül a legjelentősebb az, hogy a kutatást és a fejlesztést koncentrálták, kialakították a gyógyszeripari vállalatok közös kutatóintézetét, valamint fejlesztővállalatát. Változás következett be a külkereskedelmi tevékenységben is, ez integrálódott, és 1982. július 1-jével az érdekelt gyártók közös külkereskedelmi vállalatot alapítottak.

Ez a program sem maradhatott azonban mentes a prioritások módosításától, hiszen a nyolcvanas évek elején a külpiaci lehetőségeink lényegesen romlottak, egyre kevesebb eszköz jutott fejlesztésre, még vállalati erőforrásból is. A szabályozórendszer kialakítása sem kedvezett a vállalati döntési szférába tartozó fejlesztésnek. Mindez azt igényelte, hogy a kormány újra tekintse át a program eredeti céljait, és ha szükséges, módosítsa azokat. Ez 1983 augusztusában be is következett, és az eredeti programhoz képest a termelés, az értékesítés és a beruházások legfontosabb mutatószámait csökkentették, szélső értékek között határozták meg annak érdekében, hogy inkább intervallumban, mint konkrét mutatószámokban tervezzünk. Ez nagyobb rugalmasságot tesz lehetővé a program végrehajtása során. Így módosultak az 1985. évi előirányzatok, s a valós lehetőségekhez közelebb kerültek ezzel.

Az igen kedvező indulás után a külpiaci helyzet változása és a módosított feladatok következtében lassult a végrehajtás üteme. A program első három évében 12 beruházást fejeztek be, összesen 4,1 milliárd forint értékben, ez a hatodik ötéves tervidőszakra előirányzott beruházási költségeknek 39–46%-át képviseli. Mindez azonban nem érződött ennyire a termelés alakulásában. Az induló év sikere után 1982-re lassult ugyan a program végrehajtása, 1983-ban már ismét növekedtek az eredmények, s mindez azt jelentette, hogy az 1983-ban elért termelés az 1985-re előirányzott szintnek már 82–89%-án volt. Továbbra is az volt a jellemző, hogy a gyógyszergyártásban volt dinamikusabb a fejlődés, 1983-ban a gyógyszergyártás a program egészének 64,3%-át, a növényvédőszer-gyár-

tás 31%-át, az intermedier-gyártás pedig csupán 0,7%-át képviselte.

Nemcsak a termelés tekintetében volt jelentős a dinamika, hanem az exportban is. Az 1983-ban elért export értéke megfelelt az 1985-re előirányzott feladat 84–90%-ának. Figyelemre méltó, hogy ezekben az években a nem rubelelszámolású export növekedett gyorsabban.

A gyógyszerexport fő átvevője természetesen továbbra is – mint ez már évtizedes hagyomány – a Szovjetunió és néhány más KGST-ország. Ezekben az években azonban nemcsak a magyar gyógyszeripar növekedett az átlagos ipari fejlődésnél gyorsabban, hanem a többi szocialista ország gyógyszeripara is jobban felzárkózott, és összetételében is egyre inkább megfelelt az igényes keresletnek. A KGST-piacon is élesedett a verseny, s ez nem elsősorban az originális gyógyszereinket érintette, sokkal inkább a hagyományos vagy licenc alapján gyártott termékeinket. A nem rubelirányú export növekedése nem változtatott jelentősen azon a korábbi tényen, hogy az export mintegy háromnegyedét gyógyszeralapanyagok adták, és a kiszerelt készítmények közül inkább csak a világszinten elismert originális termékeket vették csomagolt állapotban.

Növényvédőszer-exportunk is bővült ezekben az években, ezeknek mintegy 75%-a rubelrelációba, zömében a Szovjetunióba irányult. Ezt alátámasztotta a magyar–szovjet agrokémiai egyezmény. A jelentős mértékű exportnövelés mellett a hazai forgalomba kibocsátott gyógyszerek mennyisége is gyarapodott, bár helyenként és időszakonként továbbra is voltak ellátási hiányok. Lényegesen kedvezőbb volt a belföldi növényvédőszer-ellátás, a mezőgazdaság igényeit ha nem is mindig a pontosan megadott időpontokra, de sikerült kielégíteni.

Ez a program is találkozott azokkal a problémákkal, amelyek az egész magyar iparra jellemzőek voltak a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején, és ez a háttéripari tevékenységek hiánya. Ismeretes, hogy a gyógyszergyártáshoz növekvő mértékben van szükség más profilú vállalatok termékeire, így például ampullákra, vegyipari készülékekre, köztük zománcozott termékekre, amelyeknek a fejlesztése nem történt arányosan a KFP termékeivel. A belföldi ellátás folyamatosságát sok esetben csomagolóanyagok hiánya vagy a nyomdaipari kapacitások elégtelensége okozta az elmúlt években. Ezeket nem lehet teljes mértékben annak felróni, hogy a

KFP kidolgozásakor nem gondoltak a háttéripari tevékenységekre. Sőt, ez a program olyan kedvező módon indított, hogy két háttéripari fejlesztést irányzott elő, egyfelől a gyógyszerekhez ampulla- és üveg csomagolóeszközök gyártásának fokozását; másfelől a zománcozott vegyipari készülékek gyártásának növelését. Nem volt tehát hiba az elgondolásban. A gyakorlatban azonban a gyártó vállalatoknál ezek a termékek a teljes termékpalettának csak igen kicsi hányadát teszik ki, különösebben nagy érdekük nem volt, hogy ezekből hiánytalanul és az előírt minőségben elégítsék ki a felhasználókat. A minőségi követelmények pedig a gyógyszeriparban világszerte messze nagyobbak annál, mint az iparban általában. Itt a precizitásnak és a minőségi paraméterek betartásának nagy a szerepe. Hozzá kell tennünk azt is, hogy mivel az egész magyar ipar a nyolcvanas évek elején közvetlenül exportorientált volt, az ampullákat és zománcozott vegyipari készülékeket előállítók elsősorban azokra a termékekre fordították a nagyobb figyelmet, amelyek közvetlenül exportra kerültek, és csak ezt követték azok a termékek, amelyeket a különböző KFP-k, köztük az itt tárgyalt is fontosnak jelölt meg.

Az induló év sikerei után lassult a gyógyszeripari termékek választékának megújulása. Lényegében 1983-ban az összes értékesítésnek ugyanúgy csaknem 44%-át képezték azok a gyógyszerek, amelyeket még 1971 előtt kezdtek el gyártani, mint a korábbi években. Ezek a termékek a rubel- és a nem rubelelszámolású kivitelnek egyaránt 53–54%-át jelentették, tehát lényegesen nagyobb hányadát, mint a hazai forgalomba került termékeknek. A mindössze három éve gyártásba vett termékek aránya 1983-ban a gyógyszeripar összes értékesítéséből alig 9,8% volt. Ez úgy oszlott meg, hogy az exportból ezek aránya mindössze 7,7%-ot képviselt, a nagy- és kiskereskedelem részére értékesített volumenből pedig 10,9%-ot. Úgy vélem, hogy ez több mint elgondolkoztató.

Ugyanakkor évről évre nőtt a gyógyszeriparban alkalmazott licencek száma és a licenc alapján gyártott termékek részesedése a termelésből. 1975-ben mindössze 32 licencet alkalmazott a magyar gyógyszeripar, és a licenc alapján gyártott termékek az összértékesítésnek 8,4%-át képezték. Korábban már szó volt arról, hogy 1980-ban a licenc alapján történt értékesítés 17%-ot ért el, az alkalmazott licencek száma pedig 67 volt. A nyolcvanas évek során ez a szám tovább bővült, 1983-ban az alkalmazott licencek száma

meghaladta a 80-at, és a licenc alapján gyártott termékek összértékesítése közelítette az értékesítés egynegyedét.

Ebben a gyártási ágban a licencadaptálásnak különös a jelentősége, mert nemcsak arról van szó, hogy új gyártmányt honosítunk, hanem arról is, hogy olyan technikai-műszaki ismeretek birtokába jutnak a licencet vásárló és felhasználó magyar vállalatok, amelyhez jelentős mennyiségű hazai kutatásra-fejlesztésre lett volna szükség. Ez a fajta honosítás tehát közvetve kutatási-fejlesztési importot is jelent, és ezzel nemcsak a hazai termelés műszaki színvonalát növeli, hanem exportképességünket is javítja. Ugyanakkor megjelent néhány világszerte elismert originális magyar készítmény is a piacokon és korántsem csak Európában, hanem az Európán kívüli vezető országokban, az Egyesült Államokban és Japánban is. Gondoljunk a Cavinton példájára, amely igen gyorsan vált közkedveltté a világ legkülönbözőbb országaiban. Egy-egy ilyen originális magyar termék sikere pedig lényegesen több annál, mint ami forintban vagy akár devizában kifejezhető. Öregbíti az egész magyar gyógyszeripar tekintélyét és javítja a gyógyszeripar versenyképességét. Ezért bármennyire hosszadalmas folyamat és jelentős kutatási-fejlesztési ráfordítást igényel egy új originális magyar termék előállítása, nem elégedhetünk meg azzal, hogy konvertibilis elszámolású gyógyszerexportunknak mindössze 5%-át képviselik az originális magyar készítmények; ezen a területen van mód további előrelépésre. Ilyen értelemben célszerű fokozni az együttműködést világszerte ismert nagy tőkés cégekkel, valószínű, hogy ezekkel kooperálva könnyebben tudjuk meghódítani a piacokat, vagy legalábbis behatolni azokra. Az együttműködést elősegíti az is, hogy ma már a gyógyszeripari vállalataink önálló külkereskedelmi jogot kaptak a műszaki-tudományos együttműködés területén, és elősegíti az is, hogy az originális gyógyszerkutatás finanszírozásában részt vesz az Egészségügyi Minisztérium.

Ennek a programnak óriási eredménye az, hogy olyan technikai kultúrára összpontosít, amely lényegesen kisebb mértékben eszköz- és energiaigényes, mint a vegyipar más területei. Jól jellemzi ezt az, hogy az egy fizikai foglalkoztatottra jutó gépek és berendezések értéke a vegyiparban összesen 952 ezer forint volt 1982-ben, a KFP által érintett gyártási ágakban együttesen pedig mindössze 528 ezer forint. Még fontosabb, hogy a vegyiparban átlagosan az egy fizikai foglalkoztatottra jutó villamosenergia-felhasználás ugyanebben az

évben 69 MWh volt, a KFP által érintett területen pedig mindössze 14 MWh. Ez a színvonal pedig alacsonyabb az ipar átlagos villamosenergia-igényességénél is, amely az adott évben 15 MWh volt.

A gyógyszer-, növényvédőszer- és intermedier-gyártás központi fejlesztési programjáról tehát elmondhatjuk azt, hogy a mai prioritásoknak megfelelő előirányzatokat tartalmaz, s hogy végrehajtása a nyolcvanas évek első felében ígéretesen folyt. A programban részt vevő vállalatok a szabályozás változásait is megfelelően tudták követni. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a KFP-hez természetesen járó preferenciák ezt a területet kedvezően érintették. Ez érvényesült a jövedelmezőség színvonalában is, és jelezte azt, hogy olyan központi fejlesztési program, amely a mai lehetőségek figyelembevételével elsősorban vállalati erőforrásokra és kisebb mértékben bankhitelre támaszkodik, ugyanakkor a normatív szabályozáshoz képest nem különösebben jelentős, de a vállalatok számára mégis ösztönző preferenciákat kap, jó eredményt tud biztosítani, ha megfelelően választjuk ki a prioritást élvező kört. Már a nyolcvanas évek első felének eredményei azt jelezték, hogy nemcsak a kör kiválasztása, körülhatárolása, hanem a prioritás eszközrendszerének kimunkálása is kedvező volt ezen a területen.

Számítástechnikai központi fejlesztési program

Az elmúlt másfél-két évtizedben az egyike a külső és belső körülményekhez leginkább alkalmazkodó és így menet közben többször változó hangvételű, hangsúlyú és eltérő prioritású programoknak a számítástechnikai KFP volt. A hatvanas évek közepe táján, amikor egyidejűleg az új gazdaságirányítási rendszerre való felkészüléssel felismertük azt, hogy a számítástechnikai kultúra honosításához nemcsak központi erőforrásokra, hanem központilag vezérelt végrehajtásra van szükség, akkor a hangsúly a *számítástechnikai termelés* honosításán volt. Bár már a program első változatának kidolgozása során szó volt nemcsak a számítástechnikai eszközök termeléséről, hanem a számítástechnika hazai alkalmazásának elterjesztéséről is, ez utóbbit másodlagosnak tekintettük, hiszen az eszközök gyártása tekintetében sem rendelkeztünk megfelelő hazai háttérrel és hagyományokkal. Ennek a programnak is viszonylag hosszú előélete volt, kidolgozása a hatvanas évekre, jóváhagyása 1971-re jutott. Újszerű volt ez a program abból a szempontból,

hogy szélesebb vertikumot ölelt fel a maga profiljában: a termelést, a fejlesztést és ennek az új típusú technikának a hazai elterjesztését is. Bár közvetlen hazai bázisa nem volt, a híradástechnika és a műszeripar korábbi viszonylag gyors ütemű fejlesztése biztosította az új típusú feladatokhoz szükséges hátteret. A hazai indítás egybeesett a számítástechnika honosításával a szocialista országok többségében. Ismeretes, hogy a szocialista országok csaknem egy időszakban fedezték fel, hogy a fejlett ipari országokhoz képest e téren fáziskésésük van, s ennek mielőbbi behozása végett közösen vállalkoztak az új típusú feladat megoldására. Már 1969-ben kormányközi egyezményt kötöttek a szocialista országok annak érdekében, hogy a számítástechnikai gépek és berendezések fejlesztését és termelésének bevezetését koordináltan oldják meg. A program az eredeti megfogalmazásában a korabeli extenzív gazdaságfejlesztési módszerekhez igazodva elsősorban a számítástechnikai eszközök mennyiségi fejlesztését tűzte ki célul, s ennek érdekében kívánt nagy kapacitású gépparkot létesíteni, megfelelő szervezeti, szolgáltatási háttérrel és az ehhez szükséges oktatás indításával, illetve folyamatos fejlesztésével. Már a feladatok felsorolásából is látszik, hogy számos új megoldást kellett ennek a programnak megvalósítania. Egyidejűleg kellett a számítástechnika alkalmazását és az alkalmazó szakembergárdát előállítani, képezni. A gyártás szempontjából a hazai háttér a híradástechnikai ipar néhány nagy vállalata volt, ezeken belül azonban számítástechnikai jellegű feladatokat korábban nem oldottak meg. Az alkalmazás ugyan hellyel-közzel már megindult az országban, 1970-ben mindössze 120 számítógépet tartottak nyilván, és ezek 200 ezer gépórát teljesítettek, főként adminisztratív célra és csak elenyésző hányadban gazdálkodási és irányítási feladatok megoldására.

A feladat tehát a számítástechnikai ipar alapjainak a lerakása és a gyártás fejlesztésének megindítása volt. Ehhez rendelkezésre álltak más országban már kifejlesztett technológiai megoldások és gyártmányok, de szükséges volt a hazai kutató-fejlesztő bázis kiépítése. A hazai gyártás fejlesztése összehangoltan történt a többi KGST-országokéval, a KGST egységes számítógéprendszerének keretében (a továbbiakban: ESZR). Az együttműködés értelmében mi többirányú felhasználásra alkalmas, viszonylag kis teljesítményű ESZR-gépekre szakosodtunk. A nagyobb teljesítményű ESZR-gépek beszerzését más szocialista országokból terveztük. Az összehan-

golt gyártásindítás azt is jelentette, hogy a nálunk előállított termékeknek túlnyomó többségét más KGST-országokban használták fel. 1981-ben a hazánkban gyártott számítástechnikai termékek mintegy 70%-a exportra került, az összes értékesítés 62%-a rubelelszámolású exportra. Elenyésző mennyiséget képviseltek a tőkés országokba szállított eszközök (ezeknek 1981. évi összértéke 353 millió forint volt, ami a számítástechnikai termékek korabeli értékesítésének mindössze 7,2%-a).

A gyártáshoz szükséges licenceket több irányból vásároltuk, részben KGST-kooperációban hoztuk ezeket létre, ezek III. generációs számítógépek és hozzájuk tartozó berendezések voltak, részben tőkés országokból törekedtünk licenc vásárlásra. Ennek azonban már akkor is akadálya volt az, hogy a fejlett tőkés országok a legkorszerűbb termékeik licencét nem adták át a szocialista országoknak, a fejlett technika elterjesztését szigorú embargó korlátozta.

A számítástechnikai gépek és berendezések gyártása jelentős mértékű importált alkatrészre és részegységre épült részben a KGST-kooperáció keretében, részben azonban tőkés országokból. A számítástechnikai KFP első évtizedében sikerült több alkatrész, részegység gyártására hazánkban is felkészülni. Ennek eredménye az, hogy amíg az 1971. évben a hazánkban gyártott számítástechnikai eszközök anyagköltségének több mint 78%-a importált anyag, addig ez az arány 1981-ben 45%-ra csökkent. Továbbra is meghatározó jelentőségű volt a tőkés országokból, s elsősorban a fejlett tőkés országokból importált alkatrészek, részegységek hányada.

Az első évtized a hazai számítástechnikai ipar honosításában jelentős eredményeket hozott. Ezek az eredmények korántsem csak közvetlenül a gyártó ágazatban érvényesültek, hanem kedvező hatásuk az ipar más területén, főként a műszeriparban és a híradástechnikában járult hozzá a termékek és a termelési eljárások korszerűsítéséhez. Az első évtizedre előirányzott termelést az ipar túlteljesítette, és közben jelentős mértékben megújította a hetvenes évek elején kialakított termelés szerkezetét. Egyre inkább az az irányzat került előtérbe, hogy nem annyira számítógépet, mint inkább számítástechnikai berendezéseket célszerű hazánkban előállítani, így többek között adatátviteli berendezéseket és perifériákat. Ezekből igény volt a KGST-országokban, s ezek hazai gyártása gazdaságosság szempontjából is kedvező volt a gyártó vállalatok számára (természetesen a korabeli ár- és ösztönző rendszer mellett).

A számítástechnikai KFP végrehajtása során támaszkodhatott a gyártást és a honosítást egyaránt segítő számítástechnikai kutatási célprogramra, amelyre 1971 és 1980 között 6,7 milliárd forintot fordítottak, döntő részét számítástechnikai eszközök, ezek rendszereinek és alapszoftvereinek kutatása és fejlesztése céljából. Ez a kutatási program rendkívül jól hasznosult, hiszen az akkor végrehajtott fejlesztések tették lehetővé, hogy a nyolcvanas években az alkalmazás gyorsabban terjedjen és gyártmányválaszték részben bővüljön, részben korszerűbbé váljon.

A számítógépgyártásba bekapcsolódtak olyan kutató-fejlesztő intézetek is, amelyeknek fő feladata a prototípus előállításával véget érne. A gyakorlat azonban igényelte a kísérleti gyártást is (erre nem akadt szakosított vállalkozó), majd a gazdasági érdekeltség lehetővé tette kisebb volumenben a sériagyártást. Ez a megoldás egyfelől azért volt jó, mert kisebb mértékű verseny alakult ki a hazai gyártók között. Másfelől speciális hazai igények (például az államigazgatási feladatok ellátása) szükségessé tették a hazai gyártó rugalmas alkalmazkodását, s erre az ipari nagyvállalat keretei nem mindig voltak alkalmasak. A fejlesztő intézet számára pedig a közvetlen piaci kapcsolat stimulálóan hatott a gyártmányválaszték bővítésére.

Már az indulás éveiben is világos volt, hogy a hazai adottságoknak nagyon megfelel az, ha egyre inkább törekszünk a számítástechnikai *szoftverek* előállítására és ezek szellemi exportjára is. Erre szükség is volt, hiszen a bővülő hazai felhasználás egyre újabb feladatok megoldását igényelte. Általában a számítástechnikát alkalmazó intézmények többsége kezdetben maga fejlesztette ki a saját feladataihoz szükséges szoftvert, később racionálisabb munkamegosztás kezdett létrejönni. Egyre inkább önálló termékként jelent meg már ekkor is a külföldi piacokon a szoftver, s hazánkban felnevelkedett egy új generáció, akik számára a szoftver-előállítás kedvező és vonzó feladat is volt. Az első években a tőkés export még nehezen indult, 1971 és 1980 közötti 10 év alatt a számítástechnikai szoftver tőkés exportjának értéke mindössze 500 millió forint volt, a nyolcvanas évek elején nagyobb mértékűvé vált, 1981-ben, egyetlen évben már 158 millió forintot képviselt. A nyolcvanas évek elején új lendület volt érzékelhető a számítástechnikai ipar termelésének és exportjának bővítésében. Egyre nagyobb hányadot jelentettek ebben az időben előállított szoftvertermékek és szolgáltatások, jellemző, hogy ezeknek 1983. évben előállított értéke 21%-kal ha-

ladta meg az előző évi szintet. Korántsem csak állami, szövetkezeti szervek foglalkoztak szoftver-előállítással, hanem kutatóintézetek, sőt kisvállalkozások is. A szoftverexport adta lehetőséget is jól felhasználták az előállítók, 1980 és 1983 között a számítástechnikai szoftverek nem rubelelszámolású exportja csaknem 60%-kal bővült, a rubelexport pedig a korábbinak többszörösére növekedett. A számítástechnikai szoftverexport mellett ezekhez kapcsolódó szolgáltatásokat is nyújtottak exportcélra, s ez is növelte a rubel- és nem rubelbevételeket egyaránt. Ennek a tevékenységnek egyre bővülő piaca van, nemcsak a szocialista, hanem jó néhány tőkés országban is, és egyre inkább közismertté lesz, hogy míg a hardvergyártásban kétségtelen a lemaradásunk a fejlett tőkés országokhoz viszonyítva, szoftver-előállításban ez a lemaradás nagyságrendekkel kisebb.

Új irányzatként a nyolcvanas évek elején hazánkban is nagyobb lendületet kaptak a *mikroszámítógépes* fejlesztések. Több vállalat, kutatóintézet állított elő professzionális személyi számítógépet. Kialakítottak olyan hazai célra és talán a közeli jövőben már exportra is alkalmas számítógépcsaládokat, amelyek teljesítménye nem marad el azoktól a professzionális mikroszámítógépektől, amelyeket nálunk fejlettebb országok ipari nagyvállalatai állítanak elő. A hazánkban kifejlesztett mikroszámítógépek mérete, súlya és így költséghányada is jóval nagyobb a versenyző partnerekénél, az ipar átlagához képest azonban e területen a műszaki színvonalban mutatkozó különbség lényegesen kisebb.

A mikroszámítógépek hazai elterjesztése már a nyolcvanas évek közepének feladata, ehhez a megfelelő hazai termelési háttér biztosítása is szükséges, hiszen a kifejlesztett gépeket még viszonylag kis sorozatnagyságban állítják elő (s ez is növeli a költséghányadukat). Minthogy vonzó, új feladatról van szó, egyidejűleg különböző célokra alkalmas több típust is kifejlesztettek, ezek gyártása azonban 1985-ben még nem éri el a néhány ezer darabot sem. E téren jelentős szocialista exportlehetőségünk van, különösen akkor, ha bővítjük az együttműködést az alkatrészek, részegységek gyártásában.

A számítástechnikai KFP első évtizedében is figyelmet fordítottak már a termelőkapacitások létrehozása és fejlesztése mellett a *számítástechnika alkalmazására.* Az alkalmazás előbb honosodott meg az adminisztrációban és az államigazgatásban, a termelés területén csak bizonyos fáziskéséssel. Ez a program előirányozta a széles körű alkalmazást és a számítástechnika minél előbbi beépítését

a gazdasági és társadalmi folyamatokba, ezzel is arra törekedve, hogy javítsák az államigazgatás, a gazdaságirányítás, a szolgáltatások, a kutatás, a tervezés, az oktató- és a mérnöki munkák hatékonyságát. Ismeretes, hogy a számítástechnika alkalmazása önmagában is szervező erő, magasabb fokú szervezettséget igényel, s talán ennek is tudható be, hogy az alkalmazás jóval gyorsabban terjedt az egyszerűbb adminisztráció (bérelszámolás, nyilvántartások) területén, mint a bonyolultabb technológiai folyamatokban.

A gyors ütemű fejlesztés eredményeképpen 1982. év végén az ország nyilvántartott számítógép-állománya elérte a 2665 db-ot. Ebből 1066 db hazai előállítású kisebb teljesítményű gép volt, 997 db származott szocialista és 602 db tőkés importból. Ezek az adatok tartalmazzák a mini (457 db) és a mikro (1288 db) számítógépek állományát is. A 2665 számítógép közül 975 db – főként mini- és mikroszámítógép – működött az iparban, 181 db az építőiparban, 111 db a mezőgazdaság területén.

Az 1982. év végi állományból a legöregebbek a kis-közepes teljesítményű gépek voltak, ezek nettó értéke a bruttó értéknek már csak 23%-át képviselte. A minigépek voltak a legfiatalabbak 69%-os nettó értékhányaddal.

A különböző felhasználóknál működő számítógépek kormegoszlása eléggé eltérő volt. A legrégebbi alkalmazóknál a közigazgatás, az egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatás terén működő gépállomány 10–12%-a 10 évnél idősebb gép volt. A legfiatalabb – és így a viszonylag legkorszerűbb – gépek a mezőgazdaságban működtek, e területen a gépállomány csaknem fele legfeljebb egyéves gép volt.

Már az 1970–1980 közötti évtizedben lényegesen előrehaladt a számítástechnika alkalmazása az államigazgatásban, kialakult a statisztikai informatika, és a pénzügyi, munkaügyi, tanácsi irányítás területén is széles körű alkalmazást nyert a számítástechnika, ennek bonyolultabb és egyszerűbb eszközei egyaránt. Az első időszakban még az alkalmazók mindegyike arra törekedett, hogy minél nagyobb kapacitású és bonyolultabb géprendszert szerezzenek be (lehetőleg tőkés importból), és úgy vélték, hogy a nagyobb teljesítményű és memóriarendszerű gépekkel könnyebben fogják megoldani feladataikat. Ez sem volt speciálisan magyar irányzat, hiszen közismert, hogy a nagygépek fejlesztése és alkalmazásának elterjesztése mindenütt a világon megelőzte a viszonylag kisebb teljesítményű és főként

a professzionális mikroszámítógépekét. A nagygépek hatékony alkalmazására kezdetben az államigazgatásban került sor, ahol a központi számítógéprendszerek szervezett együttműködését is sikerült már a nyolcvanas évek fordulójára kiépíteni és ezzel az információszolgáltatások körét nemcsak bővíteni, hanem azok összehangoltságát is növelni.

A hetvenes években azonban korántsem csak az államigazgatás területén épült ki a számítástechnika alkalmazása, hanem valamilyen szinten mintegy 3 ezer vállalat és gazdálkodó egység meghonosította a számítástechnikát, vagy vett igénybe számítástechnikai szolgáltatásokat erre szakosodott gazdálkodó egységektől. A beruházási források beszűkülésével, és különösen a nem rubelimport-gazdálkodás szigorításával azonban egyre kisebb lehetőség nyílt arra, hogy egy-egy vállalat vagy nagyobb gazdálkodó egység önmaga létesítsen számítóközpontot, sokkal inkább szükségük és módjuk volt arra, hogy a számítástechnika alkalmazására szakosodott vállalatok szolgáltatási tevékenységét vegyék igénybe. Ezzel igen sok vállalat már a hetvenes évek közepe óta színvonalasan, jól élt.

Számítástechnikai szolgáltatással 1983. január 1-jén 66 gépi adatfeldolgozó vállalat és szövetkezet foglalkozott. Ezek mellett 14 költségvetési gazdálkodó szervezet végzett ilyen tevékenységet. 16 szakosított gépi adatfeldolgozó és szervező vállalat látta el az összes számítástechnikát alkalmazó szervezet 55%-ának feladatait. E széles profilú és több szervezet esetében az egész országra kiterjedő hálózattal rendelkező szolgáltatókhoz a nyolcvanas évek közepén több kisvállalkozó, kisszövetkezet, gazdasági munkaközösség csatlakozott.

Az első évtized eredményeit jelzi, hogy 1981-ben az országban már tízszer annyi számítógép működött, mint tíz évvel korábban, ezek együttes bruttó értéke az 1971. évinek nyolcszorosa volt. Hasonló mértékben nőtt ezek produktív gépideje is. A produktív gépkihasználás már a hetvenes évek vége óta 74–76%-os. A számítógépeket általában hazánkban is – ugyanúgy, mint a nálunk fejlettebb országokban – két műszakban vagy ahhoz közeli időtartamban használják ki, s az átlagos kihasználáson belül a nagyobb teljesítményű gépeket 2,5–2,7 műszakban. Ennél nagyobb mértékű kihasználás már nem gazdaságos, bár esetenként csúcsterhelésekkor erre is sor kerül.

Az összes gépállomány 1981. év végén 789 db számítógépből állt,

a mini- és mikroszámítógépekkel együtt pedig 1488 db-ból. Ennek az állománynak mintegy 70%-a vállalati számítóközpontban működött. A géppark összetétele fajták és származási országok szerint eléggé színes volt, s ez az alkatrész-utánpótlást meglehetősen nehézzé tette. A géppark össz-teljesítőképességének mintegy kétharmada származott hazai előállításból vagy szocialista importból (ESZR- és MSZR-rendszerű gépek). Az 1981. év végén üzemelő gépparknak 10%-a volt tíz évnél régebbi gép, és az összes gépállomány egyötöde már 0-ra leírt volt, ami jelezte, hogy az első évtized fejlődése nemcsak a géppark extenzív bővítését tette lehetővé, hanem annak elöregedéséhez is hozzájárult. A beruházások korlátozott volta miatt nem volt mód arra, hogy kiselejtezzék az arra érett gépeket, elég gyakran tovább üzemeltették őket gazdaságtalan feltételek között is.

A gépparkbeszerzés és az ehhez tartozó kiegészítő beruházások együttes értéke 1971 és 1980 között meghaladta a 20 milliárd forintot, ennek több mint fele importból származott. A beruházások létrehozásához mintegy harmadával járult hozzá a költségvetés, jelentős volument fordítottak beruházásra az egyes gazdálkodó szervezetek, ehhez kedvező feltételek között kaptak hitelt is.

Bár imponáló mértékű volt a fejlődés a számítástechnikai KFP első évtizedében, 1981-ben részletesebb nemzetközi összehasonlítás alapján azt voltunk kénytelenek megállapítani, hogy hazánk a számítástechnika alkalmazásában mind a fejlődés ütemét, mind annak színvonalát tekintve elmaradt nemcsak a közepesen fejlett nyugat-európai tőkés országoktól, hanem egyes szocialista országoktól is. Különösen nagy mértékű volt az elmaradás a szoftverellátásban és a táv-adatfeldolgozásban. A szoftverellátás tekintetében jelentős fejlődést hoztak a nyolcvanas évek, a táv-adatfeldolgozásról ez sajnos nem mondható el.

A nyolcvanas évek elején bekövetkezett jelentős fejlődés különösen az alkalmazást érintette. A számítástechnikai KFP eredményeit értékelve a hetvenes évek végén úgy döntött a kormány, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani a számítástechnika alkalmazására, a számítástechnikai kultúra elterjesztésére, s erre megfelelően kell felkészíteni a lakosságot. Ez a változás a program *társadalmi jellegének* erősítését is szolgálta. A számítástechnika a nyolcvanas évek elején nemcsak a nagyvállalatokba, nagyobb gazdálkodó egységekbe vonult be és vált szerves részévé néhol a technológiai folyamatnak, de mindenképpen a szervezetek működésének, hanem éppen a mikro-

számítástechnika fejlődése révén a kisebb gazdálkodó, felhasználó egységeknél is szerepet kapott, és ezzel jóval szélesebb körben segítette elő a hatékonyság növelését. A hetvenes évek végén úgy is döntött a kormány, hogy a programot mindenképpen nyitott jellegűnek kell tekinteni, s minthogy ez a technikai kultúra világszerte rendkívül gyors léptekkel halad előre, alkalmassá kell tenni a KFP-t arra, hogy a világ új eredményeit menet közben befogadja, és ennek megfelelően módosította a program egyes részleteit. A gyakorlati tapasztalatok a nyolcvanas évek elején azt mutatták, hogy főként a mikro-számítástechnika tömeges elterjesztése tekintetében kellett korrigálni a korábbi elképzeléseket, s ez nemcsak a mikro-számítástechnika gépi elemeit (a hardvert) érinti, hanem legalább ilyen mértékben a szoftverfejlesztést és általában a rendszerfejlesztést. A mikro-számítástechnika alkalmazása ugyanis nem önmagáért és kizárólagosan egy-egy területre koncentrálva létesül, hanem annak elterjedését a már működő nagyrendszerekhez összekapcsoltan kell megoldani.

Hogy a program társadalmi jellege erősödjék, és hogy a befogadására felkészüljünk, úgy határozott a kormány: meg kell indítani az iskolákban a számítógépek alkalmazását, fel kell készíteni a középiskolák tanulóit a számítógép működtetésének megismerésére. Ez már az első évben kezdetben nem is remélt sikerre vezetett.

A középiskolákat sikerült viszonylag rövid idő alatt hazai előállítású számítógéppel felszerelni. Ez korántsem jelent még teljes körű ellátást, hiszen az iskolák többségében egy, legfeljebb két gép működött, csak a számítástechnika oktatását korábban, a kísérleti szakaszban megkezdő iskolákban van háromnál több gép. A fogadókészség elsősorban a tanulók körében igen kedvező volt. Az új eszközt megszerették, nem iskolai tantárgynak tekintik, hanem szinte hobbyként űzik a számítástechnika felhasználását, ha géphez jutnak, sőt az általános iskola felső tagozatába járó diákok szakkörökön igyekeznek megismerkedni a gépi lehetőségekkel, és nem idegenkednek az önálló programozástól sem.

Az iskolai számítógép-oktatás tekintetében nincs jelentős elmaradásunk, sőt a nemzetközi középmezőny élén járunk e tekintetben. Mint minden esetben, amikor viszonylag korai szakaszban kapcsolódunk a fejlesztéshez, e tekintetben is vannak eredményes és kevésbé eredményes kísérletek. Feltétlenül eredményes az, hogy az iskolákban ezt az eszközt megszerették, és minél többen kívánnak

egyre gyakrabban a számítógép elé kerülni. A kezdeti problémákhoz hozzátartozik, hogy elsősorban a matematikatanárok vállalták a számítástechnika alkalmazásának oktatását, s így gyakrabban használják fel matematikai példák megoldására, mint esetleg más tárgyak oktatására. Ez azonban bizonyára átmeneti jelenség, hiszen nagyon sok, viszonylag fiatal (és nem kevés idősebb) tanár is szívesen kapcsolódik ehhez a feladathoz, megérzi benne az új lehetőséget, ugyanakkor óriási előnye, hogy szervezett gondolkodásmódra készteti a számítógép elé ülő fiatalokat és az őket oktató tanárokat egyaránt.

Az első néhány év eredményei alapján feltétlenül bővíteni kell az oktatási lehetőséget. Így elsősorban több géppel kell ellátni a középfokú iskolákat, és a lehetőséghez mérten be kell vezetni az oktatást minél több általános iskola felső tagozatába. Ugyanakkor a felsőfokú tanintézetekben eddig oktatott számítástechnikai ismeretek anyagát célszerű megújítani, hiszen az korábban nem támaszkodott alap- vagy középfokú képzésre. A középiskolát végzett fiatalok tudásszintjének megfelelően növelni lehet azt az ismeretanyagot, amelyet a felsőfokú oktatás keretében sajátítanak el.

A társadalom felkészítése az oktatás keretében tehát elég széleskörűen folyik, ugyanakkor különböző társaságok, intézetek, intézmények – nem egy esetben a KISZ bátorításával, sőt közvetlen részvételével is – foglalkoznak a társadalom újabb rétegeinek a számítástechnikai ismeretek elsajátításába történő bevonásával. Úgy tűnik, hogy ez a szervezett akció lényegesen szélesebb határok között terjed sikeresen, mint ahogy azt a számítástechnikai KFP 1979. évi módosításakor remélni mertük.

Az elmúlt néhány évben a korábbinál nagyobb ütemben bővült az iparban a számítástechnika rendszeres alkalmazása a termelőfolyamatokban, a tervezésben és a méréstechnikában is. Sok esetben közvetlenül a technológiai folyamatba beépítetten jelenik meg a számítógép, különösen az új, korszerű technikát honosító vállalatoknál. Ez elsősorban a gépipar termékeinél érvényesül. Ez nemcsak a hazai felhasználásban, hanem a hazai termelésben is megállapítható, például az 1982-ben értékesített fémmegmunkáló szerszámgépek értékében 46%-ot képviselt a programozható vezérlésű, tehát beépített számítástechnikával rendelkező gép és berendezés. Az orvostechnikai műszerek csaknem 85%-a elektronikus megoldással készült. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a gépeknek és berendezéseknek

hazai alkalmazása is a számítástechnika szélesebb körű honosítását jelenti.

Az ipar mellett igen jelentős az alkalmazás más gazdasági ágazatokban is. Az építőiparban például a házgyári termelés irányítását segítik elő jól felépített számítástechnikai rendszerek. A mezőgazdaságban az állatállomány genetikai adatait dolgozzák fel számítógépeken, ugyanilyen eszközökkel történik az állattartó telepeken az állatok optimális takarmányszükségletének megállapítása, s számos iparszerű mezőgazdasági termelési rendszer feladatainak végrehajtását segíti a korszerű számítógép. Folytathatnánk a felsorolást, hiszen a közlekedésben is közvetlenül kapcsolódik a fő folyamathoz a számítógépes információrendszer. Ma már teljesen elképzelhetetlen lenne például a legnagyobb forgalmat lebonyolító záhonyi átrakó körzet munkája számítógéprendszer működtetése nélkül, de a légi közlekedést sem lehetne úgy korszerű módon vezényelni, ha nem kapcsolódtunk volna be a számítógépes helyfoglalási rendszerbe.

Bővült az alkalmazások köre abból a szempontból is, hogy egyre több műszaki-tervezési rendszerbe épültek be számítástechnikai megoldások. A nyolcvanas évek elején a gazdálkodó szervezetekben üzemeltetett számítástechnikai eszközök 3,5–4%-át fordították gyártmány- és technológiai tervezésre. Ezen a területen különösen nagy a jelentősége a mikroszámítógépek elterjedésének, hiszen az ilyen típusú feladatok megoldására ezek az eszközök kiválóan alkalmasak.

Az élet más területein is egyre nagyobb mértékben alkalmazzák a számítástechnikát, például kórházakban diagnosztizálás során, vizsgálati eredmények értékelésekor vagy a tanácsigazgatásban, ahol ugyancsak a mikroszámítógépes rendszereknek van nagy jövőjük.

Az államigazgatásban nagy központi számítógépes információrendszerek együttműködésére építve hozták létre az Államigazgatási Informatikai Fejlesztési Társaságot, amely az információ áramlásának gyorsításában jelentős szerepet játszik. Az országos alapnyilvántartások működtetése, naprakészsége (például az állami népesség-nyilvántartásé vagy az ingatlan-nyilvántartásé) nem képzelhető ma már el korszerű számítástechnikai eszközök alkalmazása nélkül. De a jogi és bírósági gyakorlatba is egyre inkább beépül a számítástechnika.

A számítástechnika alkalmazásának elterjesztését számos közvetett eszközzel is ösztönzik. Így a vámrendelkezéseket is hozzáigazí-

tották az elmúlt években a számítástechnika hazai elterjesztésének közvetlen elősegítéséhez, ez általában vámmentesség vagy vámkedvezmény formájában ölt testet.

A számítástechnikai kultúra elterjesztésében nagy szerepet játszik világszerte és egyre inkább hazánkban is a tömegkommunikáció, elsősorban a televízió. Az elmúlt években a televízió több műsorában is törekedett arra, hogy elősegítse a számítástechnika alkalmazásának bővítését, az egyik legsikeresebb akciója a Számalk vállalattal közösen a BASIC nyelv elsajátítására indított televíziós tanfolyam volt, amelynek megismerése után vizsgát lehetett tenni, s a vizsgáról a Számalk bizonyítványt állított ki. Ilyen típusú akció a televízióban korábban nem volt, ezt első sikeres akciónak tekinthetjük, amelyet követnie kell többnek annak érdekében, hogy a számítástechnika társadalmasítása valóban széles körben realizálódjék.

A számítástechnikai KFP végrehajtásának van néhány problémája, amelyek közül az egyik legjelentősebb az, hogy mind hazánkban, mind a többi szocialista országban a számítástechnika berendezéseinek és szoftverjének is rendkívül magas az ára, nagyságrendekkel több, mint a fejlett tőkés országokban. Ismeretes, hogy ez utóbbiakban az árak a legutóbbi néhány évben rohamosan csökkentek. A számítógépek ára a töredékére esett vissza a hetvenes évekbeli árnak, s a számítástechnikai szolgáltatások árai is jelentősen csökkentek. A hazai árakat azonban nem lehet a fejlett tőkés országok áraihoz igazítani, hiszen szoros együttműködésünk legnagyobb mértékben a szocialista országok számítógépgyártóival és szoftverfejlesztőivel van, ahol pedig az árak lényegesen magasabbak. Ebből a bűvös körből azonban feltétlenül ki kell törni egyfelől úgy, hogy a hazai előállítású számítógépek árának reális csökkentésére törekedjünk. Ehhez természetszerűen hozzátartozik egy gyártmánymegújító folyamat is, hiszen ahhoz kevesebb anyagból egyszerűbb módon kell felépíteni a termékeket, hogy ezek valóban olcsóbban értékesíthetők legyenek, s a nagyobb szériaszám is feltétlenül szükséges. Másfelől a KGST-országok közösségében, az erre a célra létrehozott nemzetközi szervezetekben célszerű törekedni arra, hogy az országok összehangoltan csökkentsék a számítástechnikai termékek, berendezések és az ehhez tartozó szolgáltatások árát, hiszen ezzel a számítástechnikai kultúra gyorsabb elterjesztését szolgáljuk országainkban.

A másik problémája a hazai számítástechnikai fejlesztésnek az,

hogy a hetvenes évek elején-közepén – még kedvezőbb beruházási és importfeltételek mellett – eléggé különböző nagygéprendszereket honosítottak meg, s ezek nem mindegyike kapcsolható az ESZR-gépekkel. A fejlesztés jobb koordinálása tehát elengedhetetlen követelmény, és ez is azt szolgálja, hogy az alkalmazók mindinkább összehangoltan, egymásra építve tudják fejleszteni saját rendszerüket.

E két alapproblémához járul egy harmadik – a számítástechnikai KFP keretein kívüli, de az alkalmazás szempontjából meghatározó jelentőségű – probléma és ez a táv-adatfeldolgozáshoz szükséges telefonhálózat kiépítése. Ismeretes, hogy az ország telefonellátottsága a nemzetközi mezőnyhöz képest messze elmaradt, fejlettségünk átlagos szintjéhez viszonyítva is igen alacsony, s ez ma már a számítástechnikai kultúra terjesztésének is korlátja.

A számítástechnikai KFP az eddigi működése során mint nyitott jellegű program többször is átalakult, és azt mondhatjuk, hogy jól alkalmazkodott a mindenkori feltételrendszer változásához. A nyolcvanas évek közepén már azt is felismertük, hogy szükséges a számítástechnikai KFP korszerűsítése, hatókörének kiterjesztése, s más határterületek bevonásával egy szélesebb vertikumú program kialakítása, amelynek célja az elektronika elterjesztése hazánkban. Ez a program kereteiben messze meghaladja a korábbi számítástechnikai KFP-t; bemutatására a későbbiekben térünk vissza.

Az előbbiekben ismertetett programok a hetvenes években indultak, a maitól jóval eltérő körülmények között. Már a hetvenes évek végén a pályamódosítás kidolgozásával egyidejűleg felmerült az, hogy a központi fejlesztési programok adta prioritásrendszer követelményeit szélesebb körre kellene kiterjeszteni, és ráfordításorientált programokat célszerű a jövőben nagyobb mértékben kialakítani. Ilyen új típusú és elsősorban ráfordításorientált programok a következők:

– az energiagazdálkodási program;
– a hulladék- és másodnyersanyag-hasznosítási program;
– a gazdaságos anyagfelhasználásnak és a technológiák korszerűsítésének programja;
– az elektronikai alkatrészek és részegységek KFP-je.

A következőkben ezeknek a programoknak eddigi teljesítését, részben indulását tekintjük át.

Ráfordításorientált programok

Energiagazdálkodási KFP

Az energiagazdálkodási program kidolgozása arra az időszakra esett, amikor az MSZMP Központi Bizottsága 1978. decemberi határozatában meghatározta a pályamódosítás irányát és mértékeit, és megfogalmazta azt az eszközrendszert, amely az új pályára állításhoz szükséges. A KB-határozatot megelőző helyzetelemzés világosan rámutatott arra, hogy az országnak a hetvenes évek második felében kialakított energiastruktúrája egyértelműen kedvezőtlen, s mint arról már a petrolkémiai KFP kapcsán szó volt, a szénhidrogénekre való átállás üteme éppen abban az időszakban gyorsult fel, amikor a világtendencia ezzel ellentétes volt. Annak érdekében, hogy a meglevő energiaforrásainkkal és az energiaimporttal megfelelően gazdálkodjon az egész ország, a termelők és a fogyasztók egyaránt, a Minisztertanács 1980-ban jóváhagyta a hatodik ötéves terv energiagazdálkodási programját.

Az eredeti program kitűzött fő céljai a következők voltak:

- az energiapazarlás megakadályozása,
- szervezéssel és karbantartással megtakarítások elérése,
- a termékek gyártása során a fajlagos energiafelhasználás csökkentése,
- a kiemelkedő mértékben energiaigényes technológiai folyamatok korszerűsítése,
- a fogyasztók átállítása hazai tüzelőanyag-felhasználásra,
- takarékos, jobb hatásfokú fogyasztókészülékek gyártása és forgalomba hozatala,
- gazdaságos szolgáltatási feltételek megteremtése az energiarendszerben.

Ezek a feladatok burkoltan beruházási igényt is tartalmaznak. A feladatok egymásra építettsége pedig feltételezte a hazai ipari hát-

tér megteremtését, vagy ahol ez már fellelhető volt, az igényeknek megfelelő bővítését.

A program időtávját a hatodik ötéves tervnél hosszabbra tervezték, hangsúlyozva azt, hogy 1981 és 1985 között a racionális távlati energiagazdálkodást meghatározó kutatásokra különös figyelmet kell fordítani.

Az energiagazdálkodási KFP is nyitott, rugalmas jellegű. A megfogalmazott feladatok teljesítése mellett a hatodik ötéves tervidőszakra a tüzelőanyag-felhasználásnak évi átlagban 2%-os növekedésével számolt a program (az előző öt évben a fogyasztás évenként átlagosan 3,2%-kal nőtt). 1981–1985 közt 1%-os nettó nemzeti termelésnövekedéséhez csak 0,6–0,7%-os energiafelhasználási többlet járulhat.

Az ilyen szoros feladatok teljesítését kedvező feltételek közt megpályázható hitel és többfajta állami preferencia kívánta elősegíteni.

Új eleme volt e KFP-nek, hogy külön jelölt meg állami és vállalati feladatokat, természetesen összehangoltan. A KFP-hez évenként újrafogalmazott, korszerűsített akcióprogramok járultak, amelyek konkretizálták, részletezték a feladatokat a tudományos megalapozástól, a gyártáson, értékesítésen át az e folyamatokat támogató gazdasági szabályozókig. Az akcióprogram az általános kötelezettségek előírása mellett számos címzett feladatot is tartalmazott.

Már az első év tapasztalatait követően szükségessé vált a program gyorsítása, ezt a Gazdasági Bizottság 1981 októberében határozta el. Ehhez a programhoz igen részletes akcióprogram és annak végrehajtására pontosan körvonalazott feladatterv készült. A program hátterében az állt, hogy a rendelkezésre álló eszközökkel (ösztönzőkkel, árakkal és ha kell, direkt beavatkozással is) akadályozza meg az energiapazarló gazdálkodást, ami a hetvenes évek végére is jellemző volt, mérsékelje a gazdaság fajlagos energiafelhasználását, úgy módosítsa az energiahordozók szerkezetét, hogy abban az importból származó energiahordozók aránya csökkenjen. Ez különös hangsúllyal vonatkozott a kőolajra és a kőolajszármazékokra, valamint a kokszra. Célja az volt, hogy mindez járuljon hozzá egyfelől külgazdasági egyensúlyi helyzetünk javításához, másfelől a hazai erőforrások fokozott mértékű hasznosításához. A program gyorsítása egyaránt tartalmazott beruházási feladatokat (például a szén többlet biztosítása a Paksi Atomerőmű mielőbbi üzembe helyezése

érdekében) és szervezési intézkedéseket (például az üzemanyag-megtakarítás fokozása céljából). Tartalmazott büntető jellegű szankciókat is.

Ez a program komplex jellegű. Bár hangsúllyal a fogyasztás-felhasználás befolyásolására irányult, tartalmazott termelési és ehhez fűződő kutatási-fejlesztési feladatokat is. Az energia racionálisabb felhasználása céljából pedig olyan pályázati rendszert hirdetett meg, amely a vállalkozó vállalatok beruházásaihoz jelentős pénzügyi kedvezményt nyújtott avégett, hogy ezekkel a beruházásokkal lehetővé tegyék a rendelkezésre álló energia lényegesen jobb hasznosítását.

Az akcióprogramban számos részletes műszaki-technikai, szervezési feladatot fogalmaztak meg, nagy részüket rövid átfutási idővel irányozták elő, s figyelemmel kísérésükre az Ipari Minisztérium külön munkacsoportot állított össze, amely folyamatosan követte nyomon a program végrehajtását. Talán egyetlen olyan központi fejlesztési programot sem hagyott jóvá a kormány még a nyolcvanas évek során sem, amelynek vezénylése ennyire szoros keretek között és ennyire szervezetten történt. A program hatóköre is szélesebb volt a korábban kialakítottaknál, mert a termelésnek szinte minden szférájára és a lakosság, valamint a közületek energiafelhasználására is kiterjedt.

Az akcióprogramok egy része a felhasználás technológiai ésszerűsítésére irányult, előnyben részesítette az energiatakarékos, a felhasznált energiát jól hasznosító technológiákat, ugyanakkor tételesen is előírta a legenergiaigényesebb ágazatokban, így a vaskohászatban, az építőanyag-iparban és vegyiparban a fajlagos energiafelhasználás csökkentésének mértékét is. Az akcióprogram foglalkozott a közvetett energiafelhasználás csökkentésével is. 1980 óta szigorú hőtechnikai szabvány írja elő például az új lakóépületek fokozott hővédelmét, hogy a lakosság által felhasznált energiát is mód legyen csökkenteni. A hazánkban rendelkezésre álló természetes erőforrások a biogáz, a mezőgazdasági melléktermékek, a geotermikus energia hasznosítására több feladatot is tartalmaz az akcióprogram, és ezeket is elősegítette az energiaracionalizálás érdekében megfelelő hitelnyújtással. Minthogy a jelentős energiafaló ágazatok közé tartozik a közlekedés, ezen a területen az akcióprogram módosította az üzemanyagnormákat, fokozottan tette érdekeltté a gépjárművezetőket az üzemanyag takarékos felhasználásában, előírta a nagy energiafogyasztású tehergépkocsik üzemanyag-fogyasztásának

csökkentését a szükséges mértékű átalakítással is, s ugyanakkor a vasúti és közúti szállítások arányának módosítását a vasút javára.

A lakosság energiafelhasználását ez az akcióprogram több módon kívánta befolyásolni. Közvetett módszerként szerepelt az energiatakarékos készülékek fokozott mértékű piacra bocsátása. Ez azonban a nyolcvanas évek indulásakor, tehát a program kezdeti szakaszában még nem valósulhatott meg, hiszen energiatakarékos termékekből az ipar szállítási készsége csak lassan növekedett. Volt közvetlen befolyásolási mód is, elsősorban az árak és az egyes energiahordozók árarányainak módosítása, ugyancsak közvetlen módszer volt az, hogy a lakosság számára korábban kedvezménnyel rendelkezésre bocsátott olajkályhák gyártását és forgalmazását megszüntették. A lakosság kénytelen volt készülékeit más energiahordozóra, elsősorban földgázra átállítani vagy kicserélni. A gépkocsik takarékos és a korábbinál megfontoltabb igénybevétele végett 1980 óta több alkalommal emelték a motorbenzin árát, ez az áremelés a bevezetését követően általában fél évig, egy évig a fogyasztás visszaesésével járt. A lakosság azonban hamar hozzászokott az új árakhoz, és inkább másfajta termékekből csökkentette fogyasztását, a gépkocsik használatát azonban csak kismértékben korlátozta.

Az energiagazdálkodás programja a hatodik ötéves terv közepe táján bontakozott ki erőteljesebben. Erre jelentős összegeket is szánt a kormány. Az összes ipari beruházás 40%-át energetikai beruházásokra fordítottuk az 1981–1984 közötti években. Ennek a nagy volumenű ráfordításnak 52%-át a villamosenergia-ipar fejlesztése kapta, a szénbányászat fejlesztésére fordították 19%-át, a kőolaj- és földgáz-kitermelés beruházásaira 16%-ot, a kőolaj-feldolgozásra 9%-ot, s végül a gázgyártásra és -elosztásra 4%-ot. A legnagyobb összegű és arányú ráfordítás jutott a leghasznosabb célra, a Paksi Atomerőmű építésére és üzembe helyezésére. Az atomerőmű első 440 MW-s blokkját 1983 augusztusában helyezték üzembe, a II. blokk párhuzamos kapcsolását pedig 1984 szeptemberében kezdték meg, üzembe helyezése 1984 novemberében történt meg. Ezzel párhuzamosan a III. blokk készítése és üzembe helyezésének előkészületei is folynak.

Az atomerőművi beruházásnak óriási jelentősége van a tekintetben, hogy az ország egyre növekvő villamosenergia-szükségletét a lehető legkorszerűbb és leghatékonyabb forrásból fedezze. Nemzetközi szinthez mért elmaradásunk ebből a szempontból jelentős, hi-

szen a nyolcvanas évek elején már 22 országban üzemeltettek atomerőműveket, köztük számos szocialista és fejlődő országban is. A gyors ütemű növekedésre mi sem jellemző jobban, mint az, hogy a világ atomerőművekben előállított villamosenergia-mennyisége 1982-ben 27%-kal volt több, mint két évvel korábban, és az 1975. évi termelésnek 2,5-szeresét érte el. Mindez azt jelenti, hogy a nyolcvanas évek kezdeti szakaszában a világ összes villamosenergia-termelésének több mint 10%-át ebből a forrásból fedezték (1970-ben mindössze 1,6%-át, 1975-ben 5,4%-át). Az atomerőművek jelentősége számos országban jóval nagyobb, mint nálunk, így például 1982-ben az összes villamos energiának mintegy 40%-át atomerőművek állították elő Finnországban, Franciaországban és Svédországban, mintegy 25–30%-át Belgiumban, Svájcban és Bulgáriában. A hazai felfutás tehát némi késéssel következett be, de figyelembe véve a lakosság háztartási gépekkel való javuló ellátottságát és ebből adódóan növekvő villamosenergia-igényét, éppen jókor. Figyelemre méltó az is, hogy azokban az országokban, ahol kiemelkedő volt a villamosenergia-termelésből az atomerőművek aránya, azok tekintélyes hányadában kedvezőbb a vízi erőművek által szolgáltatott arány is, mint hazánkban (például Finnországban a villamos energia 33%-át, Franciaországban 27%-át, Svédországban 56%-át vízi erőművek adták).

Az atomerőművek fejlesztése nem volt vitamentes több nyugat-európai országban, azonban a két világpiaci árrobbanást követően ez volt az egyetlen járható út a lakosság szükségleteinek és a gazdálkodás igényeinek fedezésére. A tervek szerint a világ összes villamos energiájának negyedrészét fogják az ezredforduló táján atomerőművek előállítani. Ez igen jelentős arány, ha arra gondolunk, hogy nagyon sok fejlődő ország nem lesz képes arra, hogy a következő 10–15 évben berendezkedjen atomerőművi gyártásra.

A Paksi Atomerőmű első két blokkjának üzembe helyezése azt eredményezte, hogy 1984-ben az összes villamosenergia-termelésünk 14,3%-át Paks állította elő, s ez több volt annál, mint amit a hatodik ötéves tervben erre az időszakra terveztek. Emellett szükséges volt bővíteni villamosenergia-importunkat is annak érdekében, hogy a szénhidrogénbázisú hőerőművi termelést valamelyest vissza tudjuk szorítani. A Paksi Atomerőmű üzembe helyezésével jelentősen megváltozott a hőerőművek tüzelőanyag-felhasználásának szerkezete, mint ezt a 3. táblázat mutatja.

3. táblázat

A közcélú hőerőművek tüzelőanyag-felhasználása
(fűtőértékben mért adatok alapján)

Megnevezés	1980.	1983.	1984.	1984. évi felhasználás az	
	évi felhasználás megoszlása (százalék)			1980.	1983.
				év százalékában	
Szén összesen	51,2	47,6	46,7	102,0	102,1
ebből:					
feketeszén	6,9	6,1	5,3	86,6	89,9
barnaszén	27,2	26,4	25,9	106,6	102,0
lignit	17,1	15,1	15,5	100,9	107,2
Ahidrált lignit	0,1	0,0	–	–	–
Szénhidrogének összesen	48,7	43,8	40,9	94,0	97,3
ebből:					
fűtőolaj	13,9	11,5	14,7	118,5	132,8
földgáz	34,8	32,3	26,2	84,3	84,7
Hasadóanyag	–	8,6	12,4	–	150,5
Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*111,9*	*104,1*

A táblázat világosan mutatja termelési oldalon az energiagazdálkodási program első négy évének sikerét. Ez egyfelől az atomerőmű üzembe lépésével jelentkezett; másfelől valamelyest visszaszorult a szénhidrogének, különösen a földgáz aránya.

A termelés kiegészítésére továbbra is az energiahordozókból jelentős importra volt és van szükségünk, és a növekvő árak miatt ez egyre nagyobb terheket ró a gazdaságra. Energiaimportra (nettó módon számítva) 1984-ben 7,3%-kal többet voltunk kénytelenek költeni, mint 1983-ban. Ez két tényezőből adódott: egyfelől abból, hogy a behozatal fizikai mértékegységben bővült; másfelől abból, hogy az importárak is növekedtek. A korábbi években az áremelkedés ugyancsak jelentős volt, bár 1980 és 1983 közt ezt némileg kompenzálta az, hogy módunk volt a nettó energiaimportot csökkenteni évenként 1–13%-kal. Összességében 1979-hez viszonyítva 1983-ig 21,6%-kal csökkent az energiabehozatal; a tendencia 1984-re kedvezőtlen irányba fordult, ezt azonban nem tekinthetjük tartósnak, hiszen az ország gazdasági erejét az energiaimport újbóli növelése meghaladja.

Ismeretes, hogy 1985 az energiatermelés szempontjából kedvezőtlenül indult, hiszen a rendkívüli hideg miatt az energiaigények

meghaladták a tervezett szintet, s ugyanakkor akadályozták a termelés normális ütemét. Így a szénbányászatban különleges intézkedésekre volt szükség ahhoz, hogy a fogyasztói szükségleteket közelítően fedezni tudják (hiányok voltak az év első felében), ezért kénytelen volt a kormány korlátozó intézkedéseket is bevezetni több nagyfogyasztónál.

Az energiafelhasználásban számottevő változások következtek be a program jóváhagyása óta. A közvetlen energiafelhasználás volumenében és a termelés egységére vetítve is számottevően csökkent. Ebben a csökkenésben a legnagyobb szerepet a mezőgazdaság, erdőgazdálkodás és vízgazdálkodás fajlagos felhasználásának közel 24%-os csökkenése játszotta, de ugyanakkor számottevő visszaesés mutatkozott több nagyfogyasztónál az ipar, az építőipar és a közlekedés területén is. Megváltozott ebből adódóan az energiafelhasználás szerkezete a felhasználók szerinti összetételben is. 1984-ben lényegesen nagyobb arányt képviselt a lakossági és kommunális fogyasztás, és kivétel nélkül minden termelőágazat felhasználása kisebb arányú volt, mint 1980-ban, a program jóváhagyásakor. Ezt jelzi a 4. táblázat.

4. táblázat

Az összes energiafelhasználás[a], valamint az egységnyi bruttó termelésre[b] jutó energiafelhasználás népgazdasági áganként

Megnevezés	Az 1984. évi		Az összes energiafelhasználás megoszlása	
	összes	fajlagos		
	energiafelhasználás az 1980. év százalékában		1980	1984
Anyagi ágak összesen	95,4	87,0	61,8	58,7
ebből:				
ipar	97,9	89,6	45,3	44,1
építőipar	81,3	86,9	2,0	1,6
mezőgazdaság és erdőgazdálkodás; vízgazdálkodás	91 5	76,4	8,2	7,5
közlekedés, posta és távközlés	88,3	83,7	6,3	5,5
Nem anyagi ágak összesen	109,2	.	38,2	41,3
Népgazdaság összesen	*100,6*	*90,5*	*100,0*	*100,0*

[a] Fűtőértékben mért adatok alapján.
[b] 1981. évi termelői áron.

A négyéves folyamat azonban nem volt egyenletes, 1983-ig tendenciózusan csökkent a fajlagos felhasználás minden ágazatban, 1984-ben azonban már ettől eltérő tendencia is érvényesült. Mielőtt kissé részletesebben megvizsgálnánk az egyes főbb felhasználók energiafogyasztását, összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy azok az extenzív tartalékok, amelyekkel az energiafelhasználás tekintetében 1980-ban rendelkeztünk, gyakorlatilag – éppen a program és a nagyon szigorú akcióprogram egyes pontjainak végrehajtása révén – már kimerültek 1983 végére. Az energiafelhasználás intenzív csökkentése pedig olyan mértékű technológiai változásokat igényelt volna, amelyekre még nem sikerült felkészülni, s amelynek anyagi háttere sem volt meg. Ebből adódik például az is, hogy 1983-ról 1984-re az egységnyi termelésre jutó energiafelhasználás a népgazdaság egészében 1,3%-kal nőtt, így az 1979–1983. évek közötti fajlagos energiafelhasználás összességében 13%-os csökkenését az 1984. évi tendenciaváltozás valamivel rontotta. Különösen jelentős volt az energiafelhasználás növekedése a nem anyagi területeken, elsősorban a lakossági és a kommunális felhasználóknál. Ez részben, de nem teljes mértékben a hosszabb ideig elhúzódó tél hatására következett be. 1983-ról 1984-re a nem anyagi területeken 6,1%-kal több energiát használtak fel, s ebben számos más tényező is szerepet játszott, például az, hogy változatlanul nem rendelkezik sem a lakosság, sem a kommunális fogyasztók nagy része megfelelő mértékben energiatakarékos berendezésekkel, ezek kínálata nem eléggé széles és árakban sem mindig kedvező. Az ipari háttér megteremtése nem történt meg a tervezett mértékben. A lakosság tulajdonában levő energiát faló háztartási gépeket nem vagy csak kismértékben cserélték le; ez az életszínvonal stagnálása idején csak akkor lett volna megvalósítható, ha ehhez jelentős árkedvezmény járult volna. A helyzet azonban éppen ellentétes volt. Az energiatakarékos háztartási gépek általában magasabb műszaki színvonalat képviselnek, és így drágábbak is a korábban piacra hozottaknál. A lakosságnak tehát a nagyobb mértékű csere nem volt érdeke. Az épületek utólagos hőszigetelése igen lassan halad, ugyanakkor ma is gyakori a túlfűtés, aminek egyik oka az, hogy a teljes hálózatot általában nem tudják egyenletesen fűteni, ezért a fűtési hőmérséklet a legkedvezőtlenebb helyzetű lakásokhoz igazodik.

Az energiagazdálkodási KFP és a hatodik ötéves terv összehangolt előirányzatai szerint 1985. évre a szénfelhasználásnak 27%-os,

a földgáznak ugyancsak 27%-os, a kőolajszármazékoknak 32%-os, az atomenergiának 5%-os és az összes többi energiahordozónak 9%-os arányt kell képviselnie a népgazdaság összes energiafelhasználásából. Az 1984. évi adatok ehhez viszonylag közel voltak, mint ahogy ezt az 5. táblázat mutatja.

5. táblázat

Az energiaforrások szerkezete
(fűtőértékben mért adatok alapján, százalék)

Megnevezés	1975	1978	1980	1982	1983	1984
Szénféleségek	36,3	30,1	28,8	28,8	28,2	26,8
Szénhidrogének	57,7	64,5	63,6	62,6	60,8	60,9
ebből:						
kőolaj						
és kőolajtermékek[a]	39,1	41,7	37,4	35,2	33,0	33,8
földgáz	18,6	22,8	26,2	27,4	27,8	27,1
Atomerőművi						
villamos energia	–	–	–	0,0	1,9	2,9
Import villamos energia	4,5	4,1	6,5	7,3	7,7	8,2
Egyéb energiahordozók[b]	1,5	1,3	1,1	1,3	1,4	1,2
Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*
ebből:						
termelés aránya	53,6	52,9	47,8	49,6	50,6	50,9
import aránya	46,4	47,1	52,2	50,4	49,4	49,1

[a] Pb-gázzal és gazolinnal együtt.
[b] Tűzifa, faszén, vízierőművi villamos energia stb.

Az atomerőművekben előállított villamos energia részesedése 1985-re közelítette a tervezett szintet, ez önmagában is módosítja az arányokat, s valószínűvé teszi, hogy a tervben előirányzott arányok a gyakorlatban realizálódjanak.

Az energiafelhasználásban nagy hányadot képvisel az ipar. Az 1984. évi összes energiafelhasználás az iparban az előző évhez képest növekedett, a termelés egységére jutó energiafelhasználás azonban így is csaknem 10%-kal alacsonyabb volt az 1980. évinél. Itt az egyes években egymással ellentétes tendenciák jelentkeztek. Míg 1979 és 1983 között az energiaigényes technológiák az iparon belül háttérbe szorultak, 1984-ben bővült például a kohászatban az igen-

csak energiaigényes nyersvas-, nyersacél-, hengereltacél-termelés, és ugyancsak többet termeltek az építőanyag-iparban égetett téglából, cserépből, padlóburkoló kerámiából, húzott síküvegből, csomagolóüvegből mint 1983-ban. Nőtt a könnyűiparon belül a sok energiát fogyasztó papír- és kartontermelés is, éspedig az átlagosnál gyorsabban. Természetesen volt jó néhány olyan energiaigényes termék, amelynek termelése visszaszorult, s ez valamivel kedvezőbbé tette a képet. Az ipar összes energiafelhasználására kedvező hatást gyakorolt az is, hogy az alacsony energiafogyasztású ágazatok közül a híradás- és vákuumtechnika, a gyógyszeripar és a műanyag-feldolgozó ipar az átlagost meghaladó mértékben bővítette termelését 1984-ben s az ezt megelőző időszakban is. Ahhoz azonban, hogy az ipar energiafelhasználása tendenciózusan és legalább olyan mértékben csökkenjen, mint 1979 és 1983 között, több beruházásigényes technológiai megújulásra van szükség elsősorban a kohászat, az építőanyag-ipar és a vegyipar területén. Ezekben az ágazatokban számos olyan technológiai megoldást alkalmazunk napjainkban is, amelyeket a nálunk fejlettebb (és esetenként energiával is jobban ellátott) országok már korábban abbahagytak és korszerűbbel helyettesítettek. A beruházások szűkössége a gyors technológiai váltást nem teszi lehetővé.

Az építőiparban folytatódott az energiafelhasználás csökkenése, és ez azt jelentette, hogy a termelés egységére jutó energiafelhasználás 1984-ben több mint 13%-kal volt kevesebb az 1980. évinél. Ez különösen dicséretes eredmény, hiszen a viszonylag hidegebb időjárás az építőipart erősebben sújtotta, mint az ipart. Az építőiparban ugyanakkor a közvetett energiafogyasztás csökkentésére is nagy gondot fordítanak: a ma épülő lakások hőszigetelése lényegesen jobb, mint az egy évtizeddel korábbiaké. Míg az energiatakarékos megoldással épült lakások aránya 1981-ben az összes lakás 15%-a volt, 1984-ben ez az arány már meghaladta a 65%-ot. Ez ugyan költségnövelő tényező volt a lakásoknál, azonban a lakások energiafogyasztásában megtérül, s ha figyelembe vesszük, hogy egyúttal importcsökkentést is lehetővé tesz, úgy egyértelműen kedvezőnek tarthatjuk ezt a megoldást a lakók és az egész népgazdaság szempontjából.

A mezőgazdaságban – az iparhoz hasonlóan – 1984-ben volumenében nőtt az energiafogyasztás az előző évhez képest, azonban a korábbi időszakban jelentős fajlagos csökkenést értek el, s a ter-

melés több területen rekordszintet ért el 1984-ben. Mindezek hatására a fajlagos felhasználás 1984-ben közel 24%-kal volt kevesebb, mint 1980-ban, és ez az eredmény valóban látványosnak mondható. Ha ehhez hozzátesszük, hogy az 1984. évi időjárás nem volt kedvező a mezőgazdaság szempontjából, úgy még jobban értékelhetjük ezt a jelentős csökkenést. A mezőgazdaság ezt a fajlagos megtakarítást elsősorban korszerű technológiák bevezetésével érte el. Bár igen magas volt például a kukorica nedvességtartalma, és ez növelte a szárítás energiaigényét, 1984-ben nagyobb mennyiségű kukoricát tároltak nedvesen, mint korábban, és ehhez meglehetősen beruházásigényes technológiát alkalmaztak (ez úgyszintén nem túlzottan hosszú idő alatt térül meg). Fontosnak tarthatjuk azt, hogy a mezőgazdaság az akcióprogramban foglaltaknak megfelelően jelentős eredményeket ért el a biogáz hasznosításában, nagyobb figyelmet tanúsítottak az energiaveszteség feltárásában és az elszámolásban; amit elősegített a megfelelő érdekeltségi rendszer is. Nem mondhatjuk el azonban azt, hogy a mezőgazdaság minden ilyenfajta tartalékát már feltárta volna, hiszen jelentős mennyiségű melléktermék áll rendelkezésre, amelyet a tüzelésben jól lehetne hasznosítani, és a biomassza felhasználásában is igen nagy tartalékaink vannak.

A nagy energiafogyasztók közé tartozik a közlekedés is. Ismeretes, hogy hazánkban a vasúti és közúti áruszállítás arányának a közutak javára való módosítását a hetvenes években határozták el, ezt az elhatározáskor még a benzinárak igazolták is. Napjainkban azonban lényegesen nagyobb energiaszükségletet jelent a közúti teherszállítás, különösen akkor, hogy ha ez csak egyirányú, és a járműveket a rendeltetési helytől a szállítóhoz már üresen küldik vissza. A jobb energiahasznosítás és a járművek jobb kihasználása végett már korábban intézkedett a kormányzat, hogy a szállítás nagyobb mértékben váljon kétirányúvá, az akcióprogram ennek kapcsán újabb feladatokat is jelentett a közlekedés számára. Az energiagazdálkodási program első négy évében jelentős eredményt értek el a közlekedésben: a közhasználatú áruszállítás fajlagos, tehát egy árutonna-kilométerre jutó energiafelhasználása 21,6%-kal csökkent, a vasúti közlekedés fajlagos energiafelhasználása az áruszállításban pedig 25,4%-kal lett kevesebb. Nem sikerült előrelépni a vasúti teherkocsik üres futási arányának csökkentésében, sőt a nyolcvanas évek elején ez tovább nőtt. A tehervonatok terhelését

sem tudták lényegesen javítani. Bár igen kedvezőnek mutatkozik – különösen a költség- és energiaráfordítások szempontjából – a vízi áruszállítás, ennek teljesítménye elég számottevően ingadozik. 1984-ben a vízi áruszállítás teljesítménye 21%-kal volt több, mint 1980-ban, ennek fajlagos energiafelhasználása ugyanezen idő alatt 21%-kal mérséklődött.

Megállapítható tehát, hogy az áruszállítás minden fajtájában csökkent a fajlagos energiafelhasználás. A csökkenés mértéke a legnagyobb a vasúti áruszállításban volt, a viszonylag legkisebb, de 20%-ot meghaladó a vízi közlekedésben, s az egyetlen terület, ahol a fajlagos energiafelhasználás nőtt; a légi úton való áruszállítás, de ennek befolyásolására rendelkezünk a legkevesebb eszközzel.

A személyszállítás fajlagos energiafelhasználása, az egy utaskilométerre jutó energiaigénybevétel kevésbé látványosan csökkent, négy év alatt mindössze 8%-kal. Kétségtelen, hogy ezt az 1982. évi közlekedési tarifa növekedése kedvezőtlenül befolyásolta, hiszen a lakosság utazásainak gyakorisága csökkent, kevésbé használták ki a járműveket. Ez elsősorban a vasúti személyszállításban jelentkezett, nyilvánvaló, hogy ennek a fajlagos energiafelhasználásra nem volt csökkentő hatása.

Az anyagi ágakkal szemben direkt módon kevésbé befolyásolható a lakosság energiafelhasználása. 1984-ben a korábbi évekhez képest bővült a lakosság energiafelhasználása elsősorban gázból és villamos energiából. A gázfogyasztást befolyásolta az, hogy növekedett a háztartási fogyasztók száma, vezetékes gázt 1980-ban 919 ezer, 1984-ben 1,1 millió háztartás használt fel, s ez 20%-os emelkedést jelent. Ugyanakkor az egy háztartásra jutó havi átlagos gázfelhasználás mennyisége valamivel kisebb volt 1984-ben, mint 1980-ban, a csökkenés 1%-on belüli, és úgy állt elő, hogy az egy háztartásra jutó gázfogyasztás 1980 és 1983 között számottevően csökkent, majd 1983-ról 1984-re 11%-kal nőtt. Emellett növekedett a palackos gázt felhasználó háztartások száma, bár a növekedés mértéke kisebb volt, mint a vezetékes gáz esetében, a növekedés 1980 és 1984 között 11,8%-ot ért el. A felhasználói létszámadatok azonban itt lényegesen nagyobbak, 1980-ban 2,2 millió háztartás, 1984-ben 2,4 millió háztartás használt fel palackos gázt, és ez alatt az időszak alatt 5,4%-kal nőtt az egy háztartásra jutó havi átlagos gázfelhasználás mennyisége is.

Évről évre tartós folyamat a háztartások villamosenergia-felhasz-

nálásának növekedése. Ezt egyfelől az indokolja, hogy fokozódik a háztartások gépesítése, ugyanakkor viszonylag energiatakarékos berendezésből ma sem áll rendelkezésre elegendő mennyiség és főleg választék. Növekedett emellett a villamos energia fűtési célra történő felhasználása is. 1984-ben a villamos energiát felhasználó háztartások száma közel 4 millió volt, 8,1%-kal több, mint 1980-ban. Egy háztartás 1984-ben átlagosan havi 148 kWh mennyiségű villamos energiát használt fel, s ez 28,8%-kal haladta meg az 1980. évit. Ebben az időszakban ugyan többször emelkedett az áramszolgáltatás díja, ez azonban nem hatott eléggé fékezően a felhasználásra. Jellemző, hogy igen magas a felhasználás a fővárosban, havi átlagban háztartásonként közel 193 kWh. A korszerű lakások építésével nő a távfűtésbe bekapcsolt lakások száma is, 1984-ben már csaknem 556 ezer lakás volt bekapcsolva távfűtésbe, ez 27%-kal több az 1980. évinél, s a távfűtésnek az előírt hőmérsékleti szinten tartása sem mindenütt megoldott.

Összességében nem tarthatjuk kedvezőtlennek azt, hogy a lakosság villamosenergia-fogyasztása növekszik, hiszen ez egyúttal életszínvonalnak, életmódnak a tényezője is. Annak nem volna sok értelme, hogy e tekintetben korlátokat állítsunk. Mód van azonban arra, hogy egyfelől árral, másfelől az energiát takarékosan felhasználó háztartási eszközök viszonylag kedvezményes akcióival (árengedménnyel, kedvezményes hitelnyújtással) elősegítsük a gazdaságos energiafelhasználást. Nagyon sok háztartás használ olyan fekete-fehér televíziós berendezést, amely energiafaló, lényegesen több energiát fogyaszt, mint a napjainkban forgalomba kerülő készülékek. A cserének azonban a háztartások nagy részében anyagi akadálya van, s ismeretes, hogy az ellátás sem minden esetben zökkenésmentes ezekből az energiatakarékos termékekből. A példák sorát folytathatnánk más háztartási berendezésekkel.

A lakosság energiatakarékosságát számos megoldással próbáltuk ösztönözni, a tömegkommunikáció útján is. Nem mondhatjuk el azonban, hogy ez teljes sikerrel járt volna. Még a legnagyobb hidegben is csaknem általánosnak mondható a túlfűtött, legalább 23–24 °C-ra melegített lakások, irodák, kulturális épületek száma, s bizony az energia felesleges fogyasztásával „élen járunk" nemzetközi összehasonlításban.

Az energiafelhasználás 1984. évi adatai arra hívják fel a figyelmet, hogy új módszereket kell keresnünk az energiagazdálkodás ja-

vításában mind az anyagi szférában, mind a lakosság és a közületek esetében is. Ma már lényegesen több feltárómunkára van ahhoz szükség, hogy a korábbinál kisebb arányú (bár esetenként nagyobb volumenű) energiamegtakarítást érjünk el. Úgy tűnik, hogy azok az ösztönzési formák, hitelek, kedvezmények, amelyek elegendőnek minősültek az 1980–1983. évi akcióprogramban, napjainkban már nem elegendőek, és itt is a feltételrendszernek a változó körülményekhez való hozzáigazítása a következő feladat. Erre mód van, hiszen az energiagazdálkodási program is nyitott, a kormányzat rendszeresen felülvizsgálja és gazdagítja, új elemekkel bővíti. A nyolcvanas évek második felében elsősorban a melléktermékek, hulladékok energiafelhasználási célra való hasznosításában, a biomasszából előállított energiahordozók szélesebb körű alkalmazásában látszanak lehetőségek arra, hogy az 1984. évi kedvezőtlen tendenciát megfordítsuk. Erre irányul többfajta kutatómunka is, amelyek részleges eredményt már eddig is hoztak. Bár az energiagazdálkodás programjának első négy éve kétségtelenül hozott sikereket, ezek az eredmények nagyobb mértékben érzékelhetők az energiafelhasználási struktúra módosulásában, és még több tartalékunk rejlik a fajlagos energiafelhasználás csökkentésében, különösen az iparban. A feladat tehát világos: az energiagazdálkodás racionalizálásáról a következő években, sőt talán évtizedben sem mondhatunk le.

Hulladék- és másodnyersanyag-hasznosítási program

A ráfordítás jellegű programok között különös jelentősége van azoknak, amelyek egyúttal a takarékos gazdálkodást is célul tűzik ki. Már a hetvenes években is több határozat szólt a hulladékok célszerű hasznosításáról, a termelés során keletkezett másodlagos nyersanyagok megfelelő felhasználásáról; jelentős előrelépés azonban e téren nem volt tapasztalható. E törekvéseket foglalta keretbe az 1981-ben jóváhagyott kormányprogram. Bár ez is nyitott jellegű volt s menet közben a feladatmegfogalmazások, a program részletei kisebb-nagyobb mértékben módosultak, az eredeti koncepció nem változott. A program részletes előírásokat tartalmazott arra vonatkozóan, hogy a hatodik ötéves tervidőszakban hogyan kell növelni a hulladékbegyűjtést, ugyanakkor megjelölte a legfontosabb hulladékanyagok felhasználásának irányát is. Közismert, hogy a korább-

bi években gyakran fordult elő, hogy exportáltunk hulladékokat, sok esetben nálunk gazdagabb és iparilag fejlettebb országokba, ahol fel voltak készülve ezek gyakorlati hasznosítására, ugyanakkor ezért az exportért természetszerűen viszonylag alacsony árat kaptunk. A hulladék- és másodnyersanyag-hasznosítási KFP azt irányozta elő, hogy kizárólag csak azokat a hulladékanyagokat és melléktermékeket szabad exportálni, amelyeknek feldolgozása nem oldható meg az országban, és amelyeknek feldolgozására szűkös eszközeinkkel nem is tudunk felkészülni, ezért engedélyhez kötötte az exportálást. Ez a megoldás többségében sikeres volt, azonban a végrehajtás során akadtak ettől is eltérések.

A program előirányzatai elsősorban az országos felhasználás szempontjából legfontosabb hulladékfajtákra terjedtek ki, tehát a *vas- és acélhulladékokra,* az *egyéb fémhulladékokra,* a *szennyezett, használt kőolaj-feldolgozási termékek újrafelhasználására,* a *műanyag-, a papír-, valamint a textilhulladékokra.* Ezeken a területeken a program kulcsfontosságú szerepet adott a begyűjtésen keresztüli hasznosításnak. Nemcsak a termelő, gazdálkodó egységeknél folyik a begyűjtés, hanem nagyobb figyelmet fordítottak a fogyasztási hulladékok szervezett begyűjtésére is. A hulladékok összegyűjtését ismeretesen évtizedek óta erre a célra létesített szervezetek végzik, s önmagában ennek a csatornának a beiktatása nem teszi egyszerűbbé a helyzetet és viszonylag költséges is. A begyűjtő vállalatok közül a MÉH tröszt szerepe a domináns, a MÉH keretében a begyűjtés szervezetten, általában a keletkezési helyhez közeli átvevő helyeken és hagyományos múltra visszatekintő gyűjtési formákon keresztül történik.

A hulladékok hasznosításának természetesen nem lehet ez az egyetlen módja, sőt talán nem is a legcélravezetőbb. A hasznosítás legfőbb eleme az, hogy már a keletkezésénél megakadályozzák a felesleges mennyiségű hulladékok létrejöttét; ez az anyaggazdálkodás javítását, az anyagfelhasználásnál a kedvezőbb kihozatal biztosítását, sok esetben a technológiai módosítást is igényli (például a megfelelő leszabással mind a vas-, fém-, mind a textilhulladékok keletkezését lehet mérsékelni). Ez a folyamat azonban igencsak költséges, hiszen a hulladékkímélő technológiák bevezetéséhez új beruházások szükségesek. Ilyenek például a hulladékhasznosító üzemek létrehozását célzó fejlesztések. Ma már az ország több helyén működnek ilyen üzemek. Sok esetben van azonban egyszerűbb meg-

oldás is, a hulladék keletkezési helyén kisebb eszközigényű berendezések beszerzése vagy e célra szolgáló gépek bérlete. Vannak olyan fajta hulladékok (például a fáradtolaj, a gumiabroncsok), amelyeknek újrafelhasználása kis költséggel megoldható, s ennek módszerei közismertek, csak nem eléggé használtuk ki ezeket – gyakran érdekeltség híján – a hetvenes években. Jó eredményeket értek el külföldön és néhány hazai vállalatnál már korábban is a bőr- és fahulladék hasznosításában, a szabászati hulladéknak a technológiai folyamat keretébe való visszavezetésében. Különös jelentősége van az újrahasznosítható csomagolóanyagok begyűjtésének (például üveg, láda stb.). Bár ezek egyenként nem hoznak látványos eredményeket, együttes hatásuk a gazdaság költségkímélésére már figyelemre méltó.

A programvégrehajtás indulásakor voltak számszerűen is értékelhető eredmények, például a gépiparban az anyagkihasználás mutatója javult, a minőségi acélokat szélesebb körben, gondosabban használták fel, több területen korszerű technológia bevezetésével csökkentették a forgácsolási hulladékot, és pontosabbá vált az előtermékek, félgyártmányok előállítása is.

Célravezetőbbnek látszott a begyűjtésnél az, ha a vállalat, ahol a hulladék keletkezett, ezt maga hasznosította továbbfelhasználás céljára. Ez egyfelől költségkímélő megoldás, másfelől kevésbé szállításigényes, s végül tartósabb eredményre vezet magánál a hulladékot előállító vállalatnál is. Ilyen kezdeményezésekre is volt gyakorlat az elmúlt időszakban, de az iparban ez még nem terjedt el általánosan. Mód volna például arra, hogy a vegyiparban a regenerálható anyagokat a keletkezés helyén hasznosítsák, erre megindultak már kísérletek a hazai vegyiparban is. Jócskán vannak azonban még e téren tartalékok. A mezőgazdaságban keletkező hulladék hasznosításának például számos kiváló módja van: egyfelől felhasználhatók ezek a hulladékok a mezőgazdaságban fűtési-energetikai célra, másfelől a hulladékokból létrehozhatók továbbfelhasználásra, takarmányozásra kerülő anyagok is. Ezen a területen azonban még az indokoltnál és a lehetőségeinknél is lassúbb az előrehaladás.

A program első néhány éve alatt megélénkült a kapcsolat a hulladékot előállító és az azt felhasználó vállalatok között közvetlenül is, kikapcsolva a begyűjtő kereskedelmet. Ez igen hasznos és gazdaságilag is kedvező megoldási mód, valószínűleg érdekeltebbek az

iparvállalatok a közvetlen forgalomban. Például a gépiparban keletkező megmunkálási hulladékok egy részét közvetlenül adják el az öntödéknek, a műanyag-feldolgozó vállalatok egy része is maga vásárolja fel az elhasználódott műanyag-csomagolóanyagokat újrafeldolgozás céljára. A lakosságnál keletkezett ún. fogyasztási hulladék begyűjtésére nyilvánvalóan az erre szakosodott szervezetnek kell és lehet vállalkoznia. Kétségtelen, hogy már a nyolcvanas évek elején növelték a lakosságtól begyűjtött hulladékok volumenét, nem tudott azonban a MÉH megbirkózni mindazokkal a feladatokkal, amelyek e téren ráhárultak. Közismert problémáink vannak például az elhasznált üvegek begyűjtésében, újrahasznosításában (erre egyébként az élelmiszer-kereskedelem is csak szakaszosan tudott felkészülni, esetenként leállítják az átvételt). Nem növekszik megfelelően a fáradtolaj begyűjtése és hasznosítása, a közben többször változott árarányok ösztönző hatása ellenére sem. Ugyanakkor erőteljesebbé vált a gumiabroncsok újrafutózása, erre újabb kapacitásokat is létesítettek, ez mind a fogyasztó, mind a gazdálkodó szervek többsége számára igen kedvező. Ez az a terület, amelyben a hulladékfelhasználás és -hasznosítás mutatói közelítik a nemzetközi élmezőnyt.

Összefoglalóan az a kép alakul ki, hogy a nyolcvanas évek első felében még nem sikerült az előirányzott mértékben növelni a hulladékbegyűjtést, mint ezt a 6. táblázat adatai mutatják.

Ezek az adatok nem teljeskörűek; csak a szervezett begyűjtés mennyiségét tartalmazzák, ennél több is lehet a hasznosított hulladék, a növekedés ütemét tekintve azonban nem megnyugtató a kép.

A termelésben keletkező fontosabb hulladékok exportjában eléggé eltérő tendenciák érvényesültek a nyolcvanas évek elején. Voltak olyan kezdeményezések, hogy a nagymértékben rendelkezésre álló hulladékok egy részét – feldolgozó kapacitások híján – hasznosítsuk külföldön. Ilyen akció volt például egy időben a begyűjtött sörösüvegek külföldi értékesítése. Ez átmenetileg indokolt volt, hiszen az adott időszakban megszabadított a feleslegesen tárolandó hulladéktól, gazdaságosság szempontjából azonban nem a legjobb megoldás. Ugyanakkor jó néhány olyan terület volt, ahol a hulladékok exportját visszafogták, például réz- és rézötvözet, alumínium- és műanyaghulladék, valamint papírhulladék esetében, s ezeket inkább hazai termelőüzemeknél hasznosították. Ez a megoldás a kedvezőbb. Ezt azonban nem sikerült minden terméknél elérni,

6. táblázat

A hulladékbegyűjtés adatai

A hulladék (-csoport) megnevezése	A begyűjtött mennyiség[a]					1983. évi begyűjtés az 1980. év százalékában
	1985 előirányzata 1980 százalékában	1980	1981	1982	1983	
		ezer tonna				
Vashulladék	·	71,8	70,3	77,1	95,3	132,6
Acélhulladék és melléktermék	·	1147,3	1153,2	1145,2	1155,1	100,7
Vas- és acélhulladékok együtt	118	1219,1	1223,5	1222,3	1250,4	102,6
Réz- és rézötvözet-hulladék	121	15,7	16,4	17,6	18,6	118,6
Horganyhulladék és melléktermék	122	3,8	4,6	4,2	4,7	122,4
Ólomhulladék és melléktermék	136	10,3	11,9	12,6	13,1	127,4
Alumíniumhulladék	137	22,7	25,4	25,7	28,5	125,6
Fémhulladékok együtt	133	52,5	58,3	60,1	64.9	123,6
Szennyezett, használt kőolaj-feldolgozási termék[a]	263	18,2	19,2	19,6	18,5	101,6
Műanyag- (gyártási és egyéb) hulladék	222	·	·	4,9	4,0	·
Papírhulladék	144	181,5	188,8	188,6	191,0	105,3
Textilhulladék	132	20,0	20,6	21,1	19,3	96,7

[a] A tényadatok csak az Áfor és a MÉH begyűjtését tartalmazzák.

így például az acélhulladék és -melléktermék kivitele 1983-ban 2,6-szerese volt az 1980. évinek, a horganyhulladék és -melléktermék exportja közel 1,5-szerese, s a faipari hulladéké csaknem kétszerese.

A hulladékbegyűjtés és -hasznosítás természetesen nem kizárólag azokon a területeken ért el nagyobb dinamikát, amelyeket a program kiemelten tartalmaz, hanem azokon a területeken is, amelyekre a programnak csupán általános megállapításai érvényesek. Ez a program ugyanis ösztönözte az ágazati tárcákat is arra, hogy áttekintsék a hulladékfelhasználás helyzetét a maguk területén, és a vállalatokat késztessék a hulladékok jobb hasznosítására. A helyzetfeltárás a nyolcvanas években be is következett, és ma már látszik a követendő irány. Ebből a szempontból különösen jelentős

a *mezőgazdaság* szerepe, ahol a növényi maradványok közel felét beszántják a talajba, s ez hasznosul a talajerő-utánpótlásban. Érdemes figyelemmel kísérnünk azt is, hogy jó néhány mezőgazdasági nagyüzem, kombinát, állami gazdaság már a nyolcvanas évek elején kísérleteket végzett a tápanyag hatékonyabb visszapótlására. Az állati eredetű melléktermékeknek csak mintegy fele hasznosul, ebből a szempontból különös jelentőségű az, hogy a nyolcvanas évek közepe táján a biomassza-hasznosítás új útjait kezdték kialakítani a kutatóintézetek, együttműködve a mezőgazdaság műszaki-technikai szempontból élenjáró nagyüzemeivel. Fokozódott az élelmiszeripari melléktermékek felhasználása a mezőgazdaságban, elsősorban takarmányozás céljára. Viszonylag kis beruházással, nem túlzottan bonyolult technológiával lehet az ilyen takarmányokat hasznosítani, és ez nemcsak korábbi importot helyettesít, hanem az egyre jelentősebb környezetszennyezéstől is megkímél.

Környezetvédelmi szempontok is igénylik, hogy a háztartási és kommunális hulladék begyűjtését és hasznosítását városokban és falun egyaránt fokozzák. A nagyságrendekre jellemző, hogy 1983-ban a lakossági és kommunális hulladékok mennyisége meghaladta országosan a 15 millió m^3-t. Ez csak a szervezetten elszállított hulladékra vonatkozik, a helyszínen hagyottak mennyisége ezt tovább növeli. Megindult a kommunális hulladékok hasznosítása, különösen az ebből kinyerhető fémek, műanyag, papír és üveg értékesítése és továbbfelhasználása. Ezen a területen azonban valóban csak az indulás stádiumában vagyunk, és lényegesen több szervezett hasznosítási lehetőségre nyílna mód (magánkezdeményezés ugyanis e téren is van). Jó kezdeményezés például Budapesten a rendszeres selejtezés és begyűjtés. A nem közvetlenül hasznosított hulladékok nagy részét energia előállítására lehet felhasználni, ezen a területen kiemelkedő a szombathelyi és a soproni hulladéklerakó hely. E két városban biogáz előállítására hasznosítják a hulladék energiatartalmát, és lényegesen alacsonyabb költséggel állítják elő a biogázt, mint amilyen a földgáz vagy más energiaforrás előállítási költsége. A biogázt szociális intézmények, fóliasátrak fűtésére, útépítéshez, aszfalt főzésére használják fel. Hasonló telepek kialakítása több más nagyvárosban is folyamatban van, ezekre és elterjesztésükre a hetedik ötéves tervidőszakban még nagyobb szükség van.

A hulladékok és másodlagos nyersanyagok hasznosítására kidolgozott és jóváhagyott KFP természetszerűen beruházási fejlesztési

előirányzatokat is tartalmaz, hiszen itt jelentős technikai-technológiai fejlesztésről, sőt több területen ennek alapozásáról volt szó. A program a hatodik ötéves tervidőszakra 10,3 milliárd forint értékű fejlesztést hagyott jóvá, 1981 és 1983 között már 140 beruházást kezdtek meg, amelyeknek összes költség-előirányzata a korabeli árakon 8,8 milliárd forint volt. Jellemző a fejlesztési tevékenységre az, hogy több helyen a keletkezéshez közel kis értékű, rövid átfutási idejű beruházásokat irányoztak elő, amelyeknek már csaknem 60%-át be is fejezték az első három év alatt. Jó áttekintést ad erről a folyamatról a 7. táblázat.

7. táblázat

A hulladék- és másodlagosnyersanyag-hasznosítási fejlesztések előirányzata és pénzügyi teljesítése (millió forint)

Megnevezés	A befejezett és a folyamatban levő beruházások		A pénzügyi teljesítésből az 1983. évi
	összes költség előirányzata[a]	összes pénzügyi teljesítése	
Vas- és acélhulladék	3 380	1962	797
Színesfémhulladék	663	317	174
Papírhulladék	478	194	126
Textilhulladék	571	565	127
Fáradtolaj	45	45	45
Gumihulladék	388	287	7
Műanyaghulladék	287	193	36
Bányameddők és erőművi pernye	295	267	6
Mezőgazdasági és élelmiszeripari hulladék	1 772	908	201
Egyéb hulladék	352	246	126
Általános fejlesztés	600	482	157
Összesen	*8 831*	*5466*	*1802*
Mátra Gázbetongyár	1 847	1105	661
Mindösszesen	*10 678*	*6571*	*2463*

[a] A program megkezdése előtt befejezettek nélkül.

A fejlesztést támogatták erre a célra kiírt MNB–ÁFB-pályázatok is. Az első három év alatt a Magyar Nemzeti Bank 33 vállalat számára engedélyezett beruházási hitelt, összesen 4,6 milliárd forint értékben, ennek a bankhitelnek 59%-a a hulladékhasznosítás

céljára rendelkezésre álló fejlesztési keretből történt, további részét részben a konvertálható exportárualapok céljára, kisebb hányadát az energiaracionalizálásra rendelkezésre álló keretből nyújtották. A vállalatok saját forrásból eszközölt beruházási hányada viszonylag alacsony, a vállalatok kisebb részben érzik érdekelteknek magukat ebben a folyamatban, mint ahogy ez reális és indokolt. Az Állami Fejlesztési Bank a program első három évében 26 beruházást támogatott, ezekhez 600 millió forint állami kölcsönt nyújtott. A beruházásokból létrejött hulladékfelhasználó létesítmények közül különösen jelentősek azok, amelyek a vas- és acélhulladékok darabolására, tömörítésére, színesfémek törésére, bálázására és a textilipari hulladékokból nem szőtt textíliát előállító üzemek bővítésére szolgáltak. Ezek mellett a gumiabroncs-újrafutózás megoldását, a mezőgazdaság és élelmiszer-ipari hulladékok hasznosítását végző üzemeket is munkába állítottak. Kiemelkedő jelentőségű a kohászatban a salakfeldolgozó üzemek létesítése, ebből az anyagból építő- és építőanyag-ipari, mezőgazdasági s útépítési célokra készülő termékeket hoznak létre. Igen jelentős a hazánkban csak kis mennyiségben előállítható és nagyobbrészt importból származó színesfémek hulladékainak újbóli feldolgozása. Erre a célra létesült a szegedi kábelhulladék-feldolgozó üzem, ahol válogatással nyerik vissza a tiszta réz-, valamint a tiszta alumíniumhulladékot, amelyeknek gazdaságos felhasználására nagy a lehetőség. Hasonló módon indult Budapesten a Csepel Művek Fémművénél a rézhulladék-feldolgozó kapacitás is.

A legfontosabb hulladékok hasznosításában a nyolcvanas évek közepe táján közelebb kerültünk a nálunk fejlettebb országok gyakorlatához, de még korántsem értük azt el. Ehhez nemcsak beruházásra, technológiai fejlesztésre lenne szükség, hanem arra is, hogy a hulladékokat a keletkezési helyeken szelektívebben gyűjtsék, tárolják, és gondoskodjanak a lehető legnagyobb mértékben a helyszíni felhasználásról is. Ez ugyanis nem látványos feladat, s a vállalati érdekeltség még napjainkban sem eléggé ösztönöz az ilyenfajta tevékenység kialakítására, de ismerve hazánk jelenlegi gazdasági helyzetét, nem mondhatunk le erről sem. Különösen figyelemre méltó az, hogy olyan területeken, ahol mind az anyag keletkezése, mind a másodnyersanyag s a hulladék létrejötte szempontjából a helyzetünk nemzetközi összehasonlításban kedvező, ott sem élünk ezek felhasználásának lehetőségével. Például az *alumíniumhulladék*

újrafelhasználása tekintetében még csak a kezdeti lépéseket tettük meg, és a másodlagosan felhasznált alumínium aránya az alapanyagforrásokban hazánkban a nyolcvanas évek elején mindössze 10,5% volt. Ennek aránya Olaszországban a 36%-ot, Japánban a 32%-ot, az Egyesült Államokban a 26%-ot és az NSZK-ban, valamint Franciaországban egyaránt a 22%-ot érte el. Bár az adatok összehasonlításánál azt is figyelembe kell venni, hogy az egyes országok alumíniumvertikumában milyen arányt képvisel a magasabb feldolgozottsági szint, hiszen a magasabb feldolgozottsági szinteken több a hulladék is. Ha az ilyen különbséget leszámítjuk (hiszen hazánkban az alumínium – mint ezt korábban láttuk – elsősorban az alacsonyabb felhasználási szinteken hasznosul még ma is), akkor is alacsonynak mondható az eddig elért arány. A hulladék ugyanis az alumínium esetében teljes értékű alapanyagforrás, amire az is utal, hogy számos ország importál is jelentős volumenben alumíniumhulladékot.

Ugyancsak kiemelkedően fontos és hazánkban már hagyományosan széles körben kezelt a *papírhulladék*. Ez elsősorban abból adódik, hogy sok éven keresztül a papírfelhasználásban mennyiségi hiánnyal is meg kellett küzdenünk. A papírhulladék gyűjtése már az ötvenes években is megoldott volt (emlékezzünk az oktatási intézményekben indított akciókra). Papírhulladék azonban korántsem csak a lakosságnál és az intézményeknél keletkezik, hanem a papírgyártáson belül és a papíriparon kívül más ipari feldolgozás során is. A papíriparban keletkezett gyártási hulladék aránya évről évre nagyságrendben azonos, és ez a technológiához eléggé szorosan kapcsolódik. A papírt feldolgozó üzemekben viszonylag sok a hulladék, a feldolgozott papír és karton volumenének évenként körülbelül 6%-a válik hulladékká. Ez is a technológia és a technikai színvonal függvénye, ezért csak a beruházási lehetőségeinkhez igazodó, viszonylag lassú csökkentését irányozhatjuk elő. A fogyasztási papírhulladék aránya igen jelentős, e területen mód van a begyűjtés szervezettségének, színvonalának fokozására is. A belföldi papírfelhasználásnak ugyanis 1983-ban 28%-a volt a fogyasztás során begyűjtött papírhulladék. A papíripar hulladékhasznosítása az elmúlt években a program végrehajtása során kedvezően változott, ezt jelzi a 8. táblázat.

8. táblázat

A papíripar hulladékhasznosítási mutatói

Megnevezés	1980	1981	1982	1983
Az állami papíriparban felhasznált papírhulladék mennyisége (1000 tonna)	215	220	233	253
Az egy tonna papír- és kartontermelésre jutó papírhulladék-felhasználás (kg)	456	481	504	530
A papír- és kartontermeléshez felhasznált papírhulladék aránya az összes papírrostanyagon belül (százalék)	42,9	42,5	44,2	46,2

A táblázatban foglalt adatok nemzetközi összehasonlításban is kedvezőek, s ebben szerepe van egyfelől az érdekeltségnek, másfelől annak is, hogy a papíripar anyagbeszerzési, importálási gondokkal küzdött évek óta, s kényszerült is arra, hogy a hulladékot magasabb szinten hasznosítsa. A táblázat utolsó rovatának 1983. évi adata azt mutatja, hogy a papírtermelés alapanyagának 46,2%-a volt papírhulladék, ez az arány a fejlett európai országok közül mindössze Angliában volt magasabb, 50%-os, az NSZK-ban és az NDK-ban egyaránt 42% körüli, Lengyelországban 33%, Ausztriában 30% és a papírral nálunk lényegesen jobban ellátott Svédországban mindössze 9%, Finnországban pedig 3,5%. Nemzetközi összehasonlításban a papírhulladék hasznosítása tekintetében világszinten kb. a harmadik-negyedik helyen állunk.

A *textilhulladék* hasznosítása elsősorban a gyártó vállalatokon belül vagy a textilgyárak területén megoldott. A lakosságnál is keletkezik azonban textilhulladék, ennek a begyűjtése hagyományosan folyik, ez az összes textilhulladéknak mintegy 20%-át teszi ki, nem jelentős ingadozással. Ezen a területen nemzetközi összehasonlításban már nem kedvező a helyzetünk, hiszen a lakosságtól összegyűjthető textilhulladék aránya ennél magasabb is lehetne. A hulladékfelhasználási program indulásakor meglevő állapotot jellemzi az is, hogy textilhulladékból 1980-ban közel 11 ezer tonnát importáltunk, éspedig zömében tőkés országokból. Ez az import nyilvánvalóan hosszabb távon kiváltható jobb hazai begyűjtési munkával (a lakosság érdekeltségének fokozásával).

A hulladék- és másodnyersanyag-hasznosítási KFP kezdeti sike-

rei mellett figyelemmel kell lennünk arra, hogy ezen a területen még a lehetőségeink feltárásában sem értünk el a célhoz, nemhogy azok hasznosításában. A program végrehajtása nem nagy volumenű feladatokat, hanem sok aprómunkát igényel, s ezek a gazdaság egyes fejlesztési időszakaiban háttérbe szorulnak. A feldolgozó kapacitások bővítése ígéretes, hiszen ezek működése a következő egy-két évtizedre biztosíthatja a keletkező hulladékok jobb hasznosítását. Van azonban még tartalék a korszerű technikának és technológiai folyamatoknak a jobb kihasználásában (a létrejött új kapacitások nagy részét egy műszakban üzemeltetik), és van lehetőség abban is, hogy a keletkező hulladékok nagyobb hányadát hasznosítsák korszerű módon (ilyen akció például a biomassza-hasznosítás). Természetesen ezek a folyamatok már nemcsak vállalati ráfordítást és állami segítést igényelnek, hanem a kutatás-fejlesztés területén is a korábbinál intenzívebb munkát, sőt jelentős szemléleti változást.

A gazdaságos anyagfelhasználás
és a technológiák korszerűsítésének központi fejlesztési programja

Ugyancsak ráfordítás jellegű program irányul az anyagok jobb hasznosítására és ehhez szorosan kapcsolódóan a technológia korszerűsítésére. Ennek a programnak speciális jellege abban áll, hogy nem felülről lefelé kiépített, hanem vállalati szinten alapozott program, amely sok kisebb-nagyobb szál összefűzését jelenti a makroszférában.

Az anyagfelhasználás viszonylag magas aránya és az anyagpazarló technológiák széles köre régi problémája a magyar gazdaságnak, elsősorban a magyar iparnak. A gazdaságos anyagfelhasználást és a technológia korszerűsítését előirányzó program két fő részből áll: az első az irányító szervek számára ad feladatot, elsősorban a szabályozás, gazdaságszervezés tekintetében, olyan típusú fejlesztésre, amely az anyagfelhasználás gazdaságosságának javítását tudja ösztönözni. A program másik iránya a vállalatok és az irányító szervek közös tevékenységére ró feladatokat, elsősorban műszaki-gazdasági jellegűeket és általában konkrét termékekre, termékcsoportokra előirányozva.

Ezt a KFP-t 1982-ben hagyta jóvá a Minisztertanács. A program

kiindulóelve az volt, hogy a termelés anyagigényességét vissza kell szorítani, törekedni kell a korábban import, főleg tőkés import eredetű alapanyagok és félkész termékek gazdaságos hazai gyártására. A hazai termelésből és az importból származó anyagokat gazdaságosan kell felhasználni. Ez az alapanyagok és félkész termékek minőségi jellemzőinek növelését, a technológia korszerűsítését igényli, összehangolt módon a gyártás minden fázisában. Az anyagtakarékosságot a program úgy értelmezi, hogy az nem ronthatja, sőt javítania kell a végtermék minőségét, exportképességét. Szükséges a termelés szerkezetének átalakítása is, az anyagigényes gyártmányok arányának csökkentése.

Ez a KFP a fő feladatot a vállalati szférának címezte, a makroszféra hatásköre olyan közgazdasági környezet, érdekeltség és ösztönzés kialakítása, amely a vállalati szándékot stimulálhatja.

Az anyagtakarékossági feladatok megoldásában a gazdaságszervező tevékenységnek kiemelkedő szerepe van. A szabályozás korszerűsítése ugyanis sokat tehet azért, hogy a vállalatok érdekeltek legyenek racionálisabb anyagfelhasználásban és a technológiák nem túlzottan nagy beruházásokkal, hanem korszerűsítésekkel való fejlesztésében, de az érdekeltségi rendszer még önmagában ezt nem garantálja. Ehhez kellenek rásegítő akciók, amelyeket éppen a gazdaságszervező munka keretében lehet elvégezni. A technológiák nagyobb, látványos korszerűsítéséhez azonban kétségkívül több területen, elsősorban az ipar nagy részében jelentős mértékű beruházások is szükségesek, amelyeket ez a program nem tudott előirányozni az adott gazdaságfejlődési szakaszban. Az állami intézményi rásegítő akciók között vannak árszabályozási, bérpolitikai ösztönzési jellegűek, és vannak olyan tevékenységek is, amelyek a nálunk e tekintetben jóval fejlettebb országok gyakorlatának átvételét próbálják ösztönözni. Ez egyfelől vállalati szervező munkát igényel, másfelől kiállításokat, szakmai bemutatókat, rendezvényeket, esetenként pályázatok kiírását, különböző azonos érdekű és azonos anyagot felhasználó vállalatok esetében tapasztalatcsere-akciókat is. A program irányításának módszerei is igazodtak a program újszerű jellegéhez, külön munkacsoport kezdte meg konzultációkkal, vállalati teamek létrehozásával a program részleteinek kialakítását s a program második vonalának, a termékenkénti anyaggazdálkodás racionalizálásának megalapozását. Ebben a tevékenységben szinte minden ágazati és funkcionális tárca részt vett. Jelentős mér-

tékben járult hozzá a műszaki ismeretek széles körű közreadásához az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság is. A program újszerűségét méltányolták az országban a társadalmi szervek is, s az akcióhoz támogatóan járult hozzá a Magyar Kereskedelmi Kamara, az MTESZ és más társadalmi szervek e témakörben érdekelt csoportjai is.

A program értékelése önmagában is új feladatokat jelent, hiszen egyfelől lehet a közvetlen termékekre vonatkozó vállalati tevékenységeket minősíteni, ebből igen szerteágazó, nagyon széles mezőnyben szóródó, sokfajta eredményt kapunk, de lehet – és véleményem szerint ez a meghatározó – azt figyelemmel kísérni, hogy az összes részakciók eredményeképpen hogyan alakult az egész népgazdaság anyagfelhasználása, az anyagkímélő, az anyagot racionálisan hasznosító technológiák szélesebb körű elterjesztése. Magyarán szólva ez az értékelési mód azt foglalja magában, hogy a sok-sok részakciónak együttesen kell eredményeznie az ország hatékonyabb anyagfelhasználását, s ha ezt nem vagy nem kellő mértékben teszi, akkor a részakciók hiába sikeresek, nem vezetnek a kívánt eredményhez.

Ebben a szemléletben azt mondhatjuk, hogy az 1982-ben elfogadott program kezdeti eredményei már 1983–1984 során jelentkeztek. Az anyagi termelés tekintetében a 100 forint termelési értékhez szükséges anyagráfordítás volumene összehasonlító árakon számítva 1980–1983 között 3,4%-kal csökkent. A jelentős anyaghányaddal dolgozó népgazdasági ágak közül az iparban a csökkenés nagyobb mértékű, minden 100 forint termelési értéket 1983-ban közel 3 forinttal (4%-kal) kevesebb anyaghányaddal állítottak elő, mint 1980-ban; az építőiparban a csökkenés elérte a 3,2 forintot (6,5%); a mezőgazdaságban a csökkenés mértéke kisebb volt, még az 1 forintot sem érte el három év alatt.

A program és az ehhez kapcsolódó akcióprogramok olyan anyagokra és technológiákra vonatkoztak, amelyeket az országon belül nagy volumenben hasznosítunk, s amelyeknek az importja is jelentős. Ezeknek az anyagoknak elsődleges, másodlagos felhasználására, minőségük javítására, a feldolgozás körülményeinek korszerűsítésére részletes tervet dolgoztak ki. A program a feladatot rendszerszemléletben közelíti meg, a kör bővítését is előirányozza. Az első szakasz 1981–1985 közt a viszonylag gyorsan megtérülő beruházásokra s az előbbiekben már említett gazdaságszervező intézkedésekre támaszkodik. A technológia korszerűsítésének igénye-

sebb feladatait a hetedik ötéves tervidőszakra irányozza elő. Az utóbbiak között szerepel annak vizsgálata is, hogy az elektronika és a számítógépes eljárások elterjesztése milyen területeken eredményezhet gazdaságos és hatékony megtakarítást. Óriási lehetőségek vannak a termékek konstrukciójának korszerűsítésében, főleg a gépiparban. Ma még sok a tárolási, forgalmazási veszteség is. A tárolótér hiánya (főleg a mezőgazdaságban) csak a program második szakaszában szüntethető meg.

A program első három éve alatt a külön körvonalazott legfontosabb alapanyagok és termékek közül csökkent a felhasználás acélkésztermékből, acélhuzalból, vas- és acélöntvényből, húzott síküvegből, gépkocsiabroncs köpenyből és néhány könnyűipari termékből. Különösen jelentős az, hogy ez a program jól alapozta az import helyettesítését, a nyers- és alapanyagimport értéke 1984-ben ugyan meghaladta először az 1980. évit, ezen belül nem rubelelszámolásban 8%-kal kevesebb volt annál.

A gazdaságos anyagfelhasználás és a technológiák korszerűsítésére irányuló KFP első évei a tartalékok feltárásának szervezettségét növelték. A központi koordinálás is arra irányult, hogy elsősorban a vállalatoknál tárja fel a belső tartalékokat, de emellett a gazdálkodás más szférájában is. Nem volt várható, és nem is következett be ugrásszerű változás az első néhány évben, a változás folyamatos üteme azonban a kívánatosnál valamivel lassabb és különösképpen nem egyenletes.

1983 az anyaggazdálkodás szempontjából kifejezetten jó év volt, kevésbé kedvezőnek mondhatók az 1984. évi eredmények. Számottevő változás következett be az első években a felhasznált anyagok összetételének módosulásában. A legjelentősebb kohászati anyagok felhasználása vagy abszolút mértékben csökkent, vagy növekedési üteme mérséklődött a korábbihoz képest, ugyanakkor a helyettesítő műanyag szerkezeti anyagok és alumínium félgyártmányok felhasználása növekedett. Néhány fontos vaskohászati és alumíniumipari termék felhasználását jelzi a 9. táblázat.

A táblázat jelzi azt, hogy az importigényesség csökkenése tekintetében még korántsem megnyugtató a kép, bár itt is vannak kedvező tendenciák.

A helyettesítő anyagok közül a fontosabb műanyag-alapanyagok felhasználása erőteljesen növekedett, a program indulásának első éveiben évenként átlagosan 7%-kal. Változott a könnyűiparban fel-

9. táblázat

A fontosabb vaskohászati és alumíniumipari termékek felhasználásának alakulása (ezer tonna)

Megnevezés	Az 1983. évi összes felhasználás		A rubel-		A nem rubel-	
			elszámolású 1983. évi import			
	mennyisége	az 1980. év százalékában	mennyisége	az 1980. év százalékában	mennyisége	az 1980. év százalékában
Melegen hengerelt acél késztermék	2300,3	96,4	432,3	105,7	28,8	186,9
Hidegen húzott acélhuzal	207,3	91,0	19,4	81,6	15,0	118,6
Betonacél	255,6	84,1	38,6	94,0	–	–
Acélcsövek	294,1	101,1	41,4	198,0	36,4	74,8
Vas- és acélöntvény	313,0	94,8	2,3	303,6	8,1	66,6
Réz- és rézötvözet félgyártmányok	44,3	116,1	5,1	122,6	1,7	150,6
Alumínium félgyártmányok	115,6	100,4	5,8	83,2	2,1	88,7

használt alapanyagok összetétele is, jobban előtérbe kerültek a vegyiszálak (bár ez a nemzetközi tendenciának némiképpen ellentmond).

A mezőgazdaság, az élelmiszeripar és a fagazdaság tekintetében a KFP fő céljai az ipari ágazatokéval azonosak, a részletek azonban jelentősen eltérnek az ipari jellegű alkalmazástól. Ezen a területen szorosan egymásra épül a hulladék- és melléktermék-hasznosítás ezzel a programmal (a kapcsolat az iparban is szoros, de még nem teljesen megoldott). Már vannak eredmények a takarékosabb műtrágya-felhasználásban, ami a mezőgazdasági állami gazdaságokban, kombinátokban 1981-ben hektáronként 305 kg (hatóanyag) volt, 1984-ben 266 kg. A termelőszövetkezetek hektáronkénti műtrágya-felhasználása az 1981. évi 276 kg-ról 1984-re 253 kg-ra, tehát az állami gazdaságokénál kisebb mértékben csökkent.

Az első évek néhány területen figyelemre méltó részeredményeket hoztak az iparban. Több vállalat helyettesítette a forgácsolási eljárást korszerű félmeleg-alakító, hidegfolyató technológiával (például csavárugyártásban), ami 40–50%-os anyagkihozatali javítást és ezzel egyidejűleg energiamegtakarítást is eredményezett. A gépiparban több precíziós öntvényt használtak. Még csak szűkebb körben ugyan, de már kezd elterjedni a számítógépes szabástervezés, ennél a hulladék jóval kevesebb, mint a hagyományos eljárás ese-

tén. Több területen helyettesítették az acélcsöveket műanyag csövekkel. Az építő- és az építőanyag-iparban fokozták a nagyobb szilárdságú betonacélok gazdaságos alkalmazását.

Egyes vállalatok az anyagtakarékosság érdekében belső ösztönző rendszerüket is átalakították, ezzel a dolgozókat érdekeltté tették az anyagok gazdaságos hasznosításában. Ma még nem mindenütt megfelelő a konstruktőrök érdekeltsége e téren, pedig ők tehetnék a legtöbbet az anyagfelhasználás csökkentése érdekében.

Van lehetőség a szabványok korszerűsítésére is, hiszen gyakran az elavult szabványok miatt válik szükségessé a termékek „túlméretezése".

Ez a program is természetszerűen tartalmaz fejlesztési előirányzatokat, ezek közül előtérbe helyezte a gyorsan megvalósítható technológiai fejlesztéseket és a kisebb beruházásokat. A Magyar Nemzeti Bank 1982 őszén, az Állami Fejlesztési Bank 1983 áprilisában adott ki pályázati felhívást hiteltámogatások elnyerésére. 1984. június végén a Magyar Nemzeti Bank 16 beruházáshoz ítélt meg hitelt több mint 1 milliárd forint értékben. Az Állami Fejlesztési Bank 53 beruházáshoz nyújtott támogatást 760 millió forint összegben. Általában ezek a beruházások rövid átfutási idejűek, többségük egy éven belül megvalósul, és a vállalt eszközarányos jövedelmezőség is kedvező. A pályázatokra való jelentkezés meglehetősen nehezen indult, újszerű volt a feladat és szigorúak a követelmények. Azok a vállalatok azonban, amelyek csatlakoztak ehhez a programhoz, saját maguk is tapasztalhatták azt, hogy viszonylag rövid idő alatt kedvező helyzetbe jutottak.

A programban részletezett termékcsoportonkénti, anyagfajtánkénti feladatok végrehajtásában volt előrehaladás. Ezek széles körű felsorolására nincs mód, de talán szükség sem, hiszen egy-egy ilyen akció viszonylag kis jelentőségű, összességükben adnak jól hasznosítható eredményt. Példaszerűen azonban érdemes megjegyezni például, hogy a program keretében jól halad a hegesztett acélcsövek helyettesítése műanyaggal, az alumíniumnak szerkezeti anyagként való szélesebb körű felhasználása elsősorban az építőiparban, de a háztartási, közületi tömegcikkek gyártásában is. Jelentős mértékben sikerült korábban importált nyersanyagot helyettesíteni hazai előállításával a kozmetikai-háztartásvegyiparban, ugyanakkor a termékek minősége inkább javult, de semmiképpen sem romlott. A csomagolóanyag-gyártásban jelentős eredményeket ér-

tek el, közismert a polipropilén palackok, flakonok és fóliák elterjesztésének növekvő aránya és néhány olyan új akció is, mint például egyes gyógyvizek és üdítők műanyag palackjainak előállítása, papírra emlékeztető polipropilén fólia gyártása. Mindezek nemcsak korszerűbbé teszik a gyártást, hanem gyakran tőkés importot pótolnak.

Bár ez a program valójában csak kezdeti szakaszában van még a nyolcvanas évek közepén is az elképzeltnek, úgy tűnik, hogy jó alapokon indult, és érdemes továbbfolytatni, természetesen ugyancsak nyíltnak tekintve és új részfeladatokkal is bővítve ezt. A lehetőséget jelzi az, hogy a hatodik ötéves terv keretében kidolgozott akcióprogram a népgazdaságban felhasznált anyagok 20–22%-ára, az iparban felhasználtak 26–28%-ára irányoz elő feladatokat.

Elektronikai alkatrészek és részegységek központi fejlesztési programja

A többi központi fejlesztési programhoz hasonlóan, ez a KFP is a hetvenes évek végén, a pályamódosítás időszakában került napirendre. Az ipar szelektív fejlesztésére irányuló törekvések már korábban is jelezték, hogy az átlagosnál kedvezőbbek a lehetőségeink a híradástechnika, a műszeripar és ezekkel is összefüggésben a számítástechnika fejlesztésében. E téren vannak jó hagyományaink, van szellemi kapacitás is. Probléma volt azonban az, hogy e tevékenység alapvető elemeit egyre nagyobb hányadban importáltuk. A hetvenes évek végére világossá vált: a hazai gépipar fejlesztésének egyik alapvető szükséglete, hogy az elektronikai ipart s ezen belül különösen az elektronikai alkatrészek gyártását kiemelten kezeljék, s hogy ez a feladat megfelel mindazoknak a követelményeknek, amelyeket a KFP-kre vonatkozóan a Minisztertanács előírt. A koncepció kialakítása még 1979 közepén megtörtént, a program részleteinek a kidolgozása azonban eléggé elhúzódott, s azt 1981 decemberében fogadta el a kormány. Az elhúzódás ebben az esetben nemcsak további fáziskésést hozott, hanem szükségessé tette még a jogos igények korlátozását is.

A program hátterében az volt, hogy a magyar gépiparnak jelentősek a hagyományai éppen az elektronikával rokon tevékenységek területén. Ezek a tradíciók azonban jórészt az első generációs kor-

szakhoz fűződtek, s azt a robbanásszerű növekedést, amelyet a hatvanas évek végén és különösen a hetvenes években tapasztalhattunk az Egyesült Államokban, Japánban és Nyugat-Európában, a magyar elektronikai ipar nem tudta követni. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy nem alakult ki hazánkban olyan alkatrészgyártó bázis, többek között félvezetőgyártás, amelyre alapozni lehetett volna a megfelelő késztermékeket. A számítástechnikai program kapcsán látszott, hogy a harmadik generációs váltás ha késéssel is, de megvalósul az országban, s megjelent az integrált áramköröket befogadó technika is. Az is világossá vált, hogy a legfontosabb mikroelektronikai jellegű alkatrészeket nem tudjuk szocialista piacokról beszerezni, s hogy e tekintetben különösen szükséges és úgyszólván elmaradhatatlan a hazai kutatás-fejlesztés és az ehhez szorosan kapcsolódó gyártás megteremtése is. A koncepció kidolgozásának időszakában még nagyobb igényű fejlesztéssel számoltak, az elfogadás azonban már a nyolcvanas évek elejére jutott, arra az időszakra tehát, amikor anyagi korlátaink miatt nagyarányú vállalkozásba, gyors ütemű fejlesztésbe nem foghattunk. Kétségtelen előnye ennek a programnak, hogy a hozzá szükséges kutató-fejlesztő szellemi bázis rendelkezésre állt, sőt a kivitelezéshez elengedhetetlenül szükséges szakemberek nagy része is megtalálható volt, ha nem is centralizáltan, de különböző vállalatoknál szétszórva.

A program annyiban tér el a korábbiaktól, hogy kifejezetten nem végtermék-orientált, hanem *alkatrészgyártásra* kíván berendezkedni, olyan alkatrészek gyártására, amelyeket igen széles körben tud a magyar gépipar hasznosítani. Ez pedig a hazai gépipar általános versenyképességének javítása érdekében feltétlenül szükséges.

A program kidolgozása során a másik nagy jelentőségű felismerés az volt, hogy itt nem csupán gazdasági jellegű feladat megoldásáról van szó, hanem a *társadalom alapvető szükségletéről* is, hiszen az elektronizált eszközök alkalmazásának terjedése egyúttal a társadalom előrehaladásának, a kulturális fejlődésnek is bázisa. Elképzelhetetlen korszerű vezetés, irányítás, hírközlés, energia- és anyagtakarékos technológiai vezérlések sora, méréstechnika, gyógyászat, közlekedés, oktatás és nem utolsósorban haditechnika megfelelő elektronikus eszközök nélkül. A világpiaci versenyképességnek pedig lényeges eleme a korszerű elektronika beépítése a gyártmányokba. A nálunk fejlettebb országok tapasztalatai azt is mutatták, hogy a technika fejlődése során a konstrukciós feladatok egyre

nagyobb részét tudják megoldani az elektronikus alkatrészipar technológiáival, éspedig egyre inkább feladatorientált áramkörök alkalmazásával. A készülékeket tervező konstruktőr ezekkel a feladatra orientált áramkörökkel az alkalmazás szempontjából a legmegfelelőbb műszaki-gazdasági paraméterekkel rendelkező megoldást tudja előállítani. Nem lehet tehát ebből a szempontból csupán a tipizált áramkörökre tervezni, szükséges a specializált áramkörök előállítása is. A mikroelektronikai alkatrészek berendezésorientált fejlesztése azt is jelenti, hogy a magasan kvalifikált szellemi munka hányada nő a termékben, viszonylag kicsiny az anyagfelhasználás értéke, és csökken az energiafelhasználásé. Mindez arra vezet, hogy a magyar gazdaság szempontjából kívánatos irányzat a mikroelektronika honosítása, még akkor is, hogyha ez beruházásigényes, legalábbis a kezdeti fázisában. Jelentős ennek a feladatnak megoldása az importhelyettesítés szempontjából is, hiszen módot ad arra, hogy a magyar gazdaság széles vertikumban készüljön fel a hazai igények kielégítésére, s így kisebb legyen a függése a nyugat-európai partnerek szállítási készségétől vagy a politikai helyzettől függően szűkebb-bővebb területre terjedő embargótól.

Az elektronikai alkatrészipar megteremtésével gazdaságos termékszerkezetet lehet kialakítani egyfelől magában a gyártó ágazatban, de a felhasználói körben is. A termelékenységet növeli ez a módszer, a műszaki színvonalat pedig olyan mértékben emeli, hogy a nemzetközi középmezőnyhöz való felzárkózásunkat a nem túl távoli jövőben lehetővé tegye. Fel kell arra is készülni, hogy a magyar elektronikai iparban 1990-ig újabb generációváltásnak kell bekövetkeznie, és olyan szerkezetátalakulásnak, amely ösztönző hatást gyakorol több felhasználóipari ágazat korszerűsödésére is. Ezért a program úgy indult, hogy legalább tízéves előrelátással tervezze meg a szükséges lépéseket, és elég széles körű együttműködéssel biztosítsa azt, hogy a berendezésorientált alkatrészgyártás a berendezésfejlesztéssel párhuzamosan, azzal összhangban történjék. Növeli ez a típusú fejlesztés a felhasználó vállalatnál a munka szervezhetőségét, a munkakultúra színvonalát, igényessé teszi a mikroelektronikával dolgozókat.

A kormány a program jóváhagyásakor meghatározta azt, hogy milyen technológiai fázisokra terjedjen ki a fejlesztés. Elsősorban az áramkör tervezési és az áramkörök előállításához szükséges ún. „maszkok" gyártási kultúrájának megfelelő színvonalú fejlesztése

a feladat, ezek mellett a szilícium szeletek megmunkálása, az áramkörök előállítása különböző, nálunk még meg nem honosodott, de külföldön már ismert technológiákkal. Ennek értelmében licenc- és know-howvásárlásokra is felkészültünk e területen. Ugyancsak licenc alapján irányozta elő a program a szerelési-mérési kapacitás bővítését is.

A kormányprogram indításakor felvázolt elképzelések szerint 1985-re tervezték az értékesítési követelményeknek és a technológiai előírásoknak megfelelő integrált eszközpark, személyi állomány és induló termékspektrum létrehozását.

A program felmérte a várható hazai szükségleteket, s ennek megfelelően jelentősebb fejlődést a mikroelektronika területére irányzott elő. A hazai felhasználás mellett számolt bővülő szocialista és tőkés exporttal is, ezt elsősorban a gazdaságos sorozatnagyság indokolja. Ez a program ugyanis nem kifejezetten exportorientált, hiszen a cél éppen az, hogy a végtermékbe beépítve exportálják a mikroelektronikai alkatrészeket. Mindaddig azonban, amíg a teljes összehangoltság a mikroelektronika-gyártás és az ennek végtermékét feldolgozó ipar között nem tud minden lépésben létrejönni, a többletet szükséges exportálni, s úgy tűnik, hogy ennek kedvezőek is a feltételei. A mikroelektronikai fejlesztés mellett más elektronikai jellegű alkatrészek fejlesztését is előirányozta a program, amelyek szorosan kötődnek a mikroelektronika alkalmazásához. A gyártási program kiegészült kutatási célprogrammal, elsősorban annak érdekében, hogy technológiai elmaradásunkat az élmezőnytől a közeli jövőben csökkentsük, s hogy az elektronikai alkatrészek gyártási színvonala versenyképes legyen a tőkés országokból származó korábbi importtal. Számításba vette a program a többi szocialista országgal való együttmunkálkodást, ahol a gondok lényegében hasonlóak, és a KGST keretében az egységes alkatrészelem-bázissal kapcsolatosan megvalósuló szorosabb együttműködésből adódó lehetőségeket is.

Ez a program első lépésként *szervezeti* átalakítással indult, hiszen szétszórtan ugyan megvolt a bázisa a programnak, az összehangolt működéshez azonban új szervezeti megoldásra volt szükség, a feladatot új szervezetre kellett telepíteni. Ez már önmagában is nehezítő tényező volt, hiszen ismeretes, hogy a szervezeti változásokkal szemben sokakban elég nagy az ellenérzés, és szívós munkára van szükség új szervezet létrehozásához. Az elképzelés az volt, hogy

olyan vállalatot hoznak létre, amely a teljes innovációs láncot átfogja. Volt olyan javaslat is, hogy ezt egy ütemben, már 1982. január 1-én valósítsák meg. Ez látszott a népgazdaság szempontjából a leginkább előnyös megoldásnak. Ez volt azonban az a megoldás, amely azokat a vállalatokat, amelyekről egyes részlegeket leválasztottak, a leginkább negatívan érintette. Az igen korszerű és az ország egész fejlődése szempontjából fontos feladatokat célul tűző KFP tehát először szervezési problémával indult. A tervezett teljes innovációs láncot magában foglaló Mikroelektronikai Vállalatot nem sikerült a korábbi szervezetekből kivált részlegek centralizálásával egy ütemben létrehozni, negyedéves késéssel és nem teljesen az eredeti elképzelésben előírt feltételek között jött létre a vállalat. Már az is eltért a hagyományos megoldástól, hogy a vállalatot nem igazgató irányította a szokásos módon, hanem kormánybiztos, hogy a program nagyon szoros feladatait végre lehessen hajtani, s ehhez a vezető minden szükséges hatáskörrel rendelkezzen.

Az új vállalat létrehozása az ország gazdasága szempontjából nem a legkedvezőbb időszakban következett be, akkor, amikor a fizetőképességünk megőrzése volt az elsődleges feladat. Ez annyiban érintette a programot, hogy pénzügyi keretei az eredetileg elképzelteknél kisebbek lettek, s kevesebb összeg, jobban széthúzva került jóváhagyásra.

A teljes innovációs lánc szervezeti kerete 1983 végére alakult ki, az azóta működő Mikroelektronikai Vállalat kutatásfejlesztéssel, kísérleti és tömeggyártással egyaránt foglalkozik. Az értékesítés azonban zömében készletező és kereskedelmi vállalatok közreműködésével történik, az export pedig társulás közbeiktatásával. Ilyen értelemben az innovációs lánc befejező szakasza nem teljesen tartozik a vállalat profiljába.

A tervezett beruházások közül 1983 végéig mindössze a programban előirányzottak 38%-át sikerült megvalósítani a mikroelektronika területén, és még ennél is kisebb arányban, mindössze 16%-át az egyéb elektronikai alkatrészek vonalán. Ez a vállalat is – kisebb mértékben – belekerült a beruházások lassítási folyamatába. Mindez a teljes felfutás időintervallumát növelte. Az 1982–1983. évi problémák az importbeszerzés tekintetében is sújtották a programot, ezért az 1981–1983 közötti időszakra előírt kutatási-fejlesztési célprogramok beruházásait mindössze 28%-ban sikerült teljesíteni.

Mindebből adódóan a gyors ütemű termelésfelfutás sem valósulhatott meg, s ez azt jelenti, hogy továbbra is magas, sőt növekvő a felhasznált elektronikai alkatrészek importált hányada. 1983-ban már megindult és 1984–1985-ben gyorsabb lépésekkel folytatódik a berendezésorientált áramkörök gyártása, megkezdődött ezek értékesítése is. A gazdaságos sorozatnagyság eléréséhez azonban még csak az első lépéseket tették meg.

A gyakorlat azt is bizonyította, hogy ez a program még a vontatott indítása ellenére is jelentős sikereket hoz. Eredményes a kezdet az új és a korábban hazánkban alkalmazottnál jóval korszerűbb gyártási tevékenység honosításában s ehhez a szellemi háttér kiépítésében. Van már konkrét és mérhető gazdasági eredménye e programnak, hiszen azok a termékek, amelyeket e program keretében állítanak elő, a híradás- és vákuumtechnikai termékek gyártásával összehasonlítva lényegesen kedvezőbb hatékonysági és jövedelmezőségi mutatókat eredményeztek. Ez egyaránt vonatkozik a termelékenységre, az állóeszköz-hatékonyságra és nem utolsósorban a termelés jövedelmezőségi szintjére.

Az első sikeres években már struktúraátalakulás is bekövetkezett, részben a külföldön vásárolt licenc és know-how alkalmazása, részben saját fejlesztés eredményeképpen. A kezdet tehát biztató, s különösen jelentős az, hogy ez a program továbbra is önálló életet él, bár közvetve kapcsolódik a szélesebb értelmű elektronizációs program kereteihez is. A berendezésorientált áramkörök fejlesztése fellendítheti a számítástechnikai ipar hazai fejlesztését, s e termékek beépítése a hazai híradástechnikai közszükségleti cikkek gyártását is lényegesen hatékonyabbá és a hazai közönség igényeinek megfelelően hozzáférhetővé teheti. Közismert, hogy megjelentek a hazai piacon az importból származó videoberendezések, hogy egyre növekszik az igény a színes televíziós készülékek, a teledata rendszer honosítása iránt, s mindezek gyártásához a mikroelektronikai fejlesztés elengedhetetlen.

A program megindítása azt is jelentette, hogy sikerült a témához legjobban értő szakembereket egy innovációs lánc keretében összpontosítani, s a munka hatékonyságát ezzel is növelni. Ez a terület nagyon szép és korszerű feladatot ad annak a szakembergárdának, amely már a harmadik-negyedik generációs berendezéseket jól ismeri, s módja volt elsajátítani az ilyenfajta technológiát a külföldi tanulmányutak során. Bevált a program irányításában a kormány-

biztosi rendszer is, az ehhez kapcsolt többlethatáskörrel. Ez nemcsak a program végrehajtásához szükséges gyorsaságot és rugalmasságot biztosítja, hanem lehetőséget ad arra, hogy esetenként gyorsabban jussanak túl az egyes zökkenőkön, mint az iparban általában. A felsőoktatás is hozzásegítette a program végrehajtóit a szakemberigények kielégítéséhez, speciális oktatási lehetőségekkel, termelési gyakorlattal és a programhoz szükséges felkészült szakkáderek kiválasztásával is. Természetes, hogy a megfelelő anyagi ösztönzés is hozzájárult ahhoz, hogy ez a terület az igényelt legjobb szakembereket kapja meg.

Bár ma még a mikroelektronika elterjesztésének kezdeti szakaszában vagyunk, ígéretes lendülettel indult meg a fejlesztés, s ez a nem túlzottan nagy ráfordításokat igénylő program a VII. 5 éves tervidőszakban felgyorsulhat. Ennek eredményeképpen az alkalmazásorientált technológiák honosítása is nagyobb lépésekkel haladhat előre, ez pedig a magyar gépipar versenyképessége szempontjából feltétlenül szükséges.

A hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején jóváhagyott és azóta is élő és működő központi fejlesztési programok mindegyike egy-egy szeletét öleli fel a magyar gazdaságnak, és ezeknek többsége ma már elég széles szeletet tartalmaz. Egyre inkább erősödik az a nézet, hogy azokon a területeken sikeresek a központi gazdaságfejlesztési programok, ahol az innovációs láncnak lehetőleg minél nagyobb szakaszát ölelik fel, és ahol a továbbgyűrűző hatásukkal is számolni lehet. Ez a felismerés vezetett arra, hogy érdemes ugyan külön megtartani a mikroelektronikai alkatrészgyártás programját, de már meggondolandó, hogy külön működjön-e egy számítástechnikai program, egy ezzel esetleg párhuzamos távközlésfejlesztési program és az automatizáláshoz, az elektronizáció fejlesztéséhez szükséges további programok. A témakör áttekintése oda vezetett, hogy 1984-ben már felmerült az elektronika elterjesztésének a programja nemcsak gazdasági, hanem társadalmi-gazdasági programként is, elsősorban alkalmazásorientáltan. Ez a program úgyszólván az egész gazdaság és társadalom igényeit figyelembe veszi, és ezt összehangoltan végzi, ugyanakkor meghagyja az egyes részterületekre vonatkozó feladatmeghatározások önálló jellegét is. Az első koncepcionális elképzelés 1984 II. negyedévében került kormányzati fórumok elé, majd ezt követően 1985 áprilisában tárgyalta a kormány az első kidolgozott programtervezetet.

Az elektronika társadalmi-gazdasági alkalmazása elterjesztésének gazdaságirányítási feladatait átfogó központi gazdaságfejlesztési és szervezési program

A koncepció felvázolása során a kidolgozó szervek (az OMFB, az Ipari Minisztérium és a KSH, bevonva a Magyar Postát, a Magyar Tudományos Akadémiát, a Művelődésügyi Minisztériumot és az Országos Tervhivatalt) arra a felismerésre alapoztak, hogy az utóbbi évtizedben a világ fejlett országaiban rohamosan erősödött a gazdasági és a társadalmi folyamatok szinte minden területén az elektronika alkalmazása. Ez a módszer a társadalmi és gazdasági szükségletek egyre több elemét a hagyományosnál magasabb szinten tudja kielégíteni. Nem túlzás, ha egy új elektronikai forradalomról beszélünk, amely átalakítja a munkafolyamatok jelentős részét, megváltoztatja az információfeldolgozást és információátvitelt, megváltoztatja a társadalmi tevékenység szervezetét nemcsak a közvetlen felhasználóknál, hanem mindazokon a területeken, amelyek az elektronikával valamilyen módon érintkeznek.

A mikroelektronika gyors ütemű fejlődése azt eredményezte, hogy a korábbinál jóval bonyolultabb feladatokat is lényegesen egyszerűbben lehet megoldani. A számítástechnika alkalmazása a legutóbbi 5–10 évben robbanásszerűen terjedt, a mérési kultúrák hasonló mértékben. Mindezek a telekommunikáció lehetőségeinek bővítését is szükségessé tették. A gépek automatizáltsági foka nagymértékben növekedett, ezzel egyidejűleg a többirányú felhasználás és a konkrét feladatokhoz való alkalmazkodás hatásfoka is bővült, s még korántsem vagyunk a folyamat végén. Az átalakulás annyira gyors, hogy a társadalom életének szinte minden szakaszába behatolt a számítástechnika mikroszámítógépek, személyi számítógépek formájában, de közvetve is olyan eszközök alkalmazásával, amelyekkel a számítógépek beépülnek mindennapi életünkben is. Óriási jelentőségű a folyamat a széles értelemben vett információáramlás szempontjából, és így a döntések szinte minden szférájában.

Az elektronika által képviselt információtechnológiák tehát összetett hatású termelőerőként jelentkeznek, ha ezekkel jól élünk, a tudományos és technikai megújulás mellett a termelékenység és a hatékonyság növelését is elősegíthetik. Nem kisebb előnyük az sem, hogy az információk célirányos és széles körű feldolgozását lehetővé teszik, így az egyes döntési szintek informáltsági fokát s köz-

vetve e döntések hatásfokát lényegesen javítják. Az elektronika fejlődése olyan gyors volt, hogy már a nyolcvanas évek legelején a nyugat-európai elektronikai piacon a közvetlen termelési célú elektronika részesedése 34%-os, a döntően infrastrukturális jellegű elektronika hasznosítása 29%-os, a humán- és közszükségleti elektronika alkalmazási aránya 18%-os volt, az alkatrészek részesedése pedig mintegy 19%-ot tett ki. Az előrejelzések azt mutatják, hogy ezeken a területeken a termelési és infrastrukturális elektronika részaránya 1986–1987-re kétharmados arányra bővül, az alkatrészek részesedése alig változik, a többi területé pedig arányosan csökken. A gyors terjedést a kedvező társadalmi fogadtatás is elősegítette. Bár voltak és vannak a fejlett tőkés országokban olyan nézetek, amelyek az elektronizálási folyamatok gyors terjedésében (főleg az igazgatás-adminisztráció területén) újabb munkanélküliségi hullám veszélyét látják, nem ez a domináns elem. Az elektronizálás lehetővé teszi a munkaerő növekvő hányadának átirányítását a szolgáltató ágazatokba, s ott is növeli a munka hatékonyságát. Arra a kérdésre, hogy „áldás vagy átok-e a mikroelektronika", a mi szocialista rendszerünk válasza csak az lehet, hogy „áldás, ha jól élünk az adott lehetőségekkel".

A nyugat-európai országok többségében kormányzati programok is támogatták az elektronika gyors elterjesztését. A támogatás módja igen változatos volt, egyrészt állami fejlesztéssel vagy kedvezményezett beruházásokkal, másrészt az ilyen irányú kutatási-fejlesztési tevékenység részben vagy egészben állami finanszírozásával, és nem utolsósorban nagyobb volumenű állami megrendelésekkel, például az államigazgatás elektronikus eszközökkel való felszerelése érdekében. Legalább ilyen fontos az is, hogy a nyugat-európai országok közül néhányban az alap-, a középfokú és a főiskolai oktatásba is behatolt a számítógép, és egyre szélesebb területeken hódít teret. Több országban adókedvezmények segítik a számítógépes információhálózat létrehozását.

Kormányközi programok jöttek létre az elektronika elterjesztése érdekében a KGST keretében is, és folyik már napjainkban a sokoldalú együttműködés az elektronikus alkatrészipar fejlesztésére, a számítástechnika alkalmazására (mindkettőről szó volt már korábban), valamint a mikroprocesszoros technika tömeges alkalmazása és a robotok fejlesztése érdekében.

Hazánkban az 1984. évi becslések szerint az egy főre jutó elekt-

ronikai felhasználás volumene körülbelül 20%-a a nyugat-európai átlagos értéknek, s ezzel a világátlagnak (a fejlődő országokat is figyelembe véve természetesen) csak alig felét érte el. A nagyközönség általában azzal találkozik, hogy a lakossági szükségleteket kielégítő elektronika területén jelentős az elmaradásunk a nálunk fejlettebb országokhoz viszonyítva. A valóság azonban az, hogy korántsem itt a legnagyobb az elmaradás, hanem az ipar elektronizációjában és az elektronikai infrastruktúra megteremtésében. Bár e téren a korábban már vizsgált számítástechnikai és mikroelektronikai KFP hozott kétségtelen eredményeket, a széles körű elterjesztéshez ezek még nem voltak elegendőek.

Mindezek figyelembevételével a kormányzati szervek elhatározták egy sokrétű, széles körű elektronizációs társadalmi-gazdasági program kidolgozását. E program célja az, hogy a népgazdaság hatékonyabb működését segítse elő, gyorsítsa fel az elektronizáció folyamatát, a kormányzati munkában (a népgazdasági tervezés, a pénzügyi, kereskedelmi, statisztikai folyamatokban) honosítsa meg az elektronizálást, ezek mellett természetesen legalább ilyen – ha nem nagyobb – mértékben szükséges a termelési célú elektronizálás fejlesztése is.

Ennek a programnak *társadalmi* jellege azt is jelenti, hogy szemléletformáló tevékenységet kell végezni annak érdekében, hogy az elektronika hatékony alkalmazásának emberi tényezőit és társadalmi környezetét is megteremtsük. Ez a feladat legalább olyan bonyolult – ha nem nehezebb –, mint a gazdasági feltételek megteremtése.

A program első koncepciójának felvázolásakor is világos volt, hogy nem azonos mértékű az elmaradás a nálunk fejlettebb országokhoz képest az egyes területeken, s hogy a legnagyobb a távközlés, ezen belül a telefonhálózat fejlesztése tekintetében. E téren olyan új szolgáltatások iránti igény jelent meg Magyarországon, mint a teletext, teledata rendszer, a számítógéphálózatok közvetlen (on-line) összekötése, az integrált szolgáltatásokat nyújtó komplex távközlési hálózat, amely adatot, szöveget, képet és hangot azonos csatornákon tud adni. Ezek mindegyike megfelelő és biztonságos telefonhálózatot igényel. Ehhez pedig Magyarországon közismerten még nem adottak a feltételek a nyolcvanas évek közepén sem.

Fontos feladat, hogy a mikroprocesszorok és az egyre nagyobb mértékben rendelkezésre álló berendezésorientált integrált áram-

körök beépüljenek különböző gépekbe és géprendszerekbe. Ezáltal a hazánkban előállított gépek és berendezések programozhatóak, elektronikát nagyobb mértékben megtestesítőek és jobban szervizelhetőek is lennének.

A termékek minőségét garantálhatja az elektronikus mérési technológiák elterjesztése. Ezeknek jelentős feladatuk lehet a közlekedésirányításban, a belkereskedelemben, a készletgazdálkodásban, az egészségügyben, az oktatásban és többek között a készpénzforgalom kímélésében (OTP-csekkrendszer széles körű elterjesztésében) is.

Számításba kell vennünk, hogy a számítástechnika alkalmazása is egyre inkább társadalmi méretűvé válik, s mint ezt a számítástechnikai KFP kapcsán már tárgyaltuk, a számítógépek összekötése, a mikroszámítógépek széles körű elterjesztése feltétlenül igényli a megfelelő telefonvonal-hátteret.

Nem utolsósorban említendők az államigazgatási, irodai és ügyviteli munkák, amelyek ma igen erősen elevenmunka-igényesek. Ezek az elektronika alkalmazásával lényegesen könnyebben és olcsóbban is teljesíthetők lennének. Az államigazgatási rendszer összehangolt működtetése az egész országra kiterjedő színvonalas telefonszolgáltatást tesz szükségessé.

A koncepció felvázolása jelezte, hogy megfelelő műszaki-tudományos ismereteket is biztosítani kell ennek a programnak a gyakorlati megvalósulásához, és ehhez hosszú és középtávú kutatásifejlesztési célprogramokra s azok továbbfejlesztésére is szükség van. Arra nem vállalkozhatunk, hogy az elektronizáció minden területén kiépítsük a hazai tudományos és műszaki fejlesztési bázist, e téren is megfelelő szelektivitásnak kell érvényesülnie. E szelektivitás során figyelembe kell venni a KGST-országokból átvehető tudományos és kutatási ismeretanyagot és azt is, hogy milyen ismereteket tudunk a jelenleg érvényes embargó körülményei közepette a tőkés országokból elsajátítani.

A koncepció nagy figyelmet fordít arra, hogy az elektronikai ipar struktúrájában nemcsak berendezések gyártásáról, technológiai és konstrukciós fejlesztésről van szó, hanem egyre nagyobb mértékben szellemi munkáról, szoftverfejlesztésről, alkalmazói rendszerfejlesztésről és oktatásról is. Az oktatásnak elsősorban az a feladata, hogy a társadalom mind szélesebb rétegeit, főleg a következő generációkat készítse fel az elektronika befogadására. Ennek érdekében fo-

lyamatosan bővíteni kell a közép- és főiskolai oktatás keretében az elektronikus szakemberek képzését, és meg kell már kezdeni a közeli jövőben az informatika szakemberbázisának a szélesítését is. A korszerű elektronikus eszközök használatának szervesen be kell épülnie az oktatás gyakorlatába, az intézményes oktatás keretében oktatott tárgyak segédeszközeként. Nem öncélú, hanem alkalmazott jellegű oktatás a célravezető. Egyre inkább abba az irányba szükséges haladni, amely már az általános iskola felső tagozatán megismerteti a számítógépet – gyakorlat közben –, s erre építve összehangoltan bővíti az ismeretanyagot a középiskola, majd az egyetem vagy a főiskola. A diákok, hallgatók fogadókészsége már ma is jól érzékelhető. A tanároknak is mind szélesebb köre kapcsolódik szívesen e programhoz.

Már a koncepció felvázolásából is látszik, hogy a feladat lényegesen bonyolultabb, mint amiről az egyes részprogramok kapcsán szó volt. Arra van tehát szükség, hogy legyen egy egységes, átfogó, a részeket megfelelően ötvöző elektronizációs társadalmi-gazdasági program, és e mellett, ennek elemeiként jelenjenek meg az egyes területekre vonatkozó konkrét feladatokat tartalmazó részprogramok. Ilyen irányban történt a továbblépés, és ilyen irányban fogadta el a program tervezetének első változatát több állami szerv előterjesztésében az Állami Tervbizottság. (Az előterjesztők: az OMFB, az Ipari Minisztérium, a Központi Statisztikai Hivatal, a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Posta.) Egyidejűleg kialakítottak négy ágazatközi részprogramot (ezek felelősi rendszere is főként a megjelölt körre épült):

– a távközlés fejlesztésére vonatkozót,

– az informatika alkalmazása fejlesztésének feladatait és feltételeit az államigazgatásban,

– az elektronizálás oktatási, képzési és átképzési fejlesztésének koncepcionális feladatait,

– az elektronizáció, a számítástechnika, a hírközlés és az automatizálás kutatási-fejlesztési feladatait.

Ezek összehangolt egészét tartalmazza maga az elektronikai program, amely mint központi fejlesztési program egyedi megközelítést igényel, az állami szervezőmunka keretében alapvetően az elektronika *felhasználását* kívánja elősegíteni. Részletekbe menő fejlesztési célokat csak egyes kiemelt területekre vonatkozóan tartalmaz a program. Hatása csak kisebb részben fog közvetlenül jelent-

kezni, várhatóan jelentősebb lesz a közvetett – nehezen mérhető – hatás, főként az intézmények, vállalatok egész működése hatékonyságának javításában, a népgazdaság teljesítőképességének növekedésében.

Ennek szellemében az elektronizálási program hatását tükröznie kell az ötéves népgazdasági terv jóformán minden részletének és az ehhez kapcsolódó blokk-koncepcióknak is. Az információtechnológia növekvő jelentősége miatt ezek eredményének az infrastrukturális fejlesztésben kell megjelenni.

Az egyes ágazatközi részprogramok már mélyebben és konkrétabban tartalmazzák a feladatokat, hiszen ezek egy-egy (bár nem csekély) részterületre irányulnak. A teljes program ezeknél jóval szélesebb sávot fog át, előirányozza az elektronizálás környezeti feltételeinek megteremtését s az ehhez szükséges szemléletváltozás befolyásolását, tehát kifejezetten társadalmi jellegű feladatok megvalósítását is.

A program vezérlési módszere is újszerű, eltér a korábbiaktól. Több felelős bevonásával készült, és így végrehajtását is több szervezet irányítja. Lényegesen szorosabban összehangolt munkát igényel a korábbiaknál. Ez a program 1986-tól az ezredfordulóig határozza meg a legfontosabb feladatokat (természetesen csak olyan mértékben, ahogy ezeket ma előre lehet becsülni), konkretizálásuk a hetedik ötéves tervidőszakra vonatkozik, s végrehajtásukat is a hetedik ötéves terv elfogadásával kötötték össze.

Az újszerű közelítés több annál, mint amit egy újfajta feladat megfogalmazása jelent. Sokkal inkább arról van szó, hogy a gazdaság intenzívebb fejlesztése nemcsak új pályára állítást jelent, hanem ezen a pályán újfajta módszerek alkalmazását is. Ezek között a módszerek között pedig mai megítélésünk szerint kiemelt jelentősége van az elektronizálásnak. Ha e téren sikerül elmaradásunkat fokozatosan csökkenteni a nálunk fejlettebb országokhoz viszonyítva, ez dinamizálhatja a gazdaság egészének fejlődését is. Korántsem volumen jellegű dinamizálásról, tehát nem gyorsabb ütemű fejlődésről van szó, hanem intenzív jellegű, minőségi megújulásról.

A központi gazdaságfejlesztési programok hatása és szerepük a jövőben

Áttekintve azokat a központi gazdaságfejlesztési programokat, amelyeket már korábban, a gazdasági mechanizmus reformjának időszakában indítottunk és azokat, amelyek szorosabban kapcsolódnak a pályamódosítás megkezdéséhez, felvetődik a kérdés, vajon a prioritásadásnak ez a módja mennyiben felelt meg a gazdaság alapvető érdekeinek? Ez-e az az út, amelyen tovább kell haladnunk? Milyen mértékben fejtették ki ezek a programok kedvező hatásukat a programhoz közvetlenül kapcsolódó ágazatokon kívül szélesebb sávra, esetleg az egész gazdaságra? A következőkben ezekre a kérdésekre kísérlünk meg – ha vázlatosan is – választ adni.

Az újszerű prioritás jelentősége

Közismert, hogy hazánk nyitott gazdaság lévén, a belső gazdasági és társadalmi fejlődésünket nagymértékben befolyásolják a világpolitika és a világgazdaság feltételrendszerében bekövetkezett változások. Márpedig az utolsó másfél évtized ilyen változásokkal terhes volt, s ezek túlnyomó többsége a feldolgozóiparra orientálódott nyitott gazdaságú országok számára kedvezőtlen volt. A külső feltételek gyors ütemű és jelentős mértékű változása még inkább reflektorfénybe állítja a prioritások szükségességét és azt a problémát, hogy vajon megtaláltuk-e ezek célravezető módszerét a legutóbbi évtizedben. Már a különböző időszakokban jóváhagyott programok felépítése is tükrözi a feltételrendszerben bekövetkezett változásokat. Azok a programok, amelyeket a hatvanas évek végén kezdtek kidolgozni, és a hetvenes évek elején fogadott el a kormány, zömében *ágazatokra* épültek, s ebben igazodtak a népgazdasági tervezés ágazati felépítéséhez. Ez önmagában indokolt, hiszen a népgazdasági tervezésnek és a prioritásokat megtestesítő

programoknak össze kell csengeniük, mert ha ezt nem teszik, akkor a prioritások érvényesítése a terv keretében nincs biztosítva. Az *ágazatorientált* programkészítés azonban egyúttal *címzett* jelleget is öltött, sőt sok esetben az ágazat volt a külső burok, mögötte a valóságban a címzett jelleg, éspedig a minisztériumi, minisztériumon belül csaknem főosztályi szintű közelítés dominált. Ez viszont már korlátot is jelentett a programban kitűzött feladatok népgazdasági szintű realizálását illetően. A címzett tárca vagy annak egy része ugyanis elsősorban abban volt érdekelt, hogy a központi fejlesztési programoknak az a hányada valósuljon meg minél gyorsabban és minél hatékonyabban, amely a saját hatáskörébe tartozó területhez igazodott, s lényegesen kevésbé volt érdekelt abban, hogy a program népgazdasági haszna legalább ilyen mértékben érvényesüljön.

A gazdaságirányítási rendszer 1968-ban bekövetkezett módosulása nagyobb hangsúlyt adott a gazdasági folyamatok komplexitásának, azok koordinálásának is. Az ágazati irányítás már nem elsősorban címzett jellegű volt, hanem a közgazdasági kategóriának megfelelő szélesebb területet ölelt fel. Hangsúlyozom, hogy ez volt a cél és ez volt az elméleti közelítés is. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy az egyes minisztériumok, irányító hatóságok jóval inkább tudták érvényesíteni befolyásukat azokra a területekre, amelyek nemcsak ágazati jogkörükbe, hanem felügyeleti hatáskörükbe is tartoztak, mint azokra, amelyeket ugyan az ágazatirányítás szempontjából azonosan kezeltek, a felügyeleti döntés azonban más minisztérium kezében összpontosult. Ilyen feltételek között növekedett a jelentősége azoknak a központi gazdaságfejlesztési programoknak, amelyek a prioritások komplex jellegét kívánták érvényesíteni, és a kijelölt területekre *komplex irányítási és vezénylési* módszereket is kidolgoztak. Ebből a szempontból a prioritásoknak ez a módja előremutató és célra orientált volt, mindenképpen a népgazdasági szintű vezérlést és áttekintést kívánta elősegíteni, s ez többségében sikerrel is járt.

Már az ötödik ötéves tervtől kezdve, majd még inkább a hatodik ötéves tervidőszakban erősödött az a törekvés, hogy a központi gazdaságfejlesztési programokat a népgazdasági tervbe ágyazzák be, ezek mintegy motorjai legyenek az adott ötéves terv végrehajtásának. E szándék megvalósulását némiképpen hátráltatta, hogy jó néhány olyan KFP-t fogadott el a Minisztertanács, amelynek ki-

dolgozása már belenyúlt az adott ötéves tervidőszakba. Ezeknél a KFP elfogadása idején már kész helyzettel találták magukat szemben a döntéshozók: volt a parlament által jóváhagyott ötéves terv, voltak ennek éves elképzelései, és ehhez kellett igazítani a beterjesztett központi fejlesztési programot. Nem tudott tehát érvényesülni a kétirányú kölcsönhatás, jóval erősebb volt az a hatás, hogy a már korábban elfogadott népgazdasági terv kereteibe kell a KFP követelményeit és feltételrendszerét egyaránt beépíteni. A hangsúly éppen ez utóbbin volt, hiszen szabad beruházási eszközök általában egyetlen ötéves tervben sem álltak rendelkezésünkre, ezeknek a KFP-knek pedig nem is csekély mértékű beruházásigénye volt, amelyet biztosítani kellett a tervezés keretén belül. Önmagában ez olyan ellentmondás, amelyet a prioritásadás újszerű módjának fel kellett oldania. A feloldás a hetedik ötéves terv előkészítése során következett be, amikor is első ízben sikerült az összes központi gazdaságfejlesztési program ötéves koncepcióját kidolgozni a népgazdasági terv különböző változataival. Ez azt jelenti, hogy a hetedik ötéves terv három változatához illeszkedik a KFP-kre vonatkozó ötéves elképzelések néhány eltérő vonása. Ez nem minden esetben szükségképpen jelent három variánst, de a kölcsönhatás már két irányban érvényesült, hiszen világosan látszott, hogy ha a KFP-k bizonyos területet kihasítanak a népgazdaság erőforrásaiból, akkor a következő ötéves tervidőszakban más, a népgazdaság szempontjából fontos célra milyen összeg marad. A koncepcionális közelítés lehát kétirányú volt: egyfelől az, hogy prioritást adjunk a valóban tegfontosabb feladatoknak, amelyeket a programok magukban foglaltak; másfelől az, hogy a programon kívüli területekre is maradjon a szükséges mértékű fejlesztési lehetőség. A beruházások említése csupán egy példa volt – bár kétségkívül a legfontosabb terület –, de hasonló meggondolásoknak kellett érvényesülnie a többi erőforrások: az importigényesség, a szakemberháttér, a létszámvonzat tekintetében is.

A kiemelt jelentőségű központi gazdaságfejlesztési programok általában nem egy ötéves időszakra készülnek, ezek kitekintést nyújtanak *tíz,* sőt esetenként *tizenöt évre* is. S ebben van óriási előnyük. Újszerű feladat tehát, hogy a hosszú távú tervezéssel is összhangban legyen a KFP-k cél- és feltételrendszerének kialakítása. E téren is megtörténtek a kezdeti lépések. Ez a követelmény annál is fontosabb, mert elképzelhető, hogy egy-egy kiemelt gazdaságfej-

lesztési feladatra egy adott ötéves tervidőszakban éppen a külső vagy a belső feltételrendszer módosulása miatt nem juthat elegendő erőforrás. Ez késlelteti a feladatok végrehajtását, tehát a következő öt–tíz évre esetleg növelt feladatokat ró a gazdaságra, s a tervezésnek kell megoldást találnia arra, hogy ezek hogyan illeszthetők a hosszú távú tervkoncepcióiba.

Van egy másik megoldás is a prioritásadás tekintetében. Az utóbbi időszakban egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a tervezés keretében belül a *blokk-koncepciók*. Ezek a koncepciók általában egymással összefüggésben levő ágazatcsoportok egész tevékenységére terjednek ki, például az iparra (az élelmiszeripar és építőanyag-ipar nélkül), az építő- és építőanyag-iparra, az infrastruktúra egyes területeire stb. A blokk-koncepcióknak azonban félreérthetetlenül van címzett jellege, hiszen ezek túlnyomó többségét egy-egy tárca a saját fennhatósága területére vonatkozóan alakítja ki. Nem véletlen, hogy az ipari blokk-koncepciónak nem része az élelmiszeripar, hiszen ezt a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium együttesen kezeli az agrárgazdasággal, s ugyancsak nem véletlen, hogy a blokk-koncepciók keretében az építőanyag-ipar az építőiparral együtt került kidolgozásra. Ez a megjegyzés nem kívánt negatív értékelés lenni, de már jelzi azt a veszélyt, hogy ha ilyen blokk-koncepciókat ütköztetünk a népgazdasági tervvel, akkor óhatatlanul tárcaérdekek fognak népgazdasági érdekkel megütközni. A hetedik ötéves terv előkészítése ezt egyébként szemléltetően bizonyította is. Ma még nem lehet azt mondani, hogy ezek a blokk-koncepciók és a központi gazdaságfejlesztési programok minden elemükben összhangban vannak. A mai központi gazdaságfejlesztési programok zöme ugyanis egyre nagyobb vertikumot ölel fel a gazdaság egész tevékenységéből, s így egyre több minisztérium, főhatóság, intézmény közös munkájaként jön létre és közös összehangolt vezénylést igényel. A blokk-koncepciók azonban ennél sokkal markánsabban körvonalazott érdekeket képviselnek, s ezek nem mindig csengenek egybe a központi fejlesztési programok érdekeivel. A feladat tehát az, hogy a prioritásadás megfelelő módját találjuk meg, s ezt részérdekek ne tudják keresztezni. Úgy vélem, hogy a feloldást a népgazdasági tervezés keretében meg lehet és meg is tudják találni, hiszen ha az ötéves népgazdasági terv összhangban van a gazdaságfejlesztési programokban foglaltakkal, vagy fordítva: ha a KFP-k összecsengenek a népgazdaság következő ötéves

tervével, akkor a blokk-koncepcióknak mindezekhez alkalmazkodniok kell.

Van a kiemelt jelentőségű gazdaságfejlesztési programoknak mint prioritást megtestesítő módszereknek egy másik igen fontos előnyük, és ez az, hogy kidolgozásuk, részleteiben való elfogadásuk és vezénylésük egy, a minisztériumoknál magasabb szervezet, az Állami Tervbizottság hatáskörébe tartozik. Az érdekütköztetést tehát az Állami Tervbizottság végzi el (gyakran iteratív közelítéssel, több ütemben), s ezt követően a Minisztertanács elé kerülő KFP-k már a népgazdasági érdeket képviselik.

Az egyes konkrét programok vezénylése azonban ezen belül eléggé színes képet mutat. A program jellegétől, hatókörétől, az általa lefedett terület méreteitől és koordináltságától függően az egyes programok végrehajtását különböző teamek, kormánybizottságok, munkacsoportok, tárcaközi bizottságok vezénylik. Maga a vezénylés módszere is némelyiknél lényegesen lazább, némelyiknél lényegesen szorosabb. Nyilvánvaló például, hogy az energiagazdálkodás racionalizálását célzó KFP-t ma nem lehet lazán kezelni, e tekintetben a legszorosabb koordináció és az igen részletes, konkrét feladatterveket tartalmazó akcióprogramok kidolgozása elengedhetetlen. Legalább ilyen mértékben elengedhetetlen az akcióprogramok rendszeres számonkérése is a Gazdasági Bizottság, valamint az Állami Tervbizottság szintjén. Más megoldást igényel a mikroszférára épített anyaggazdálkodási és technológia-korszerűsítési program, kevésbé rövid távra ütemezett akciókat és inkább felsőszintű koordinálást, támogatást, mint konkrét irányítást.

A prioritásokat megtestesítő KFP-k között igen nagy a különbség az *orientáltságuk* tekintetében. Mint már korábban szó volt róla, a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején kidolgozott programok nagy része exportorientált volt, ezek elsősorban a KGST-országokkal való együttműködésre építettek (például az alumíniumprogram kétoldalú szerződésekre, a petrolkémiai program a szovjet–magyar szerződésre, a számítástechnikai program a KGST ESZR-programjára). A később kidolgozott programok túlnyomó többsége is exportorientált maradt, de nem minden esetben közvetlen módon és sok esetben már azt is szem előtt tartva, hogy versenyképességünk a tőkés piacokon is javuljon. Új színt hoztak a programokba a ráfordításorientált KFP-k, amelyek azonban közvetve ugyancsak a gazdaság versenyképességét – és így jövedelem-

termelő és exportelőállító képességét is – növelik. Ezeken a területeken az exportérdekek mellett már nagy hangsúlyt kapott az importhelyettesítés. A nyolcvanas évek fő prioritása, a kereskedelmi és a fizetési mérleg javítása, ezekben a programokban talált támogatókra. Továbbra sem volt mellékes – és természetesen a jövőben sem lesz az – a KGST-országokkal való együttműködés, amelyre a kooperáció és a termékszakosítás számos eleme lehetőséget ad, s amelyet ezeknek a KFP-knek teljesítései ugyancsak elősegítenek. Sőt azt mondhatjuk, hogy a közvetlenül tőkés exportra orientált célok esetében is nagymértékben növelhetjük előnyünket a szocialista piacokon, és hozzájárulhatunk a KGST egészének erősítéséhez. Jó példa erre az elektronizáció programja. Ha ez a program a következő ötéves tervidőszakban megkezdi működését az országban, és már az első lépései megvalósulnak, ez azt jelenti, hogy több olyan mikroszámítógéppel, a számítástechnikához szükséges kiegészítő berendezéssel fogunk rendelkezni, amelyek korszerűek, versenyképesek a fejlett piacokon, és amelyeket módunk van a KGST-országokban is kedvező feltételek mellett értékesíteni. Ugyanilyen jelentőségű a mikroelektronikai alkatrészellátás programja, hiszen ez sem kizárólag felhasználást szolgál, hanem olyan berendezésekbe építik be őket, amelyeket mind tőkés, mind szocialista országokba exportálunk.

A programok feltételrendszerének kialakításában következett be legjelentősebb változás az elmúlt évtizedben. A hatvanas évek végén kidolgozott és a hetvenes évek elején-közepén jóváhagyott programok általában *állami pénzeszközök* nagymértékű bevonására épített, olyan koncentrált erőforrás-allokációt biztosítottak, amelyek a vállalatokat kedvező helyzetbe (nem egy esetben az indokoltnál is kedvezőbb helyzetbe) hozták. Ilyen esetben a vállalat feladata az volt, hogy a jelentős eszközöket megtestesítő központi erőforrásokhoz adja hozzá a saját erőforrásait, ezzel növelje a programok adta fejlesztési lehetőséget. A hetvenes évek végén és különösen a nyolcvanas évek elején kialakított, továbbfejlesztett és módosított programok azonban már egyre kisebb mértékben adtak lehetőséget állami pénzeszközök bevonására. Ezek a programok elsősorban arra építettek, hogy a vállalatoknál keletkező erőforrásokat kedvező feltételek mellett összpontosítsák a központi fejlesztési programban megfogalmazott célok érdekében. Felmerülhet a kérdés, hogy a népgazdasági érdeket hogyan lehet ilyen módon érvényesíteni, van-e

biztosítékunk arra, hogy ezek a módszerek a gyakorlatban beválnak. Az elmúlt évek fejlődése jól bizonyítja azt, hogy nem az egyetlen, még csak nem is a leghatékonyabb módszer az, hogy állami forrásokból adjunk beruházásokat a fejlesztésekhez. Az állam által nyújtott kedvező feltételek közötti hitelakciók, a különböző pénzügyi preferenciák legalább ilyen mértékben terelő hatásúak. Minthogy a KFP-khez mindezek, sőt export esetében más kedvezmények, importkiváltás esetében külön erre a célra létesített hitelakciók járultak és járulnak, mindez ösztönzően hat a KFP-k realizálására, ugyanakkor serkenti a vállalatokat arra, hogy saját erőforrásaikat kellő koncentráltsággal használják fel ezek végrehajtása érdekében. A preferenciák köre korántsem egysíkú. A korábbi években volt olyan gyakorlat, hogy külön exporttámogatáshoz külön bérpreferencia is járult, az adókedvezményekhez költségvetési juttatások és fejlesztési kölcsönök is felsorakoztak. Nem egy esetben egy-egy KFP-ben részt vevő vállalatok a cél érdekében több forrásból is kedvező feltételekhez jutottak.

Közös a központi gazdaságfejlesztési programokban az – és e tekintetben nem találunk különbséget a korábban jóváhagyott és a későbbiekben elfogadott programok között –, hogy általában olyan tevékenységekre irányultak, amelyek *kutatás-fejlesztésigényesek,* s amelyeknek végrehajtása során nagyobb mértékű kockázatvállalásra van szükség. Azokon a területeken volt kedvező az előrehaladás, amelyekhez kapcsolódó középtávú kutatási-fejlesztési célprogramokat a termelési feladatokhoz illeszkedve hajtották végre. Voltak olyan programok, amelyeknek kutatási-fejlesztési célprogramjában érdekeltek voltak (mint közvetlen résztvevők vagy mint társfelelősök) a KFP-ben működő termelővállalatok, voltak olyanok is, amelyeknél közvetett összehangolás valósult meg, sokszor az OMFB támogatásával, szervező, irányító, ösztönző segítségével. Több KFP-hez kapcsolódott nemzetközi együttműködés is. A kockázatvállalás megfelelő feladatmegosztást igényelt, e téren is vannak kedvező tapasztalatok. Kevésbé sikeresnek bizonyultak azok a programok, amelyek különböző vertikumokban eltérő részletességgel oldottak meg kutatási-fejlesztési, technológiahonosítási és szervezési feladatokat (például alumínium-alapanyag és -féltermékgyártás vagy műanyagalapanyag-gyártás és műanyag-feldolgozás). Ezeknél a jobb hasznosítás a hiányzó kutatási-fejlesztési feladatok gyors

ütemű megoldását, a hiányzó kapacitások mielőbbi kiépítését igényli.

Különösen fontos szempont annak vizsgálata, hogy a hetvenes években bekövetkezett két világgazdasági válság közepette mennyiben tudták a központi gazdaságfejlesztési programok a népgazdaság fő fejlesztési céljait szolgálni. Erre a kérdésre a válasz sem egyértelmű igen, sem egyértelmű nem. Ugyanis a különböző gazdaságfejlesztési programok – nemcsak azért, mert eltérő időpontokban fogadták el és közben többször módosították azokat, hanem azért is, mert tartalmuk is eltérő volt – a világgazdasági változásokra nem azonos módon reagáltak és nem is voltak egyformán érzékenyek. Kétségtelen, hogy minden gazdaságfejlesztési programot megrázott az a sokkhatás, amely hosszan tartó, mély recessziót eredményezett a fejlett országokban. Ez egyfelől az exportpiacok lehetőségeinek beszűkülésével járt, a versenyképesség igényeinek megsokszorozódásával, másfelől az árrendszer módosítása kapcsán csaknem minden központi gazdaságfejlesztési programban foglalt elképzelésünket erősen érintette. A megváltozott árviszonyok között már nem érvényesülhetett a hatékonyság oly módon, ahogy ezt a program kialakításakor és elfogadásakor megfogalmazták. De éppen abban volt ezeknek a központi gazdaságfejlesztési programoknak az erejük, s e tekintetben a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején elfogadottak a legjobb példák, hogy nyitott jellegük, évenkénti akcióprogramjaik miatt jobban tudták figyelembe venni a menet közbeni változásokat, jobban tudták hozzáigazítani a követelményeket, de főként a ráfordítási igényeket a módosult feltételekhez.

Amikor a pályamódosítást követően a gazdaságpolitikai célok középpontjába a külső egyensúly helyreállításának követelménye került, a KFP-k mutatkoztak a legalkalmasabbaknak arra, hogy ezeket a követelményeket a rövid távú igények kielégítésével, de ugyanakkor a hosszú távú feladatok figyelemmel kísérésével kövessék. Ez utóbbin igen nagy a hangsúly. Ismeretes, hogy a pályamódosítást követő években, különösen 1982–1983-ban az export növelése érdekében az operatív irányítási és vezénylési módszerek kerültek a középpontba. Ezekre szükség volt. Ezek a módszerek azonban kizárólag a rövid távú érdekeket szolgálták, sok esetben éppen ellentétesek voltak a népgazdaság fejlesztésének hosszabb távú feladataival. Azt hiszem, hogy ehhez elég egyetlen példa említése is.

A hetvenes évek végén éppen az 1977-es októberi MSZMP struktúrapolitikai határozat kapcsán úgy foglalt állást a kormány, hogy a gazdaságtalan exportot vissza kell szorítani, ahol lehet gazdaságossal helyettesíteni. A rövid távú érdekek azonban azt kívánták, hogy az operatív irányítás minden eszközzel növelje az exportot, függetlenül attól, hogy ezek valamilyen gazdaságossági határ alatt vannak-e vagy sem. Ez pedig nyilvánvalóan nem lehet a gazdaság hosszú távú érdeke, nem szolgálja a gazdaság jövedelemtermelő képességének a növelését. A KFP-k ilyen átfogalmazást nem érvényesítettek. A rövid távú célok is megmaradtak abban a keretben, amelyet a KFP az egész időtartamára körvonalazott, legfeljebb késleltették bizonyos célok elérését, széthúzták az idősávot, de nem adták fel az eredeti célt, és úgy vélem, hogy ez igen fontos, előremutató elem.

A KFP – mint az erőforrásokat célra orientáltan összegző módszer – alkalmas maradt az új típusú feladatok közepette is. Sőt az intenzív fejlesztési szakaszba való átmenet minőségi jellegű feladatait éppen a ráfordítás jellegű KFP-k fogalmazták meg a legmarkánsabban.

A KFP-k kidolgozása ösztönzően hatott tervezési rendszerünkre is, hozzájárult a népgazdasági tervezés megújításához. A korábbi, csaknem kizárólagosan ágazati szemlélettől eltérően ez a módszer alkalmasnak bizonyult országos méretű feladatkomplexumok megoldására oly módon, hogy azok ne feszítsék szét a népgazdasági tervezés kereteit. Még egy fontos elem: ezek a programok vezényelhetők, irányíthatók a szabályozás jelenlegi korszerűsített rendszerében, és nem fognak akadályt jelenteni a további korszerűsítés esetén sem. Megfelelően mozgékonyak ezek a KFP-k ahhoz, hogy a szabályozórendszer változásait – természetesen további módosítási lehetőségeket is figyelembe véve – magukba fogadják, sőt arra is alkalmasak, hogy a szabályozóváltozásokra bekövetkező vállalati reagálást is helyes irányba tereljék. A KFP-k nem mechanizmusidegen elemek, mint ahogy némelyek hangoztatják, hanem a normatív szabályozás keretébe illeszthetők.

Többen vallják azt a véleményt – köztük elsősorban Bognár József –, hogy napjainkban már nem az exportorientált, hanem az *exportvezérelt* fejlesztés a fő feladat. Ha ezt úgy értelmezzük, hogy az export kell hogy vezérelje a magyar gazdaság fejlesztését abba

az irányba, hogy ez egyúttal a belső igények mind jobb kielégítését is szolgálja, akkor – úgy tűnik, hogy többségében – a központi gazdaságfejlesztési programok híd szerepe még inkább erősödik.

A KFP-k eredményei és hatásai a hatodik ötéves tervidőszakban

A különböző időszakokban elfogadott és a hatodik ötéves tervidőszakban működő gazdaságfejlesztési programok eltérő mértékben járultak hozzá az ipar termelési és az egész gazdaság anyagfelhasználási struktúrájának változásához, s ugyancsak különböző mértékben szolgálták a külgazdasági egyensúly érdekeit. Azok a programok, amelyek konkrét termelési és értékesítési feladatokat tartalmaztak, hatásukat tekintve általában mérhetők, és alkalmasak arra, hogy eredményeiket összevessük az ipar más területein elért eredményekkel. A működő programok közül ide tartozik a gyógyszer-, növényvédőszer- és intermedier-gyártási, részben a számítástechnikai KFP, az 1980-as évek közepén lezárult programok közül pedig az alumíniumipari és a petrolkémiai program. Kevésbé mérhetők és hasonlíthatók össze a programon kívüli területekkel azok a nyitott és a gazdaság széles területére akcióprogramot tartalmazó KFP-k, amelyek különböző években eltérő résztémákat fogadnak magukba, és így a résztvevők köre is gyakrabban változik. Ilyen az energiagazdálkodási, a hulladék- és másodnyersanyag-hasznosítási, valamint a gazdaságos anyagfelhasználásra és a technológiák korszerűsítésére irányuló program. Részben ilyen a jelenleg működő számítástechnikai program, és valószínűleg ide fog tartozni a most kidolgozás alatt álló elektronizálási program is.

A hatodik ötéves tervidőszak során elért eredmények értékelésekor figyelembe kell venni, hogy a korábban megkezdett programok beruházásai már lényegében a hatodik ötéves tervidőszak előtt megvalósultak, kiépültek, és a beruházások eredménye nyomán létrehozott üzemek, berendezések már működtek. Az új programok azonban ebben az időszakban kezdtek fejlődni, ezeknél a beruházásoknak csak egy része – esetenként kisebb része – működik, eredményeik tehát még nem hasonlíthatók össze az ipar más területével.

Az első csoportban említett négy program körébe tartozó ágazatok és vállalatok tevékenysége az 1981–1983 közötti időszakban viszonylag kedvező volt (erre a három évre mondhatjuk azt, hogy

mind a négy termelési típusú program működött). A programban részt vevő területek (ágazatok, vállalatok) hozamai általában kedvezőbbek voltak és jobban javultak, mint a szocialista ipar átlaga. Ettől egy kicsit eltér az alumíniumipari program, a tőkés piac recessziója ugyanis éppen a nyolcvanas évek elején jelentős mértékben visszafogta a program hatásának további kibontakozását. A programok másik csoportját, a ráfordításorientált programokat tekintve, a népgazdasági megtakarításban jelentkező haszon is egyértelműen megnyilvánult a hatodik ötéves tervidőszakban. Ez egyfelől a fontosabb anyagok, energiahordozók felhasználásában elért abszolút és fajlagos megtakarítással mérhető; másfelől az importtal való kedvezőbb gazdálkodással is. (Bár ez utóbbit operatív beavatkozások legalább ilyen mértékben segítették elő, és az importkorlátozás önmagában is visszafogó hatású volt.)

Az alumíniumprogram népgazdasági hatásai közül egyértelműen megállapítható, hogy ez a fejlesztés lehetőséget teremtett ahhoz, hogy a meglevő és még a közeli jövőben is reményteli bauxitvagyonunk birtokában, a hazai lehetőségekhez igazodó termelési struktúrát alakítsunk ki. Az, hogy nemzetközi együttműködések eredményeként tudtuk kiépíteni a számunkra leginkább megfelelő termelési vertikumokat, azt is jelenti, hogy a gazdaság jelentős villamosenergia-ráfordítástól mentesült. További eredmény, hogy a hazai alumíniumfelhasználás lényegesen növekedett, és az egy főre jutó alumíniumfogyasztás tekintetében ma már a nemzetközi mezőnyben kedvező helyet foglalunk el. A változó világpiaci feltételek között azonban célszerű újra átgondolni, hogy milyen területeken érdemes a hazai alumíniumfogyasztást fokozni, hol tűnik gazdaságosabbnak, ha az alumíniumot exportáljuk, és helyette ugyancsak kedvező tulajdonságokkal bíró műanyagot használunk fel. Ez már olyan strukturális megfontolás, amely nem fért bele (és nem is férhetett bele) az alumíniumipari KFP gondolatkörébe. Itt látszik az, hogy a korábban kidolgozott programok ágazat- vagy szakmaorientáltsága nem teszi lehetővé a gazdaságossági megfontolások teljes mértékű érvényesülését, hiszen ettől függetlenül élt egy petrolkémiai program a maga műanyagra, műszálra vonatkozó részével együtt, amely hasonló típusú helyettesítő feladatokat tartalmazott. A jelenlegi ráfordítási programok, köztük éppen a gazdaságos anyagfelhasználás és a technológiák korszerűsítésének programja már megadja azt a keretet, amelyben gondolkozhatunk

azon, hogy vajon a gazdaság felhasználóinak milyen körében célszerű a vas és acél helyettesítése alumíniummal, és hol van nagyobb tere ugyancsak hatékonysági-gazdaságossági és nem kis mértékben értékesíthetőségi megfontolásokból a műanyag-felhasználásnak.

Kedvező hatással volt az alumínium felhasználása egyes termékek javuló exportképességére is. Bár erről nagyon sok példát nem tudunk felsorolni, de volt jó néhány olyan gépipari termék, ahol éppen az alumínium alkatrészek felhasználása könnyítette a termékeket, azok túlsúlyos voltát csökkentette, s ezzel is hozzájárult a versenyképesség növeléséhez. Nem váltotta be azonban teljes mértékben a programhoz fűzött reményeket az alumíniumfelhasználás az építkezésben. A könnyűszerkezetes építési mód terjedése ugyan kétségtelen, a népgazdasági hatékonyság szempontjából ez azonban megkérdőjelezhető.

Ha az alumíniumprogramnak a hatodik ötéves tervidőszak egészére gyakorolt hatását tekintjük, akkor azt is megállapíthatjuk, hogy kedvező exportárualapot hozott létre, amelyet egy-egy év kivételével megfelelő áron is lehetett értékesíteni. Végül érdemes azt is megjegyezni, hogy bár 1983. év végén a kormány befejezettnek nyilvánította az alumíniumipari KFP-t, ennek hatása tovább fog érvényesülni, sőt remélhető, hogy megfelelő vállalati érdekeltség megteremtésével és a szabályozásnak a népgazdasági érdekekhez való igazításával a program áldásos hatása a hetedik ötéves tervidőszakban talán még kedvezőbb lesz, mint amilyen a hatodik ötéves tervidőszakban volt.

A megkérdőjelezhető programjaink közé tartozik a petrolkémiai program, amelyet a világpiaci változások, az ársokk a legnagyobb mértékben érintettek. Ez nemcsak a program egészének végrehajtásán látszott, hanem a programban érintett egyes termelő és felhasználó vállalatokat is sokkhatásszerűen érte, különösen a második világpiaci árrobbanást megelőző években, amikor is elkezdtük érvényesíteni a vállalatokra a külpiacokon már korábban meghonosodott árakat.

A petrolkémiai program hatására létrejött kapacitások különböző módon használhatók ki a jelenlegi világpiaci feltételek között. Vannak olyan termékek, amelyekre célszerű és szükséges volt felkészülnünk, sőt ahol fokoznunk kell a termelést. Ilyen például a polipropilén. Vannak olyan termékek, amelyek gyártásában túlzott kapacitások épültek ki, amelyek a piacon ma már nem kedvel-

tek, s amelyek csak igen kedvezőtlen árakon értékesíthetők, ilyen a PVC.

Kétségtelen, hogy a petrolkémiai program olyan változásokat eredményezett a gazdaságban, amelyek létrejötte szükséges és indokolt volt, bár a hatodik ötéves tervidőszakban mutatkozó hatékonysága éppen nem jó. A hatékonysági mutatók a műanyag-feldolgozás vertikumában kedvezőbbek voltak, mint a program egész területén, ezen a téren a népgazdaság érdekei is jobban érvényesültek.

Tagadhatatlan eredménye a programnak, hogy az egy lakosra jutó műanyag-felhasználás számottevően, szinte ugrásszerűen növekedett. E téren a nemzetközi középmezőnyben mutatkozó elmaradásunkat sikerült behozni. Ezért azonban elég nagy árat fizettünk. Úgy tűnik, hogy a petrolkémiai program 1983. év végi befejezése után néhány területen célszerű továbbhaladni. Ilyen például a műanyag-feldolgozó kapacitások további kiépítése és a hazai földgáz etántartalmának petrolkémiai hasznosítása. Ezt azonban már nem lehet kiemelt, megcélzott programként végrehajtani, hanem a vállalati erőforrások célszerű csoportosításával.

A minden szempontból egyértelműen kedvező hatású programok közé tartozott a hatodik ötéves tervidőszakban a gyógyszer-, növényvédőszer- és intermedier-gyártási program. Ezen a területen a hatékonysági mutatók színvonala és alakulása is jobb az ipari átlagnál. A gyógyszeripar nemcsak kedvező jövedelemtermelő képességgel működik, hanem dinamikus fejlődése még a nehéz feltételek között is kiemelkedő. A növekedés nemcsak a gyógyszeripar kibocsátására és bruttó termelésére, hanem a gyógyszeriparban létrehozott új értékre, a nettó termelési értékre is vonatkozott. A KFP területén működő gyógyszeripari vállalatok által lekötött erőforrások egységnyi értékére jutó hozamok a szocialista ipar átlagának évenként 1,5–2,5-szeresét teszik ki.

Ez a program közvetlenül és közvetve is exportorientált. A közvetlen exportorientáltság a rubel- és a nem rubelirányú értékesítésre egyaránt kiterjed. Van azonban közvetett hatás is, hiszen ennek a programnak a létrehozása kapcsán a programban foglalt termékekből az importunk nem növekedett olyan mértékben, mint korábban, mód volt arra, hogy hazai gyógyszerekkel helyettesítsük a korábbi importot. Ez nem minden termékfajtára mondható el. A növényvédő szerek ára viszonylag magas volt a minőségükhöz

képest, így a vásárlók továbbra is a tőkés importot szorgalmazták – olyan években, amikor erre az importvisszafogás mellett lehetőség volt.

A hozamokat tekintve kedvezőbb a népgazdasági átlagnál az elektronikai alkatrészek és részegységek KFP-jához tartozó termékek köre. Ezen a területen jobban hasznosítják mind az eleven munkát, mind a lekötött állóeszközöket. Az alkatrészgyártás jövedelmezősége évenként 2–2,2-szerese a szocialista ipar átlagának. Ez elsősorban a belföldi értékesítéssel realizált nyereségből adódik, de már a kezdeti időszakban javult az export jövedelmezősége is. A rubelelszámolású relációban a devizakitermelés az ipari átlagnál kedvezőbb volt, a nem rubelviszonylatban azonban csak az átlag körüli értéket érte el. Ez a program azonban csak a kibontakozás szakaszában van, az eredményeket a hetedik ötéves tervidőszakban várhatjuk nagyobb mértékben.

Az energiagazdálkodási program sikerét 1983-ig egyértelműnek mondhattuk, 1984-ben azonban az energiafelhasználás az országban kedvezőtlenül alakult. Azok a tartalékok, amelyeket viszonylag egyszerű, extenzív módszerekkel kihasználhattunk, fogyóban voltak, és az intenzív módon feltárható tartalékok mozgósításához nem minden eszköz állt rendelkezésre (elsősorban hiányzó beruházási forrásokra gondolok).

Kedvezően hatott az energiagazdálkodási program a felhasznált energia *struktúrájának* alakulására, e téren a kép teljesen egyértelmű. Nőtt a szén, a földgáz, a brikett, a koksz, valamint a villamos energia felhasználása és csökkent – a KFP céljainak megfelelően – a folyékony szénhidrogéneké. Ez a struktúra azonban a gyorsan változó igényeknek nem mindig tudott megfelelni. 1985 elején, amikor meglepetésszerűen érte a gazdaságot a nagy hideg, a szénellátás akadozott, és problémák mutatkoztak a földgázellátásban is. Mindez jelzi azt, hogy az energiagazdálkodási KFP céljai reálisak, helyesek, a megvalósítás mértékével és ütemével azonban még nem lehetünk elégedettek. Nem sikerült olyan tartós tendenciát kialakítani, amely a meglepetésszerű változásokra is gyorsan képes reagálni. Vannak az energiatakarékosságnak olyan eredményei is, amelyek közvetve és alig mérhetően hatnak. Ilyen például az, hogy a lakásépítésben az új lakásoknál az energiatakarékos építési-szigetelési eljárások egyre nagyobb teret hódítanak. Nehezen mérhető azonban ezek hatása, hiszen ugyanakkor a lakásokban az elektromos

energiát fogyasztó háztartási eszközök száma és aránya növekszik, tehát összességében a lakosság villamosenergia-felhasználása és általában energiafelhasználása is növekszik. Az eddig elért eredményeket úgy értékelhetjük, hogy ha nem lennének ezek a hőszigetelő eljárások, akkor még jobban és esetenként a lehetőségeinket is meghaladó mértékben nőne a lakosság energiaigénye. Elismerésre méltó, s ebben kétségkívül szerepe van az energiagazdálkodási KFP eredményeinek, hogy az elmúlt években még a legnehezebb időszakokban sem került sor a lakosság széles körét érintő energiakorlátozásra (hacsak nem tekintjük annak azt, hogy két hónapig a Magyar Televízió 10 órakor zárta adását).

Nem mutatkozik még kellő előrehaladás a jó hatásfokú tüzeléstechnikai berendezések gyártásában, az épületek megfelelő hővédelmét biztosító építőanyagok szélesebb körű elterjesztésében (ez különösen hiányzik a családi házak építésénél), és az energiafelhasználás mérését szabályozó korszerű műszerek és eszközök előállításában. Azokon a területeken, ahol ilyen típusú eszközök gyártása már megindult, a termékek magas ára korlátozza az alkalmazás elterjesztését. A fogyasztói magatartás szükséges változásait célszerű árpolitikával is ösztönözni.

A két másik ráfordítási program hatását tekintve a hatodik ötéves tervidőszakban még csak a kezdeti lépések következtek be. A hulladékok és másodnyersanyagok hasznosításában elindult a kedvező irányú változás, és kimutatható volt, hogy már 1982-ben a teljes anyagköltség 1,1%-át sikerült megtakarítani a termelési hulladékok vállalaton belüli újrafeldolgozása és értékesítése révén. Valamivel több volt azoknak a hulladékoknak az értéke, amelyeket az iparban, de a keletkezési helyen kívül hasznosítottak, az ebből származott megtakarítás az anyagköltség 1,5%-a volt. Különösen kiemelkedő sikert ért el e tekintetben a kohászat, ahol a hulladékok újrahasznosítása az anyagköltség 10%-os megtakarítását eredményezte. Bár ezek igencsak tetszetős eredmények, nem feledkezhetünk meg arról, hogy itt is elsősorban az extenzív tartalékok kihasználása mutatkozik az első években rendkívül látványosnak, s ez a hulladék- és másodnyersanyagok hasznosításának csaknem teljes körére is vonatkozik. Van némi élénkülés a termelővállalatok közti közvetlen kapcsolatok kialakításában, de ebben még ma is kevéssé érdekeltek a vállalatok. A legtöbb tartalék a lakossági és intézményi fogyasztás hulladékainál lelhető fel ma is. Ez egyfelől abból

adódik, hogy a hálózat nem mindig tudott igazodni a fogyasztóknál keletkezett hulladékok begyűjtéséhez, és az érdekeltség sem volt mindig elegendő a lakosság részéről; másfelől sok esetben a meghirdetett szándékokkal ellentétesen a begyűjtés időről időre akadozik, s ez nem növeli a lakosság hulladékbegyűjtési készségét. (Legjobb példa erre az üvegbeváltás terén észlelhető ingadozás, az akadozó üvegvisszaváltás.)

Van e területen érzékelhető és a jövőre nézve is jelentős *szemléleti* változás. Ma már a hulladékhasznosítást nem tekintik másodrendű tevékenységnek, hanem egyre inkább beépül az egész anyaggazdálkodási folyamatba. Talán ez a legjelentősebb hatás és a legígéretesebb is a közeli jövőre nézve. Nem sikerült azonban még mindenütt a gazdaságosság szempontjait teljes mértékben érvényesíteni. Sok esetben a keletkező hulladékot elégetik (például a mezőgazdaságban), s bár kétségtelen, hogy ezzel más energiaforrást pótolnak, de olyan hulladékot is elégetnek, amelyet ennél hasznosabb és a gazdaság egésze számára hatékonyabb célra lehetne felhasználni. E területen még óriásak a tartalékok, azok mozgósításához azonban már kisebb-nagyobb (sok esetben nagyobb) mértékben beruházásokra, fejlesztésekre is szükség van. A vállalatok korlátozott fejlesztési lehetőségeit tekintve, ezeket általában csak jelentős hitelek és egyéb preferenciák mellett lehet elvárni.

Szükséges az is, hogy a kutatási-műszaki fejlesztési területeken is nagyobb mértékben lépjenek előre a hulladékok és másodnyersanyagok hasznosítása érdekében. Kétségtelen ugyanis, hogy a felhasználó vállalat számára a legegyszerűbb megoldás az, ha primer anyagot használ fel, és lényegesen több gondot jelent a hulladékok és a másodnyersanyagok hasznosítása. Ha azonban a kutatás-fejlesztés olyan módszerekkel, technológiai megoldásokkal tudja segíteni ezt a folyamatot, amely a felhasználó vállalat érdekeit szolgálja, ez nagymértékben segítheti a kedvező anyaggazdálkodást.

Az anyaggazdálkodási és a technológiakorszerűsítési program számos kezdeti részeredményét a program vizsgálata során már említettük. Ezen a területen is a legjelentősebb a hatodik ötéves tervidőszakban elért szemléletváltozás. A magyar gazdaságra korántsem volt jellemző a korábbi évtizedekben az anyagtakarékosság. Sőt, anyagpazarló megoldások sokaságával találkoztunk, és a technológiai korszerűsítés az iparban közismerten háttérbe szorult a gyártmányszerkezet korszerűsítése mögött. A technológia

korszerűsítésének csak a nagy invesztícióval alátámasztott megoldásait tudta a legtöbb vállalat elképzelni, a kisebb ésszerűsítések ezek mellett eltörpültek. Az anyaggazdálkodási program e szemlélet módosítását szolgálja, és a szabályozás orientációs szerepét is javítani kívánja. Ezért irányoz elő olyan kisebb jelentőségű és gyorsan megtérülő fejlesztéseket, amelyekkel ugyan látványos, nagy volumenű eredményt nem lehet elérni, de amelyek segítségével a vállalatokat is kézzelfoghatóan lehet meggyőzni arról, hogy „sok kicsi sokra megy".

Bár ez a program még csak az indítás szakaszában van, már vannak eredményei, elsősorban az import hazai anyaggal való helyettesítésében, a kiegészítő folyamatok technikájának, technológiájának megújulásában, az anyagkímélő megoldások elterjesztésében és számos olyan közvetett hatásban, amely a gazdaságos anyagfelhasználást célozza (ilyen például a megfelelő raktározás, szállítás, készletezés). Részben ennek a programnak eredményeképpen, részben az egész szabályozási és ösztönzési rendszerünk hatására (és azt hiszem, hogy ez a nyomósabb ok) az ipar egységnyi termelésére jutó anyagköltség 1981 óta évről évre valamelyest csökkent. Csökkent a fajlagos anyagköltség az építőiparban és a kereskedelemben is. Javultak a fajlagos anyagkihozatali mutatók az ipar jó néhány területén, és módosult az anyagfelhasználás szerkezeti összetétele is.

A központi fejlesztési programok általános szemléletformáló jelentősége több módon is érvényesül. Közismert, hogy a magyar gazdaságban és elsősorban a magyar iparban még a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején is inkább az volt a nézet, hogy az a jó, amit itthon fejlesztünk, a licenc, know-how vásárlása pedig nem jelent mást, mint korábban másutt már meghonosodott és sok esetben elavult tevékenységek honosítását. Ez a megfogalmazás természetesen szélsőségesebb annál, mint ahogy ezt kifejtették e nézet szószólói, de lényegében ez volt az alap. A központi gazdaságfejlesztési programok motiváló hatása abban is érvényesült, hogy ma mind nagyobb szerepet szánunk a kedvező feltételek közötti (és ezt hangsúlyozni kell) licenc-, know-howvásárlásnak, honosításnak és a honosítással szinte egyidejű továbbfejlesztésnek. A magyar szellemi termék úgy is hasznosulhat, hogy a szellemi tevékenység eredményeit másutt már ismert tevékenységhez kapcsoljuk, nem kell mindig és nem is lehet mindenütt originálisan újat alkotni.

Szemléleti változást jelent az is, hogy azok a technológiák, mód-

szerek és folyamatok, amelyeket ezek a KFP-k vezettek be az országba, általában elősegítették a hazai kvalifikált szellemi és fizikai munkaerő hasznosításának fokozását is. Erre jó példa a számítástechnikai KFP és ennek továbbfejlesztésére most induló elektronizációs program. Részben azonban külső kényszerítő körülmények miatt, a fizetőképességünk megóvása érdekében tett intézkedések hatására a KFP-kben megtervezett beruházások átfutási ideje is hosszabb volt az eredetileg tervezettnél, s ez is befolyásolta a műszaki fejlesztési tevékenység eredményeinek lassú realizálását.

A két világpiaci árrobbanás, különösen a második megrázkódtatás elsősorban strukturális átalakulást eredményezett. Ez olyan kihívás volt, amelyre a nyugat-európai tőkés országok többsége rendkívül gyors strukturális váltással válaszolt. A hazai elhúzódó beruházások viszont ebben a környezetben tovább konzerválták a struktúrában és technológiai színvonalban már meglevő elmaradásunkat. Nem tudtunk lépést tartani még a KFP-k hatására sem a nálunk fejlettebb országokban mutatkozó gyors műszaki megújulással, sőt egyes területeken még jobban leszakadtunk az élmezőnytől. Példaképpen említhetjük erre azt, hogy továbbra is jelentős mértékű importra szorulunk – a műanyagalapanyag-gyártás és -feldolgozás fejlesztése ellenére – a magas minőségi színvonalú műanyagokból, amelyeket a hazai műanyagipar nem képes előállítani. Az alumíniumiparban az ötvözött, különleges minőségű termékek termelésének és exportjának részaránya lényegesen alacsonyabb annál, mint amit a nálunk fejlettebb és esetleg kevesebb alumíniumbázissal rendelkező országok már elértek. Elmaradásunk van a mikroelektronika tekintetében is. Mindez arra is felhívja a figyelmet, hogy a KFP-k további fejlesztése, az akcióprogramok módosítása esetén a közeli jövőben nagyobb figyelmet kell fordítani a műszaki-technikai megújulásra, a kutatási-fejlesztési célprogramok gyorsabb realizálására, s feltétlenül figyelmet kell fordítani arra is, hogy az éves akcióprogramok a gyors műszaki megújulás új eredményeit képesek legyenek magukba fogadni és komplex módon érvényesíteni a gazdaságban.

Összességében tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a hatodik ötéves tervidőszakban a mai külpiaci feltételek között jól vizsgáztak a kiemelt fejlesztési programok, és az is érzékelhető volt, hogy a prioritásadásnak ez a módja alkalmas az állami akarat közép- és hosszú távú érvényesítésére. Különösen alkalmas ez a módszer azokon

a területeken, amelyeknek az átlagosnál jóval nagyobb a kutatási-fejlesztési beruházásigényessége, s ahol ebből adódóan fokozott mértékben van szükség központi segítségre, terelő és ösztönző támogatásra egyaránt és közös kezdeti kockázatvállalásra is. Hangsúlyos a „közös" kockázatvállalás, tapasztalataink szerint ugyanis ha csak az állam vállal kockázatot, ez nem teszi érdekeltté a vállalatokat, ha viszont kizárólag a vállalatokra összpontosul a kockázat terhe, ez gyakran meghaladja mozgásterük lehetőségeit.

Központi gazdaságfejlesztési programok 1986 után

A hatodik ötéves tervidőszak közepéig-végéig elért gyakorlati eredmények arra is ráirányították a figyelmet, hogy ezeknek a programoknak jelentős a *társadalmi hatása* is, s hogy kölcsönhatás is mutatkozik a társadalom fejlődése és a kiemelt jelentőségű gazdasági típusú KFP-k között. Mindez arra vezetett, hogy a Minisztertanács megbízásából az Állami Tervbizottság 1984-ben újrafogalmazza a már megújított nevű *központi gazdaságfejlesztési programok* tartalmi követelményeit és kidolgozásuk módszerét. Ez a határozat úgy foglal állást, hogy a központi gazdaságfejlesztési program (KGP) a társadalmi-gazdasági ellátás és a gazdasági szerkezet fejlesztésének egyik eszköze. Ebben a megállapításban hangsúlyos az „egyik", hiszen nem az egyetlen eszköze a gazdasági szerkezetátalakításnak és a társadalmi-gazdasági fejlesztésnek. Ennek az eszköznek olyan kiemelt, nagy jelentőségű akciókban van szerepe, amelyek eredményeképpen a társadalmi ellátási színvonal, a gazdaság teljesítőképessége a gazdaságpolitika általános céljaival és a konkrét időszakra vonatkozó követelményeivel összhangban fejlődhet. A határozat kimondta – és ez igen fontos eleme – azt is, hogy a *KGP-k részei a népgazdasági tervnek*. Ez első ízben a hetedik ötéves tervidőszaktól érvényesül teljes mértékben és minden részletében. A KGP-k kidolgozási rendjét illetően a határozat úgy szól, hogy a népgazdasági szinten kiemelkedő fontosságú feladatok kidolgozására *műszaki-gazdasági koncepciók* készülhetnek. Ezek közül azokat a koncepciókat, amelyek a népgazdaság egész területére vagy annak széles vertikumára vonatkoznak, a fő műszaki-gazdasági célokat konkretizáló és a teendőket összefoglaló KGP-be kell foglalni. Nem köti meg azonban az *egy* műszaki-gazdasági koncep-

ció – *egy* KGP kapcsolatot a határozat. Sőt úgy fogalmaz, hogy elképzelhető több olyan gazdasági vagy műszaki-gazdasági koncepció készülése, amelyeknek részleteit egyetlen KGP keretében lehet összefoglalni és érvényesíteni. Annak, hogy alkalmas-e egy gazdasági vagy műszaki-gazdasági koncepció, esetleg azok halmaza központi gazdaságfejlesztési programmá való továbbfejlesztésre, a következő ismérvei vannak.

Szükséges, hogy a műszaki-gazdasági koncepcióban kitűzött cél *kiemelkedő társadalmi-gazdasági jelentőségű* legyen, vagy olyan *kockázata* legyen a megvalósításnak, amely feltétlenül szükségessé teszi az állami irányítást, szervezést, ellenőrzést.

Elengedhetetlen követelmény, hogy a KGP segítse elő a társadalmi termelés hatékonyságának fokozott ütemű emelkedését, a termelési tényezők racionális, takarékos hasznosítását.

Ugyanilyen fontos követelmény, hogy a KGP realizálása során járuljon hozzá a műszaki-gazdasági fejlődés gyorsításához, új technikai megoldások honosításához, és ezzel együtt tegye lehetővé a műszaki fejlesztési tevékenység széles kört átfogó összehangolását. Nem lehet kiemelkedő műszaki-technikai színvonalat elérni egy vagy néhány területen úgy, hogy az ehhez kapcsolódó vertikumokban lényegesen alacsonyabb maradjon a műszaki szint.

Lehetnek olyan KGP-k, amelyek valamely társadalmi szempontból jelentős, új fejlődési irány bevezetését és honosítását szolgálják (kétségkívül ide tartozik például az elektronizációs program). Ezeknek is vannak természetesen gazdasági feltételei, követelményei.

Az egyes KGP-k között szerepelhetnek olyanok is, amelyek javítják a gazdasági-társadalmi ellátást, és alkalmasak arra, hogy a társadalmi szükségletek kielégítésének színvonalát és a kielégítés szervezeti módszereit is erősítsék.

Végül, de nem utolsósorban, KGP kidolgozása azokra a koncepciókra indokolt, amelyek több termelő- vagy nem termelőágazat tevékenységének vagy az ország egy-egy régiójának valamilyen konkrét cél érdekében összehangolt, gyorsított fejlesztését szolgálják.

Ez a követelményrendszer világosan megmutatja azt, hogy az elmúlt évek tapasztalataiból kiindulva magasabb színvonalra kívánja emelni a kormányzat a KGP-k jelentőségét, és a prioritásadásnak ezt a módszerét intézményessé, tervezési rendszerünk szerves részé-

vé teszi. A prioritások ilyen módja tehát jelentősen hozzájárul a tervezőmunka korszerűsítéséhez is.

Újszerű az a megállapítás is, amely már jellegük szerint különböző programtípusokat különböztet meg. E megkülönböztetésben is leszűrődtek az elmúlt évtized tapasztalatai. Alapvetően három típusról szól az ÁTB határozata.

a) Olyan központi fejlesztési programokról van szó egyrészt, amelyeknél a közvetlen állami fejlesztési döntések jelentős állami források felhasználásával *kitermelő, alapanyag-termelő* és ezekhez kapcsolódó feldolgozó vertikumok fejlesztését szolgálják. Ebbe a körbe tartoznak azok a programok is, amelyek a termelés területén, elsősorban a *feldolgozóiparban* olyan egymással szorosan összefüggő, alapjaiban vállalati döntéseken alapuló koordinált fejlesztéseket tartalmaznak, ahol az állami irányításnak szervező, összehangoló szerepe van. Ez a változat nem tekinthető általános programfajtának, csak országos szempontú, kiemelten nagy jelentőségű esetekben alkalmazható.

b) Második változata a KGP-knek az, ahol az *erőforrások gazdaságos hasznosítására* vagy új technológiák, technikai megoldások bevezetésére és elterjesztésére irányul a KGP. Ezeket *hatékonysági típusú* programoknak tekinthetjük (bár az *a)* típusú programoktól is számottevő hatékonyságjavulást lehet joggal elvárni).

c) A harmadik változat azokat a társadalmi-gazdasági programokat tartalmazza, amelyek elsősorban *társadalmi célokra,* az életszínvonal és az életkörülmények fejlesztésére, az élet minőségének javítására és az ehhez kapcsolódó infrastrukturális, regionális célokra irányulnak.

Természetesen a különböző műszaki-gazdasági koncepciók esetében nem mindig határolhatók el élesen e három típusba tartozó egyes programok. Lehetnek átfedések is, olyan komplex megoldások, amelyek részben az *a),* részben a *b)* vagy részben a *c)* típus jegyeit foglalják magukban. Nem is azt célozza az ÁTB határozata, hogy mereven elhatárolják e három formát egymástól, de az kétségtelen, hogy a különböző programok tartalma, megfogalmazásuk módja és irányításuk jellege alapvetően e három típusfajtától függően különbözhet. Igen fontos és új követelmény a KGP-k kidolgozásában az, hogy nemcsak azokat az állami irányító, felügyeleti szerveket kell bevonni az egyes programok kialakításába, amelyek az adott gazdálkodó területtel a legközvetlenebb kapcsolatban van-

nak, hanem a *környezetvédelmet* és társadalmi programok esetében az érintett megyei, fővárosi *tanácsokat, érdekképviseleti szerveket,* valamint minden esetben a *finanszírozó bankokat* és a pénzügyi szempontból is érintett országos hatáskörű szerveket is. Nyilvánvaló, hogy a kidolgozásba való bevonás mértéke függ az egyes programok jellegétől, illetve az egyes szervek, intézmények érdekeltségi szintjétől is.

Meglehetősen nyitott ez a határozat a KGP-k irányítása, vezénylése tekintetében. Ismét az elmúlt évtized tapasztalataira építve ezek elég eltérő mértékben lehetnek szorosan állami kézben tartottak, vagy inkább közvetett módon irányítottak. Ezért lehetséges a koordinálás tárcaközi bizottságokkal, különböző, egyes intézményeknél már meglevő, vagy erre a célra létesített külön részlegekkel, esetleg újonnan alapított szervezetekkel is. A feladat az, hogy olyan irányítási, vezénylési módszert alakítsanak ki, amely a leginkább alkalmas az összehangolt fejlesztés és a folyamatos együttműködés tartalmi kérdéseinek támogatására. A KGP-khez megfelelő konkrétságú és részletezettségű *feladatterv és akcióprogram* is tartozik. Ez tartalmazza a KGP működésének időszakára, ezen belül elsősorban a következő ötéves tervidőszakra vonatkozó főbb lépéseket, azok felelősét és határidejét is. Az információs rendszert is a KGP jellegéhez kell igazítani, lehetővé téve a végrehajtás rendszeres, folyamatos ellenőrzését.

Részletes útmutató szabályozza a központi gazdaságfejlesztési programok kapcsolatát a népgazdasági tervekkel. Ez az újszerű megoldás azt célozza, hogy a központi gazdaságfejlesztési programokat, a népgazdsági terveket, valamint a szabályozóeszközök rendszerét tartalmilag és formai elemeiken keresztül is kölcsönösen össze kell hangolni. Lehetővé teszi ez a módszertani útmutató azt is, hogy azokat a műszaki-gazdasági célokat vagy azok egy részét, amelyekből KGP létesíthető, a hosszú távú tervezéssel alapozzák meg olyan értelemben, hogy feltárják azokat a területeket, amelyek összehangolt fejlődéséhez, dinamizmusának növeléséhez jelentős népgazdasági érdekek fűződnek. A módszertan középpontjában az *összehangolás* követelménye áll, főként a középtávú tervidőszakra. A népgazdasági tervezés rendszerében a KGP-k elsősorban egy ötéves tervidőszakhoz kötődnek, kisebb mértékben a távlati tervekhez. Az éves tervek általában nem tartalmaznak döntéseket a KGP-kel kapcsolatosan. A KGP és a középtávú tervek összehangolásá-

ban egyaránt a variánsokban való gondolkodásmódot kell érvényesíteni, helyzetelemzésre és prognózisokra (köztük árprognózisra is) alapozva.

A variánsokban való gondolkodás a központi gazdaságfejlesztési programok esetében új elem. Új elem az is, hogy a szükséges fejlesztési ráfordításokat, valamint a végrehajtás során megjelenő folyamatos ráfordításokat egyaránt a teljes innovációs láncot átfogó szemléletben, a közvetlen és a közvetett célok figyelembevételével kell meghatározni. Elvárja a KGP-ktől a tervezés azt is, hogy a külgazdasági egyensúlyra gyakorolt rövid és hosszabb távon várható hatást is kimutassák, éspedig részletezve a rubel- és nem rubelelszámolású kiviteli lehetőségek alakulására, mindkét irányú export gazdaságosságára, s nem utolsósorban a KGP-k végrehajtásához szükséges közvetlen és közvetett importra vonatkozóan. A gazdaság széles körére kiterjedő KGP-k társadalmi hatásait is kellő mértékben fel kell tárni, elemezni. A KGP-knek összehangolt voltuk mellett tartalmilag, technológiailag és időbelileg egyaránt nyitottaknak kell lenniök. A programtól várható gazdasági eredmények kimutatásának a nemzetközi versenyképesség vizsgálatán kell alapulnia. Ehhez ismerni kell a programban megjelenő tevékenység nemzetközi helyzetét, várható fejlődését is. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy bármennyire is nagyvonalú eredményeket látszik hozni egy KGP a korábbi hazai fejlettségi szinthez képest, ez önmagában nem bizonyító erejű, feltétlenül szükséges, hogy általa a nemzetközi piacon hatékonyabban tudjunk megjelenni. Mindez azt igényli, hogy gazdaságossági és hatékonysági számításokkal támasszák alá a programot, és a számítások terjedjenek ki a felhasználó ágazatok fejlődésére gyakorolt közvetett eredmények mellett a társadalmi hatások bemutatására és a kockázati tényezőkre is.

A hetedik ötéves tervidőszakban működő programoktól az előbbiek értelmében tehát azt várja el a kormány, hogy motorjai, mozgatóerői legyenek a fejlődésnek. Olyan programok számára indokolt a prioritás az intenzív fejlődésbe való gyorsuló átmenet időszakában, amelyek tartósan kedvező hatást fejtenek ki a gazdaság egész működésére. Lehetővé teszik, hogy a népgazdasági érdeket az ágazati specifikumokkal és a vállalati érdekkel összehangoltan érvényesítsék. Nem változik a helyzet a tekintetben, hogy ezeknek a programoknak is elsősorban a vállalati önállóságra, ebből fakadóan főként a vállalati fejlesztési eszközökre kell építeniük, de to-

vábbra is szükséges, hogy megfelelő állami erőket is koncentráljanak a legfontosabb gazdasági tevékenységek fejlesztésére.

Felvetődhet a kérdés, hogy a népgazdaság alapvető érdekeit milyen módszerrel lehet jobban érvényre juttatni: normatív szabályozással vagy preferált programokkal. Az elmúlt 15 év tapasztalatai azt igazolták, hogy nem lehet egyetlen megoldásra támaszkodni.

A gazdasági prioritásokat elsődlegesen az ösztönző-, szabályozórendszeren keresztül kell és lehet érvényre juttatni. Olyan szabályozók működtetése indokolt a következő ötéves tervidőszakban, amelyek alkalmasak arra, hogy a termelés hatékonyságát, gazdaságosságát növeljék, s egyúttal arra is megfelelőek, hogy a gazdaság minőségi megújulását elősegítsék. A szabályozórendszernek éppen normatív voltán keresztül kell ilyen irányban hatnia. Az azonban továbbra is feladat marad, hogy a normatív szabályozás *mellett,* a szabályozás által behatárolt vállalati öntevékenységet megfelelő állami rásegítő akciókkal támogassa a kormányzat. Továbbra sem egysíkú az ilyenfajta akciók köre, sokféle különböző módszer segítheti elő a célra orientált vállalati fejlesztéseket, s ezek között nem csökken a KGP-k jelentősége. Nagyobb hangsúlyt kap azonban a szelektivitás, a lehetséges műszaki-gazdasági koncepciók sokoldalú vizsgálata abból a szempontból, hogy ezek közül valóban a legérettebbek, sajátosságainknak legmegfelelőbbek váljanak a KGP-k alapjává.

A hetedik ötéves tervidőszakra vonatkozóan kidolgozásra kerülő, részben már korábban működő, de megfelelő módon továbbfejlesztett vagy hatókörüket tekintve szélesített programok azokra a tapasztalatokra épülnek, amelyeket a korábbi ötéves tervidőszakokban módunk volt szerezni. Ezek a tapasztalatok azt jelezték: a programok nyitottsága szükséges ahhoz, hogy a mindenkori külső és belső feltételváltozásokhoz a programok alkalmazkodni tudjanak. Nem lehet mereven egy-egy program kifutási idejét megállapítani előre öt-tíz évre. Lehetséges, hogy közben oly módon változnak a feltételek, hogy a programok tervezettnél korábbi befejezése indokolt, de az is lehetséges, hogy bizonyos akciók az ötéves tervidőszak során olyan jelentőségre tesznek szert, amely alapján központi gazdaságfejlesztési programot érdemes ezekre építve kidolgozni. Éppen a technika rendkívül gyors fejlődése bizonyos ágakban, például a biotechnológia vagy az elektronizálás tekintetében jelzi azt, hogy ilyen rugalmas alkalmazkodási készség indokolt a jövő-

ben, talán még indokoltabb, mint a múltban. A programok kidolgozása során tehát ugyanazt az elvet célszerű érvényesíteni, mint a népgazdaság ötéves tervének kialakításakor. A feladatokat öt évre (a programok esetén esetleg hosszabb távra) célszerű nagy vonalakban körvonalazni. Bizonyos, hogy egyes programok hosszabb távra kivetítésekor a variánsokban való gondolkodás is célravezető. Konkrét, részleteiben kidolgozott akcióprogramnak azonban általában csak két-három évre lehet irányulnia. Ezeknek az akcióprogramoknak motiválniuk kell a konkrét cselekvéseket, s ezeket kell majd hozzáigazítani a menet közben változó követelményekhez.

Azt a tapasztalatot is leszűrhetjük a korábbi központi gazdaságfejlesztési programokból, hogy nem célszerű az állami erőforrásokat túlzottan szétszórni, hanem néhány, a fejlődést érdemben elősegítő programra célszerű koncentrálni. Ilyen program lehet – mint ahogy az már ma is előrelátható – többek között az *elektronizálás* társadalmi-gazdasági elterjesztésének programja, amelynek koncepcióját még a hatodik ötéves tervidőszak végén alakították ki, de részletes kidolgozása már a hetedik ötéves tervidőszakra jut. A jelenlegi feltételek azt jelzik, hogy érdemes továbbműködtetni a *gyógyszer-, növényvédőszer- és intermedier-gyártás* programját. A ráfordításorientált programok közül feltétlenül indokolt az *energiagazdálkodás programjának* megtartása és a szükséglethez igazodó bővítése. Ez egyike azoknak a központi gazdaságfejlesztési törekvéseknek, amelyekben az évenkénti rugalmas alkalmazkodás igénye is hangsúlyos. Az energiafelhasználás strukturális átalakításában még nem jutottunk el az optimálishoz. Az ágazatonkénti, gyártási ágankénti, termékenkénti fajlagos energiaráfordítás pedig lényegesen nagyobb a fejlettségi szintünk által indokoltnál. Ugyancsak az elején vagyunk még a *gazdaságos anyagfelhasználás és a technológiai korszerűsítés* programjának, valamint a *hulladék- és másodnyersanyagok hasznosítási* programjának. Továbbra is jelentős feladata a gazdaságnak az *elektronikai alkatrészek és részegységek gyártásának fejlesztése,* vagy ahogy röviden szoktuk mondani, a mikroelektronikai program (bár a köre ennél bővebb).

Mai megítélésünk szerint ezek a programok azok, amelyek húzóerőt jelenthetnek a következő időszakban, s e pillanatban nem látszik indokoltnak e gazdaságfejlesztési programok körének bővítése. Ezek együttesen ugyanis elég széles sávot fednek le a népgazdaság termeléséből és ráfordításaiból. Közvetlen és közvetett hatásuk

lehetővé teszi azt, hogy erőforrásainkkal racionálisabban és takarékosabban is gazdálkodjunk. Hozzájárulhatnak a gazdaság dinamikusabb növekedéséhez is, korszerű tevékenységekre koncentrálva. Végül, de nem utolsósorban, elég jelentős fejlesztési ráfordítást kötnek le.

Néhány olyan irányzat is megmutatkozik már a nemzetközi gyakorlatban, amely előrevetíti annak lehetőségét, hogy a kört a hetedik ötéves tervidőszak során bővítsük. Ilyen igény elsősorban a *biotechnológiák* alkalmazása tekintetében merül fel. Közismert, hogy kutatási-fejlesztési célprogramként ez a feladat már napjainkban is él, és hogy ez a program azt jelezte, hogy van lehetőség a hazai sikeres alkalmazásra. E téren még a nemzetközi élmezőnyhöz képest korántsem szakadtunk le. A jelenlegi feltételek azonban még nem elég érettek arra, hogy ebből részletezett programot dolgozzunk ki, bár ma úgy tűnik, hogy a műszaki-gazdasági koncepció kialakítása után ebbe az irányba fognak haladni. Sikeres kutatások folynak a biokémia, mikrobiológia területén, és ezen a téren is indokolt a hazánkban rendelkezésre álló szellemi és anyagi erőforrások hatékonyabb koncentrálása. Részben már ma is megvalósult a biotechnológiák alkalmazása egyes területeken (például a mezőgazdaságban), de ezek zömében hagyományos jellegűek, indokolt ezek továbbfejlesztése is. Vannak ígéretes kutatási eredmények korszerű biotechnológiák alkalmazása irányában, elsősorban a biomassza hasznosítására, de megindultak már genetikai kutatások is, s ezek első eredményei sikeresnek bizonyultak. Ez az a kutatási-fejlesztési terület, ahol a KGST keretében való együttműködést célszerű fokozni, és szélesíteni lehet a kooperációt és együttműködést egyes fejlett tőkés országokkal is. A biotechnológia tekintetében sem csupán originális hazai kutatásokra építhetünk, hanem itt is mód van licenc és know-how vásárlására és adaptálására is. Mai megítélésünk szerint néhány éven belül, amikor már az alapkutatás megfelelő fázisba ért, elképzelhető a biotechnológiák bevezetése és alkalmazása érdekében széles körű központi gazdaságfejlesztési program kialakítása.

Bár nem különálló program, inkább egy korábbi program hiányzó befejező szakaszának tekinthető, fontos feladat a *műanyag-feldolgozás* fejlesztése, a műanyag-feldolgozó kapacitások hozzáigazítása az igényekhez és a műanyagalapanyag-gyártás adta lehetőségekhez. A feladat elsősorban az, hogy jó minőségű és magas mű-

szaki színvonalú műanyag termékekkel a hazai feldolgozás igényeit ki lehessen elégíteni, s hogy az így rendelkezésre álló műanyag-feldolgozási termékek alkalmasak legyenek más, részben importból származó, részben hazai előállítású, de értékesebb vagy hiány jellegű anyagok gazdaságos helyettesítésére. Fontos felhasználási területe a műanyag-feldolgozási termékeknek a villamosgépipar, különösen a kábelgyártás. Bár e téren volt előrehaladás a műanyagok alkalmazásában, de ezek egy részét ma is importáljuk.

Más területen is van lehetőség a műanyag-feldolgozás termékeinek a jobb hasznosítására, például az építkezéseknél, a gépipar különböző területein, elsősorban a járműiparban és a könnyűiparban is. Figyelemmel kell azonban arra lenni, hogy a mai igényeknek már nem a korábbi technológiai színvonalú műanyag-feldolgozási termékek felelnek meg, hanem új típusúak, azoknál korszerűbbek, tartósabbak, jobban kezelhetőek.

Jelenlegi elképzeléseink szerint nem külön központi fejlesztési program, de a prioritások között feltétlenül helyet kell hogy kapjon a *környezetvédelem* elsősorban az ipari technológiák tekintetében. Érdemes végiggondolni, hogy ez a feladat is sok tekintetben megfelel a központi gazdaságfejlesztési programokról hozott határozat követelményeinek. Hatóköre igencsak széles: az egész gazdaságra, sőt a társadalomra is kiterjed. A környezetvédelem szempontjainak beépítése a fejlesztésekbe elengedhetetlen követelmény. Az elmúlt évtized (vagy inkább évtizedek) tapasztalatai azt mutatják, hogy állami rásegítő akciók nélkül a fejlesztésben érdekelt vállalatok a környezetvédelem szempontjait nemigen akarják érvényesíteni. Ez érthető, hiszen a környezetvédelem igényeit figyelembe vevő beruházások nem olcsók, a ráfordítás a vállalatokat terheli, megtérülése azonban közvetlenül nem a gyártó vállalatnál jelentkezik, hanem az egész gazdaságban és társadalomban. A környezetszennyezési bírság összege pedig még mindig jóval kisebb terhet ró a vállalatokra, mint utólag, a már működő berendezésekhez a környezetvédelem kiépítése. Ez egyébként sem hatékony megoldás, s gyakran drágább is, mintha a létesítmény megtervezésekor, építésekor rögtön ellátták volna környezetkímélő eszközökkel. Ezen a területen is indokoltak tehát állami rásegítő akciók, sőt az is szükséges, hogy a kockázatvállalásban az állam is részt vegyen. Erre már napjainkban is gondolni kell, ha nem akarunk abba a helyzetbe jutni, ahová a savas esők elterjedése miatt a tőlünk nyugatra fekvő országok (köztük az

NSZK, NDK is) jutottak, ha nem kívánjuk a vizeink szennyezettségét olyan mértékben növelni, hogy ez már az egészségre káros legyen. Bár korántsem biztos, hogy külön központi gazdaságfejlesztési programba célszerű azokat az akciókat foglalni, amelyek a környezetvédelem szempontjait érvényesítik, de az nyilvánvaló, hogy ez a feladat legalább olyan mértékben igényel állami, központi erőforrásokat, mint a már elhatározott és működő gazdaságfejlesztési programok.

Van néhány olyan technikai fejlődést megtestesítő terület, amely a magyar gazdaságban még csak nyomokban jelent meg. Ilyen például a *robottechnika.* Vannak ugyan már egyes alkalmazási eredmények ezen a területen, különösen a korszerű iparágakban, gyártási ágakban, elterjedésük mértéke azonban messze kisebb, mint a nálunk fejlettebb országokban. Nagyon valószínű, hogy már a következő ötéves tervidőszakban helye lesz a robottechnika alkalmazásának az ipari nagyvállalatok néhányában, de amennyire ma előrelátható, általános elterjedésük még nem valószínű. Ezért az sem valószínű, hogy erre a célra érdemes és szükséges már a hetedik ötéves tervidőszakban központi gazdaságfejlesztési programot működtetni. Feltehető azonban, hogy ilyen program előkészítésére a nyolcvanas évek felé szükség lehet. Ezt indokolják a műszaki fejlődés általános jegyei mellett azok a demográfiai változások is, amelyek a munkaerőforrások beszűkülését jelzik az évtized végére. A robottechnika viszonylag szélesebb körű elterjesztése feltételezi az elektronizálási program részleges megvalósítását, az automatizálás bővülését az iparban, csak ezt követően célszerű a robottechnika honosítását tervbe venni.

Bár korántsem ilyen jelentőségű, de megjelent hazánkban is a *videotechnika.* Az oktatás területén már ma is elég jelentős mértékben alkalmazzák, ennek hazai gyártó, szolgáltató bázisa azonban még nyomokban sincs meg. Elsősorban a fogyasztói igények diverzifikálódásával kell számolnunk a tekintetben, hogy a videotechnika szélesebb rétegek számára is hozzáférhető legyen. Ezt csakis úgy lehet megoldani, ha lesz megfelelő hazai gyártó bázis, nemcsak videotechnikai felvevő és lejátszó berendezésekre, hanem ezek filmekkel, műsoros kazettákkal való ellátására is. Nem mellőzhető természetesen a külföldről behozott videofilmek másolása és az ehhez szükséges másolóberendezések előállítása, vagy ezek licencének, know-how-jának megvételével azok adaptálása. Bár ez a tevékenység vi-

szonylag kis méretű lehet az országban, de mivel a KGST-országok e tekintetben csaknem egyformán vannak lemaradva a fejlett tőkés országoktól, számításba kell venni, hogy exportlehetőség is mutatkozhat. A videotechnika valószínűleg nem igényel külön központi gazdaságfejlesztési programot, igényel azonban állami irányítást, szabályozást és esetenként hitelakciókat is. A széles körű elektronizálási program kapcsán ezekre az elemekre is célszerű figyelmet fordítani, s lehet, hogy néhány éven belül külön részprogramot (vagy akcióprogramot) is érdemes kidolgozni.

Ezeknek az irányzatoknak hazai elterjesztése mellett nagyon valószínű, hogy a következő öt éven belül felmerülhetnek olyan új feladatok is, amelyeket ma még nem tudunk előre jelezni. Sokat várhatunk e területen a vállalati önállóság és érdekeltség fokozódásától. Új műszaki-technikai megoldások honosításában feltétlenül érdekeltek lesznek azok a vállalatok, amelyek jövedelemtermelő képességüket növelni tudják, tőkeerejük és szellemi kapacitásuk egyaránt rendelkezésre fog állni, s amelyek vezetésében a kreatív, alkotó ember szerepe növekedni fog. Az már állami feladat, hogy a vállalati öntevékenységre építve honosított gyártási ágak, technikai, technológiai megoldások közül kiválasszák azokat, amelyek az egész gazdaság fejlesztése szempontjából kiemelkedő jelentőségűek, és ezeket az akciókat az állam különböző módokon, ha kell, akcióprogramok, cselekvési programok keretében is támogassa. A tervezés nyitottsága mellett ilyen lehetőségek vannak és lesznek a jövőben is.

A prioritásadásnak az elmúlt években kialakult egy további kiegészítő formája is, és ez a Világbankkal kötött megállapodás értelmében jött létre. A Világbank ugyanis jelentős és kedvező hitellel támogatja azokat az akciókat, amelyek közvetlenül és közvetve megfelelő hatékonyságnövekedést eredményeznek. A Világbank keretében támogatott akciók esetén nemcsak arról van szó, hogy ezek létrehozásához az állam és a felhasználó vállalat elég nagy hiteleket kap, hanem arról is, hogy ezekhez az akciókhoz nemcsak felhasználóként, hanem termelőként-gyártóként is számos magyar vállalat csatlakozhat. Már az elmúlt években megindult ez a tevékenység az országban, bár azt is megállapíthattuk, hogy a Világbank által támogatott akciók eléggé szoros feladatokat és határidőket írtak elő, ezért a magyar vállalatok közül elsősorban a legrugalmasabbak, a leginkább alkalmazkodókészek törekedtek arra, hogy Világbank ál-

tal kiírt tendereket elnyerjenek. Több olyan központi gazdaságfejlesztési program működik és fog működni a jövőben is, amelyekhez ugyancsak csatlakoznak világbanki hitelek is. Ilyen például az energiaracionalizálás, az energiatakarékosság programja. Ezeknek a programoknak tehát nemcsak hazai prioritása, hanem nemzetközileg támogatott prioritása is van, ami még inkább növeli ezeknek az akcióknak a jelentőségét, és valószínűleg hozzájárulhat sikeres teljesítésükhöz is. Ez természetesen a szokásosnál feszesebb irányítási rendszert, következetesebb hitelezési magatartást és számonkérést is feltételez. Az elmúlt években megkezdett és néhány befejezett akció is bizonyítja, hogy van az országban erre lehetőség és hajlandóság is, a jövőben tehát szélesíteni kell az alkalmazás körét a lehetséges mértékig.

A központi gazdaságfejlesztési programok ösztönző jellegét már az elmúlt években is elősegítették *társadalmi akciók,* s ezek jó része ugyancsak sikeresnek mondható. Néhány programot (például a számítástechnikai központi fejlesztési programot) a KISZ KB támogatott; mozgósította a fiatalokat e program sikeres végrehajtása érdekében. Több olyan program működik, amelyet az MTESZ és szervezetei támogatnak, ilyen például a gazdaságos anyagfelhasználás és a technológia korszerűsítésének programja, amelyben a műszaki alkotó erőknek különös szerepe van. Az MTESZ társadalmi akcióprogramjai jól épülnek a kormányzati cselekvési programokhoz, azokat erősítik, s a konkrét akciókon túl a szemléletváltozást is elősegítik.

Kiépült már a korábbiakban is kapcsolat a különböző központi gazdaságfejlesztési programok között; ezek hatásmechanizmusát is érdemes áttekinteni és az egymásra építettséget növelni. Jó példa erre a hulladékok és másodnyersanyagok hasznosítási programja, amelynek feltétlenül nagyon szoros kapcsolatban kell lennie egyfelől az energiaracionalizálási programmal (hiszen energetikai célra széles körben lehet hulladékokat felhasználni), másfelől a gazdaságos anyagfelhasználás és a technológiák korszerűsítésének programjával. Ez utóbbival való kapcsolat már csak azért is feltétlenül szoros és kétirányú kell hogy legyen, mert korszerű technológiák esetében gyakran kisebb mennyiségű hulladék keletkezik, és már eleve olyan a technológiai megoldás, hogy az a gyártás folyamatában keletkezett másodnyersanyagok hasznosításáról is gondoskodik. Hasonlóan szoros kapcsolatot igényel egymás között az elektronikai al-

katrészek, részegységek gyártási programja és a széles körű elektronizációs program. Itt az egymásra építettség olyan irányú, hogy az elektronizációs program elterjesztését, az alkalmazási feladatok megoldását segítik elő az elektronikai alkatrész- és részegységgyártási program megvalósuló eredményei, de érvényesül – ha nem is ilyen mértékű – visszahatás is. A hetedik ötéves tervidőszakban kidolgozásra vagy esetleg az előkészítés folyamatába kerülő új programok esetében pedig már célszerű úgy gondolkodni, hogy vajon melyik működő központi gazdaságfejlesztési programhoz kapcsolódhatnak, hol kell tehát eleve a kölcsönhatások által nyújtott kedvező, erősítő hatással számolni.

Továbbra is figyelembe kell venni azt a szempontot, hogy ezek a termelési, értékesítési és alkalmazási jellegű programok akkor tudnak gyorsan és hatékonyan megvalósulni, ha a hátterükben megfelelő kutatási-fejlesztési célprogramok működnek, s ha ezek eredményei gyorsan jutnak el a felhasználókhoz. Ez pedig azt igényli, hogy a kutató-fejlesztő bázis és a termelő-felhasználó közötti kapcsolat kevesebb áttétellel, közvetlenebb módon valósuljon meg, mint napjainkban, és hogy *érdekazonosság* érvényesüljön e területen is. Bár e téren is léptünk előre, még ma is elég gyakori az, hogy nem azonos érdekek motiválják a kutatót, a fejlesztőt (különösen nem, hogyha ezt a tevékenységet önálló intézetek, intézmények végzik) és a tevékenység eredményeit felhasználó vállalatot. A mechanizmus továbbfejlesztése során az érdekegyeztetés és az azonos érdekek érvényesülésének szempontjait célszerű figyelembe venni.

Továbbra sem mellőzhetők természetesen azok a kiegészítő intézkedések, akciók, amelyek e programokat elősegíthetik. Ilyenek lehetnek *szervezeti* jellegű lépések is. Ezeknek a szervezeti intézkedéseknek elsősorban azt kell elősegíteniük, hogy az innovációs lánc kiépítése minden területen összehangolt legyen, akkor is, ha ez egy szervezeti egység keretében valósul meg, és akkor is, ha különböző szervezetek egymásra épített munkájáról van szó. E téren sem egysíkú a gondolkodás. Nem arról van tehát szó, hogy csak nagy szervezetek vagy csupán szétaprózott kis szervezetek működhetnek, hanem arról, hogy mindenütt a tevékenységnek megfelelő szervezeti formát kell kialakítani, működtetni, és ha kell, a változó igényeknek megfelelően módosítani. Nálunk a kampányszerű szervezeti változásoknak vannak hagyományai: a hatvanas évek elején központi elhatározás alapján, a hetvenes évek elején vállalati indíttatással centrali-

záltunk az iparban. A nyolcvanas évek elején kormányzati törekvés a decentralizálás, kisebb gazdálkodó szervezetek létrehozása, leválasztása a nagyvállalatokból. Ezek a kampányok hoztak és hoznak eredményeket, de mindig van (és volt is) átmeneti kedvezőtlen mellékhatásuk is. A gazdasági folyamatok érdekében célszerű ezt a hagyományt felváltani a *folyamatos szervezetfejlesztéssel.* A folyamatosságot a központi irányítás azzal is elősegítheti, ha a KGP-k öt évre szóló feladataival *egy időben* felvázolja a szükséges szervezeti változtatásokat, s ezek megvalósulása is szorosan kötődik a KGP-k végrehajtásához. Ehhez azonban nem elég központi akarat. Érvényesítéséhez olyan szabályozók kellenek, amelyek érdekeltté teszik a KGP-ben részt vevő gazdálkodó egységeket (vállalatokat, intézményeket, szövetkezeteket) a szervezeti változások realizálásában.

Az előbbiekben vázolt központi gazdaságfejlesztési programok túlnyomó többsége megfelelő *szakemberhátteret* igényel, és azt is, hogy ez a háttér a következő években folyamatosan megújuljon, korszerűsödjön. A programok nagy részének tehát kell hogy legyen megfelelő oktatási, továbbképzési bázisa. Ez nemcsak azokra a programokra vonatkozik, amelyek ma is élnek és működnek, hanem azokra is, amelyeknek még csak a gondolati elemei vetődtek fel, mint például a biotechnológiai alkalmazás kiszélesítése. A már megfogalmazott és elfogadott programok között is több olyan van, amelyik kvalifikált szakemberekre tart igényt, ilyen például az elektronizációs vagy az elektronikai alkatrész- és részegységgyártás számos területe. Meg kell tehát teremteni az oktatási, képzési és az ismeretanyag megújulását elősegítő továbbképzési hátteret ott, ahol ez még nincs meg. Ahol pedig már rendelkezünk ilyen háttérrel, gondoskodni kell arról, hogy az oktatás lépést tartson a gazdaságfejlesztés igényeivel (még jobb lenne, ha egy lépéssel előtte járna). Ezt azért érdemes külön is figyelembe venni, mert voltak olyan programjaink, ahol az oktatás lépéshátrányban volt (például a számítástechnikai központi fejlesztési program előbb lépett fel szakemberigénnyel, mint ahogy erre az oktatás széles körben felkészült volna). Ezért már napjainkban célszerű előre gondolni azokra a lehetséges akciókra, amelyek a kilencvenes évek elején indulnak. Ahol pedig már ma látjuk a fejlődés irányát (robottechnika, biotechnológia, videotechnika), ott az oktatás felkészítő tevékenységét célszerű ezekre az irányokra is összpontosítani.

A korszerű oktatás egyúttal azt is jelenti (legalábbis igényszin-

ten), hogy olyan alapképzést kapjanak a szakemberek, amelyre építve különböző szakterületek speciális képzését is meg lehet oldani, esetleg nem az iskolarendszerben, hanem posztgraduális képzés keretében. Nagyon valószínű ugyanis, hogy megjelennek olyan szakmák is, amelyekre nem kell százas nagyságrendben felkészíteni a fiatalokat. E szakmák alapozó ismereteit azonban megfelelően kell megadni ahhoz, hogy néhány tíz fő tanfolyami oktatás keretében itthon vagy külföldön megszerezze a megfelelő ismereteket. Ez a fajta tevékenység a jelenlegi oktatási rendszerünktől ugyan idegen, a jövőben azonban feltétlenül helyt kell hogy kapjon.

A szakmai képzésben azt is számításba kell venni, hogy a technika fejlődő irányai más szakképzettségi és szakmai struktúrát igényelnek, mint a nálunk ma megszokottak. Az elektronizálás széles körű terjedése csökkenti az irodai munka középszintű, betanított jellegű hányadát, a számítógépek alkalmazására egy-egy szakterület szakembereit kell kiképezni. Például a statisztikai informatika a számítástechnikához értő, azt jól használó statisztikusokat igényel, de ilyeneket ma sem a közép-, sem a felsőoktatás nem képez. Hasonló a helyzet a tanácsigazgatásban, a pénzügyi szervek, bankok területén. A műszaki középfokú ismerettel rendelkezők munkája is szorosabban fog kapcsolódni a számítástechnikához, sőt a mérnökök tevékenységét (tervezés, gyártás-előkészítés terén) is egyre inkább segíti a számítógépek (köztük a mini- és mikrokomputerek) széles köre. Ma ezeket a szakembereket tanfolyamon képzik, munkájuk mellett, zömmel munkaidőben. Ez nem a leggazdaságosabb megoldás. A szervezett oktatásnak kell ezekre a feladatokra – a szakmai ismeretek megszerzésével egyidejűleg – felkészíteni a tanulókat.

Az oktatás egyúttal a szemléletformálás jelentős eszköze is. Amint napi gyakorlattá válik a közép- és felsőoktatásban a számítógépek és a videotechnika alkalmazása, ezek az eszközök a fiatalokat az idővel való racionális gazdálkodásra is késztetik, s ez későbbi munkájukban fog hasznosulni.

Ahhoz, hogy az oktatás a társadalom fogadókészségét bővítse az új ismeretek iránt, magának az oktatásnak és az abban részt vevő oktatóknak, tanároknak is meg kell újítani tudásukat, s valószínűleg ehhez is kell állami ösztönzés, „rásegítés".

Végül a prioritások szempontjából van még egy figyelemre érdemes körülmény, és ez az, hogy vajon a prioritást élvező tevékeny-

ségeknek milyen mértékben van meg a *háttéripara*. Végtermék-orientált fejlesztésünkben több évtizeden keresztül küszködtünk azzal a gonddal, hogy kiváló minőségű készgyártmányhoz nem rendelkeztünk ugyanilyen kiváló minőségű háttéripari tevékenységek sorával, vagy éppen bizonyos fajta háttéripari tevékenységek honosítása akadozott az országban. Ilyen hibát nem követhetünk el a jövőben. Ezért már a központi gazdaságfejlesztési programok kialakítása során arra is figyelmet kell fordítani, hogy milyen háttéripari bázison épülnek ki ezek a tevékenységek, mennyire importorientáltak, s mennyire rendelkezünk megvalósításukhoz hazai háttérrel. E téren van jó példánk, hiszen a széles körű elektronizációs program háttéripara az elektronikai alkatrész- és részegységgyártás. Hasonlóan a videotechnika honosításának is ez lehet az egyik háttértevékenysége. De vajon a környezetkímélő technológiák honosításának van-e itthon elegendő háttere? S ugyanígy vethetnénk fel azt a kérdést, hogy a racionális energiagazdálkodáshoz rendelkezésre állnak-e a szükséges háttéripari tevékenységek (energiát takarékosan felhasználó vagy korszerű energiafajtákat hasznosító berendezések formájában). Ezekre a kérdésekre nem mindig lehet igenlő választ adni. A feladat tehát éppen az ötéves tervekkel összhangban készülő központi gazdaságfejlesztési programok esetében a háttéripari tevékenység biztosítása. Ehhez nem mindig kell kiemelt központi akció, de feltétlenül kell összehangolt tervezés. A háttéripari tevékenységet elég széleskörűen értem, ide tartozónak vélem a javító-karbantartó, szervizelő tevékenységeket, valamint hálózatot s ezek szakemberigényét, a különböző kiegészítő szolgáltatások nyújtását. Ez a kérdés ismét csak elvezet a szükséges kapacitások megteremtésétől a szakképzett munkaerő biztosításáig tartó tevékenységsorozathoz. Az innovációs láncban való gondolkodás azonban nem ér véget a gyártással és az értékesítéssel, a szolgáltatás, szervizelés, javítás, karbantartás is szerves része ennek a láncnak, ha a gazdaság megújulását is a teljes folyamatra értelmezzük.

Központi programok — társadalmi feladatok megoldására

A központi fejlesztési programok a prioritások megtestesítőjeként nemcsak a gazdaság területén működnek, hanem az elmúlt években már egyre sikeresebben fejtették ki tevékenységüket a társadalmi célok megvalósítása érdekében. Jelenleg – s úgy tűnik, hogy a következő öt évben is – három kiemelt területre vonatkozóan működnek társadalmi-gazdasági programok: a *lakásellátás és gazdálkodás* területére, az *egészségügyi ellátásra* és a hatodik ötéves tervidőszakban az *általános iskolai* ellátás, a későbbiekben a közoktatás fejlesztése érdekében. Mindhárom program a nyolcvanas években kezdte meg működését. Közös vonásuk az, hogy társadalmi feszültségek hozták létre ezeket a programokat. Ezeken a területeken ugyanis a társadalom jogos igényeit nem volt mód a korábbi eszközrendszerrel kielégíteni, ezért nyúlt a kormány a központi fejlesztési programoknak a gazdaság területén már bevált módszeréhez. A társadalmi-gazdasági feladatok megfogalmazása esetében a hangsúly a *társadalmi* jellegen van, bár gazdasági feladatokat is meg kell ezeknek a programoknak oldani. A három program közös abban is, hogy a hatodik ötéves tervidőszakra csak a társadalmi feszültségek enyhítését tudta vállalni, ezek teljes megszüntetését nem tudta célul kitűzni, hiszen olyan területekről van szó, amelyek korábban nem álltak sem a tervezés, sem a fejlesztés homlokterében.

Közismert az is, hogy ezeknek a feladatoknak volt és van helyük az ötéves és éves tervezés keretében, azonban ezek csupán részei az igen széles körű társadalmi feladatok megoldásának, s így elegendő hangsúlyt és erőforrás-koncentrációt a tervezés keretében nem nyertek. Ezért volt szükség arra, hogy külön feladatrendszert és akcióprogramot is dolgozzanak ki ezekre a területekre.

Közös e három programban az is, hogy elsősorban állami erőforrások koncentrációjára épít, bár kisebb-nagyobb mértékben már lakossági erőforrásokat is hasznosítani kívánnak (főként társadalmi

akciók keretében). A hatodik ötéves népgazdasági tervben előirányzottakkal összhangban voltak ezek a programok, egyfelől a kitűzött célok, másfelől a fejlesztési ráfordítások tekintetében. Számoltak a helyi szervek adta erőforrásokkal, tanácsi lehetőségekkel, költségvetési tartalékokból való átcsoportosításokkal és általában ezeknek a kiemelt társadalmi jellegű feladatoknak a megoldása érdekében más területről való erőforrás-elvonással.

Ugyancsak közös e három programban az, hogy bár mindhárom jelentősen beruházásigényes, de korántsem csak beruházásokkal kívánja megoldani a feladatokat, hanem szervezési, irányítási eszközökkel is. Az egyes programok akciótervei figyelembe veszik a lakosság igényeit, a népesedéspolitikával kapcsolatos szempontokat, a demográfiai változásokat (mindhárom programnak egyértelmű kapcsolata van a kormány népesedéspolitikájával), és figyelembe veszik az életmód és az élet minősége tekintetében bekövetkező változásokat is. Az akciótervek tehát nemcsak az adott helyzetből indulnak ki, hanem a különböző rétegek jogos és indokolt igényeiből is. Ugyanakkor számításba veszik azt is, hogy az igényszintet is lehet formálni, a társadalmat új szokásokra is lehet nevelni, lehet az egyes rétegek számára új típusú feladatokat is megjelölni. Ezekhez is tud az állam és a társadalom széles rétege segítséget nyújtani. Az intézményhálózat fejlesztésében sem mindig csak új beruházásokról, hanem meglevő intézmények átalakításáról, korszerűsítéséről is szó van. Meglevő tartalékok jobb kihasználását is célul tűzik ki ezek az akcióprogramok; különösen fontosak ezek a megoldások az átmeneti jellegű gondok csökkentése érdekében. Például köztudott, hogy a demográfiai hullám csak 5–6 évre jelent többletigényt az általános iskolákban. Ehhez nem szükséges mindenütt új iskolákat építeni; megoldás lehet többcélú (később középiskolává alakítható) épületek létesítése vagy más célra használt (például kultúrintézmények) ideiglenes átalakítása. Ezzel a megoldással is éltek a hatodik ötéves tervidőszakban.

Bár meglehetősen nehéz rangsorolni ezeket a programokat fontosságuk szerint, a jelenlegi társadalmi igények tükrében a legnagyobb jelentőségűnek a lakásgazdálkodás és lakásellátás programja tűnik.

A lakásellátással kapcsolatos kormányprogram céljai és eredményei

A lakosság életkörülményeinek egyik, s ma minden bizonnyal legfontosabb meghatározó tényezője a lakás. Az, hogy egy család rendelkezik-e lakással és milyennel, nemcsak fogyasztási-megtakarítási struktúráját determinálja, hanem sok esetben azt is, hogy milyen mértékben kényszerül a főmunkaidőn kívül többletmunka vállalására többletjövedelem-szerzés céljából. Még a lakásgazdálkodással-lakásellátással kapcsolatos kormányprogram kidolgozása előtt megvizsgálta a KSH a lakosság életmódját, életkörülményeit és ezek között hangsúlyosan a lakáshelyzetet. Minthogy az 1980. évi adatok bázisai a kormányprogramnak, tekintsük át a háztartások* lakáshelyzetét a hetvenes évek végén.

Az 1980. évi népszámlálás és lakásfelvétel teljes körű adataiból kitűnik, hogy az ország lakásállománya 1980. január 1-jén 3 millió 542 ezer volt (üdülők, hétvégi házak nélkül), ez 13,5%-kal haladta meg az 1970. évi lakásállományt. Kétségtelen, hogy a felszabadulás óta eltelt évtizedek közül az 1970–1980 közötti időszakban bővült a legnagyobb mértékben a lakások száma. Ez alatt a tíz év alatt 846 ezer lakás épült, azonban ebben az időszakban jelentősen csökkent elavulás, városrendezés, lakáslebontás és sok esetben tanyai lakások megszűnése miatt a lakások száma. Így a tényleges gyarapodás a tíz év alatt csak 420 ezer volt, a felépült lakások több mint a fele ez idő alatt megszűntet pótolt.

A lakások közül 1980. január 1-jén 125 ezer állt üresen, ez meghaladta az 1970. évi üres lakások másfélszeresét. Ezek a lakások többségükben tanyákon, aprófalvakban voltak, és ez összefüggött az urbanizációs folyamattal, a tanyák elnéptelenedésével. Voltak – növekvő számban – üresen álló városi lakások is, ezek zöme azonban 1,5–2 év alatt újra lakottá vált.

Számottevően változott a lakások szobaszám szerinti összetétele: 1980-ban az egyszobás lakások száma 973 ezer volt, az összes lakásnak 27,5%-a, a kétszobás lakásoké 1 millió 720 ezer, a három- és

* A háztartások fogalma nem azonos a család fogalmával, hiszen több család is élhet közös háztartásban, s elvétve vannak családtagok, akik külön-külön gazdálkodnak. A lakáshelyzet szempontjából azonban ez a különbség nem jelentős.

többszobás lakásoké 849 ezer. Az elmúlt húsz évben jelentős volt a lakások szobák száma szerinti összetételének változása, mint ezt a 10. táblázat mutatja.

10. táblázat

A lakások a szobák száma szerint

Év	Lakások száma	1	2	3 és több
		szobás		
		ezerben		
1960	2758	1729	900	129
1970	3122	1440	1348	334
1980	3542	973	1720	849
		százalékban		
1960	100,0	62,7	32,6	4,7
1970	100,0	46,1	43,2	10,7
1980	100,0	27,5	48,5	24,0

Nemcsak a szobaszám növekedett az elmúlt évtizedekben, hanem a lakások nagysága is. A hetvenes évek második felében már lényegesen több nagy lakást építettek, főleg magánerőből, Az összes lakott lakásoknak már 17,3%-a 80 m², vagy annál nagyobb alapterületű volt, 27%-a 60–79 m², 37,3%-a 40–59 m², de még mindig viszonylag sok lakás volt igen kicsiny alapterületű, köztük a lakott lakások 7%-a még a 29 m²-t sem érte el, és további 11,4%-uk volt 30–39 m² közötti nagyságú.

Lényegesen javult a lakások komfortfokozat szerinti összetétele. Ez egyfelől a fürdőszoba-ellátottság javulásában realizálódott, 1980-ban a lakott lakások csaknem kétharmadában volt fürdőszoba vagy mosdófülke. A kényelmet az is jelzi, hogy lényegesen csökkent a laksűrűség: 1970-ben 100 szobára átlagosan 199 lakó jutott, 1980-ra ez a szám 151 főre csökkent. Ebben számos tényezőnek van szerepe, köztük annak is, hogy az ország korstruktúrája elöregedett. Igen sok idős ember él egyedül vagy legfeljebb házastársával viszonylag nagy lakásban. Így az egy lakóra jutó szobaszám és szoba-alapterület is számottevően szóródik. 1980-ban például a lakott lakások 4%-ában egy lakóra 4 m²-nél kisebb szoba-alapterület jutott (konyhát és egyéb helyiségeket ide nem számítjuk be), a lakások 18%-ában 4–7 m², 38%-ában 8–12 m², és a sorban felfelé ha-

ladva a lakott lakások 17%-ában 20 m² vagy még annál nagyobb volt az a terület, amely egy lakóra jutott. Általában a magánerős építkezéseknél számolnak a család lehetséges bővülésével, ezeknél a beköltözéskor viszonylag magas az egy lakóra jutó alapterület. Ugyanez a helyzet a régi épületekben levő nagy lakásoknál, ahol a fiatalok házasodása után az öregek magukra maradnak.

A szóródás azt is jelenti, hogy elég eltérő mértékű a zsúfoltság a különböző lakásokban. A népszámlálás időszakában az ország egyszobás lakásainak mintegy harmadában, több mint 300 ezer lakásban három és több személy lakott együtt, ami kétségtelenül jelentős, sokszor elviselhetetlen zsúfoltságot jelent. Zsúfoltnak tekinthetjük azt is, hogy a kétszobás lakások mintegy 14%-ában, tehát 226 ezer lakásban öt és több személy lakott együtt. A sor másik végén számos olyan lakás van, ahol viszonylag kevesen élnek több lakószobában és főleg régi típusú lakásokban igen nagy alapterületen. Több elképzelés volt arra vonatkozóan, hogyan lehetne ezeket a régi, zömében komfortos lakásokat jobban hasznosítani. E célra kedvező értékesítési és cserelehetőségeket is kialakítottak. Hatásuk azonban elenyésző. Azok a családok ugyanis, amelyek több évtizede (gyakran gyermekkoruktól idős éveikig) azonos lakásban laktak, nem szívesen cserélnek, különösen nem hajlandók lakótelepekre költözni. Ez a megoldás tehát nem vált be.

Az elmúlt évtizedekben jelentősen megváltozott – nem is mindig a lakosság kívánságainak megfelelően – a lakások tulajdonosi, illetve bérleti viszonya. Közismert, hogy a legutóbbi évtizedben egyre többen kényszerültek öröklakást venni vagy saját tulajdonú lakást építeni, mert nem volt mód arra, hogy az igénylőket vagy azok nagyobb hányadát tanácsi rendelkezésű lakással lássák el. Ennek eredményeképpen 1980. január 1-jén a lakott lakások 71%-át tulajdonosi jogcímen lakták, 28%-ában lakott főbérlő. Ma már marginálisra csökkent a társbérletek aránya, nem éri el a lakások 1%-át sem. A társbérleti jogviszonyú lakások száma 10 ezer alatt volt, ezek háromnegyed része Budapesten; ezek általában a nagy és a jobban megosztható lakások.

Elég általános az is, hogy ahol a lakás a benne lakók tulajdona, ezek általában a nagyobb méretű és több szobával rendelkező lakások. 1980-ban a tulajdonosi jogcímen lakott lakásoknak csak 22%-a volt egyszobás, 51%-a kettőszobás és 27% három- vagy többszobás.

A lakások felszereltségét jellemzik a 11. táblázat adatai.

11. táblázat

A lakott lakások felszereltségének alakulása (százalék)

Év	Villany- vezetékkel	Víz- vezetékkel	Hálózati gázzal	Palack- gázzal	Vízöblítéses WC-vel	Köz- vagy házicsatornával
	ellátott lakások aránya					
1960	74,6	22,7	10,6	3,1	16,1	·
1970	91,7	36,1	16,2	35,2	27,2	37,9
1980	98,0	65,0	25,5	52,1	53,3	67,8

Az elmúlt két évtizedben bekövetkezett számottevő komfortfokozati javulás mellett még ma sem lehetünk azzal elégedettek, hogy a szennyvízelvezetés tekintetében a megoldás messze van az optimálistól. Az sem biztató a jövőre nézve, hogy 1980 elején a lakott lakásoknak több mint egyharmada, közel 1,3 millió lakás komfort nélküli volt, ezek nagy része községi lakás. E tekintetben elmaradásunk az ország átlagos fejlettségi szintjéhez képest jelentős. E téren pedig számolni kell további környezetszennyező hatásokkal is. A közeli jövőben tehát a lakások infrastruktúráján belül kiemelt jelentőséget kell tulajdonítanunk a meglevő lakásállományból a korszerű szennyvízelvezetésnek, a lakások komfortfokozata bővítésének. E téren vannak jó kezdeményezések. Például Budapesten a legtöbb régi komfort nélküli lakással rendelkező kerületekben megkezdték a lakások fürdőszobával való ellátását, viszonylag egyszerű beépítéssel és jelentős anyagi kedvezményekkel. Ilyen és hasonló megoldásokra van szükség vidéken is.

A lakások komfortfokozata, felszereltsége, sőt nagysága is nagymértékben függ attól, hogy mikor épült a ház. A jelenlegi lakásállománynak 14%-a még a múlt században épült, 30%-a 1900–1944 között, és 56% 1945 óta. Különösen jelentős az 1970 óta épített lakások aránya, a teljes lakásállománynak egynegyede. A századforduló előtt épült lakások közül mindössze 26% komfortos, az 1945–1960 között épülteknek 43%-a, a hatvanas években épült lakásoknak 66%-a, s az 1970 óta épülteknek már 80%-a. A lakások nagyságcsoportját a 12. táblázat jellemzi.

12. táblázat

A lakott lakások aránya építési év és lakásnagyságcsoport szerint 1980-ban (százalék)

Lakásnagyságcsoport (szobaszám)	Összesen	1899-ig	1900–1919	1920–1944	1945–1959	1960–1969	1970–1979
1	26,7	46,4	41,5	38,1	28,2	15,9	8,0
2	49,0	41,2	43,1	44,1	55,3	58,3	49,4
3 és több	24,3	12,4	15,4	17,8	16,5	25,8	42,6
Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*

A táblázatból leolvasható, hogy az egyszobás lakások aránya gyorsan csökkent a felszabadulás óta, a három- és többszobásoké pedig nőtt a hatvanas évek óta. A táblázat értékeléséhez hozzátartozik az is, hogy a század elején-közepén épült lakások alapterülete általában nagyobb, az 1945–1959 között épülteké lényegesen kisebb az azóta épültekénél. A nagyobb szobaszám ugyan nagyobb kényelmet jelent, de nem szükségszerűen nagyobb alapterületet.

A lakáskörülményeket jelzi, hogy az ország lakásállományának viszonylag jelentős hányadában él ma is két háztartás együtt, ezek aránya csaknem 8%-os. Vannak olyan lakások, amelyeken három és több háztartás osztozik, ezek aránya azonban ma már nem éri el az 1%-ot sem. Túlnyomórészt tehát megvalósult az egy lakás – egy háztartás, ami sokak szerint az optimális megoldás lenne. Azonban még 261 ezer lakásban lakásonként két család, 6 ezer lakásban még három vagy több család él, és azoknak továbbra is gond a kényszerű együttélés. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy 11 ezer olyan gazdasági helyiség, ideiglenes létesítmény volt 1980-ban, amelyet lakás céljára használtak, ezeknek nagy hányada a fővárosban. Ahhoz tehát, hogy minden család önálló lakásban éljen, jelenleg mintegy 450 ezer lakásra volna szükség, ha figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy a jelenlegi lakásoknak egy része is szanálásra szorul. Ez a szám tehát a minimális igény.

A lakások és a bennük lakók összetételéből úgy tűnik, hogy a több generáció együttélését csak igen kevesen kívánják. Kétségtelen, hogy a kisméretű lakások, az egyetlen mellékhelyiség ennek nem is kedvez. Nehezen vitatható azonban, hogy a többgenerációs együttélésnek voltak és vannak előnyei a kisgyermekek ellátásában, az egyre

több idős, tehetetlen szülő gondozásában. Ma ezekre szükségmegoldásokat keresnek a családok. Valószínű, hogy az ideális megoldás az, ha a két generáció külön lakásban, de egymás közelében él, tehát – ha szükséges – segítséget tudnak nyújtani egymásnak. Ez azonban költséges, hiszen két háztartás fenntartását jelenti. Egyedül üdvözítő megoldás e téren sincs, de sokat segítene, ha a lakások kevésbé uniformizáltan, többszobás és mellékhelyiséges változatban épülnének.

A lakáshelyzet változását jellemzi, hogy az utóbbi évtizedben nőtt azoknak a lakásoknak a száma, amelyekben két generáció lakik együtt, ezek az összes lakásállománynak mintegy 51%-át teszik ki, s a felnövekvő fiatalok mint lakásigénylők számításba jönnek a következő évtizedben. Jelentős, bár csökkenő arányú azoknak a lakásoknak a száma, ahol három generáció él együtt. Ezeknek az aránya ma 11%-ot képvisel az összes lakott lakásállományból, szemben a tíz évvel korábbi 16%-kal.

A lakásminőség társadalmi rétegek szerinti megoszlásáról több információt kaphatunk az 1978-ban végrehajtott reprezentatív adatfelvétel alapján. Ezek az adatok azt jelezték, hogy ha a laksűrűség, a fürdőszobával való ellátottság és a lakás épületének jellege alapján egy összevont *lakásmód* mutatót képezünk, akkor a lakásminőség és a társadalmi réteghez való hovatartozás között elég szoros korreláció mutatkozik. Az összevont mutatónál a 2,0 laksűrűséget és a tágas, fürdőszobás lakásokat tekintettük jónak, az ennél nagyobb laksűrűségű, fürdőszoba nélküli lakásokat rossznak, s megvizsgáltuk, hogy ilyen lakásokban milyen arányban élnek budapesti, vidéki városi, valamint a falusi (községi) településeken. A vizsgálat alapján egyértelműen rajzolódott ki az a kép, hogy a vezető és értelmiségi háztartások kiemelkedően előnyös helyzetben vannak valamennyi településtípus esetén, de főként a községekben és a fővárosban. A szellemi dolgozókhoz a legközelebb áll a lakásminőség szempontjából a szakmunkások ellátottsága (ahol a háztartásfő szakmunkás), a legkevésbé jó a mezőgazdasági fizikai dolgozók átlagos lakásminősége.

A városi értelmiségi háztartások 39%-a élt zárt beépítésű tömb- és sorházakban, további 33%-uk egyedülálló emeletes épületekben. Ezek a lakások túlnyomó többségben fürdőszobával ellátott, kényelmes, tágas otthonok voltak. A szakmunkás háztartások kisebb hányada (együttesen 57%-a) élt a városokban tömb-, sorházakban

vagy különálló emeletes épületekben, de ezek a családok már a kevésbé tágas, szerényebben ellátott lakásokat lakták. A falusi településeken családi vagy parasztházakban élő szellemi foglalkozásúak zöme is jó lakásban lakott, a betanított, a segédmunkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozóknak viszont mintegy 23–28%-a lakott kifejezetten rossz lakásban.

A lakások színvonaláról alkotott kép tehát a hetvenes évek végén elég változatos volt. Összefoglalóan ezt a 13. táblázat adatai jellemzik.

13. táblázat

A háztartások megoszlása lakásuk megfelelősége és taglétszáma szerint (százalék)

A háztartás taglétszáma	Megfelelő			Nem megfelelő		Egyhelyiséges és ismeretlen	Együtt
	Összesen	Ebből		Összesen	Ebből 2,0 feletti laksűrűségű		
		egy családnak 1,6–2,0 laksűrűségű	több családnak				
Egy-két tagú	89,6	21,1	–	8,5	3,2	1,9	100,0
Háromtagú	70,6	3,0	–	27,5	24,9	1,9	100,0
Négytagú	66,1	37,7	3,3	32,9	18,5	1,0	100,0
Öttagú	32,9	19,6	9,5	65,7	63,3	1,4	100,0
Hat- és többtagú	17,9	7,3	9,7	80,9	68,9	1,2	100,0

A megoszlás eléggé eltérő az egyes településtípusokban. A nem megfelelő lakások aránya az átlagosnál nagyobb Budapesten a 3 és 4 tagú családok esetében, a községekben pedig a sokgyerekeseknél, ahol 6 vagy annál több személy lakik együtt. A vidéki városokban is a nagycsaládosok laknak a legzsúfoltabb körülmények között. Ez főként abból adódik, hogy a legutóbbi évtizedekben lakótömbben épült városi lakások kisméretűek, s itt gyakori az is, hogy egy-egy lakásban többféle rokoni kapcsolatban (elváltak, köztük újraházasodók, több házasságból való gyermekek) élnek együtt. A leginkább megfelelő a lakásnagyság a nyugdíjasok esetében, akik 86%-a (Budapesten 85%-a, a vidéki városokban 91%-a) megfelelőnek minősülő lakásban él.

A vizsgálat alapján azt is megállapíthattuk, hogy mind a szobaszám, mind a lakás alapterülete alapján a fővárosra jellemző a lakó-

tömbben, általában városias jellegű épületben levő komfortos lakás. A vidéki városokban a kétszobás komfortos lakások súlya viszonylag nagy, és kisebb mértékű a szóródás a kis és nagy lakások között, mint a fővárosban. A községekben ma is a családi ház a domináns fajta, de még mindig jelentős arányú a minőségileg kifogásolható, hagyományos paraszthház típus is. A fővárosban a nagy lakásoknak egynegyedét (26%) inaktív (nyugdíjas) háztartások lakják, ugyanakkor a legkisebb alapterületű lakások 44%-ában élnek nyugdíjas háztartások. A legszélsőségesebb kép a lakáseloszlásban a nyugdíjasok körében található. Az aktívak túlnyomó többsége a közepes méretű lakásokat lakja.

Arra is módot adott ez a vizsgálat, hogy a lakáshoz jutás feltételeit elemezzük: közismert, hogy egy család jövedelmének felhasználásában alapvető tényező az, hogy milyen módon jut lakáshoz és ennek fejében milyen anyagi terheket kényszerül vállalni. A tartós társadalmi differenciákat is jelentős mértékben meghatározza a lakáshoz jutás módja, ez jelentős tényezője a társadalom egyes rétegei közötti egyenlőtlenségeknek is. Az 1978. évi reprezentatív felvétel alapján azt állapítottuk meg, hogy a családok legnagyobb hányada, 58%-uk úgy kezdte meg közös életét, hogy a házasságkötés után valamelyik fél szüleihez vagy rokonaihoz költöztek, esetleg albérletbe mentek, vagy eltartási szerződést kötöttek. A legnagyobb arányban, 58%-ukban a mezőgazdasági fizikai foglalkozású fiatalok kezdték szüleiknél házasságuk első éveit. Ez az arány a szakmunkások esetében 53%, a segéd- és betanított munkásoknál egyaránt 50% körüli volt, ennél lényegesen kisebb a vezető és értelmiségi beosztásúaknál. Viszonylag sokan, mind az értelmiségi, mind a szak- és betanított munkások közül 11–16%-ban indultak az életnek albérlet vagy eltartási szerződés útján. A tanácsi kiutalás aránya a legmagasabb azoknál volt, akik vezető vagy értelmiségi rétegbe tartoztak: 15,5%, az egyéb szellemieknél ez az arány már csak 8% volt, a szak- és betanított munkásoknál 7,4–7,2%. A háztartások egyharmada úgy indult együttélésének kezdetén, hogy önálló lakása volt, közülük 14% részesült a tanácsi kiutalás, öröklakás vagy szolgálati lakás valamilyen formájából. A családok 12%-a saját erőből teremtett lakást magának (8%-uk vásárolt, 4%-uk épített lakást). Nem mellékes az sem, hogy 8% jutott örökléssel saját lakáshoz. Természetesen az önálló lakáshoz jutás is feltételezi azt, hogy a család, a szűkebb és a tágabb rokonság összefog az induló fiatal házaspár lakáshoz juttatása érde-

kében, bár az adatgyűjtés erre nem terjed ki, de a tapasztalataink egyértelműen ezt mutatják. Azok a fiatalok, akik „saját erőből" teremtettek lakást maguknak, zömében szüleik, rokonaik anyagi támogatására építhettek, s sokuknál jelentett kiegészítő támogatást a munkáltató által nyújtott 20–35 éves kamatmentes hitel (ami a mai növekvő árak mellett részben támogatásnak felel meg).

Az első lakás esetében meghatározó tényező az, hogy a fiatal házasok szülei milyen társadalmi és vagyoni helyzetben vannak, milyen mértékben képesek az első lakáshoz jutás anyagi feltételeit átvállalni. Hasonlóan fontos az is, hogy a fiatalok milyen munkahelyről indítják a lakásigényüket, milyen mértékben tudnak tehát legalább anyagilag munkahelyi támogatáshoz jutni. A tanácsi kiutalás vagy a szolgálati lakás nagyobb aránya általában a vezető és értelmiségi rétegre jellemző, ezzel a pályaindításuk kedvezőbb, mint más rétegeké.

Az első lakáshoz jutás a későbbi életre vonatkozóan is meghatározó jelentőségű, hiszen a bérletként kapott lakást el lehet cserélni kisebbre vagy nagyobbra, az öröklött lakást el lehet adni, s mindez lényegesen kisebb anyagi terhet jelent, mint a kényszerből saját tulajdonú lakás építése. Az adatfelvétel időpontjában a különböző rétegbe tartozó családok lakásstátusuk szerint a 14. táblázat adatai szerint szóródtak.

14. táblázat

A háztartások megoszlása a házasságkötés időpontjában lakásstátusok szerint a különböző foglalkozási-beosztási csoportokban (százalék)

A háztartásfő foglalkozási-beosztási csoportja	Nem önálló lakás használója	Önálló lakás			Egyéb	Együtt
		bérlője	tulajdonosa	együtt		
Vezető, értelmiségi	53,0	26,7	14,4	41,1	5,9	100,0
Egyéb szellemi	60,2	19,0	12,7	31,7	8,1	100,0
Szakmunkás	66,6	11,6	16,4	28,0	5,4	100,0
Betanított munkás	61,6	11,9	20,2	32,1	6,3	100,0
Segédmunkás	59,8	14,2	21 1	35,3	4,9	100,0
Mezőgazdasági fizikai	62,0	9,3	23,1	32,4	5,6	100,0
Inaktív és eltartott	49,3	15,7	20,1	35,8	14,9	100,0
Összesen	*57,6*	*15,1*	*18,4*	*33,5*	*8,9*	*100,0*

A helyzetelemzéshez az is hozzátartozik, hogy merőben más a lakáshoz jutás módja a városokban, s ezen belül Budapesten, mint a községekben. A szülők a községekben általában befogadják a fiatal házasokat, az első lakáshoz jutás gyakorlatilag a fiatal házasok 57%-ában így oldódik meg, s ehhez járul a községekben további 8%-ban az öröklés. Kevéssel eltérő a helyzet a vidéki városokban, bár a különbség nem jelentős. A szülők fogadták be az induló házaspárok 43,5%-át, és öröklés útján további 6% jutott a lakáshoz. A legkevésbé kedvező a helyzet Budapesten. Itt a fiatal indulóknak csak mintegy negyedét fogadták be a szülők, és örökléssel is mindössze 10%-uk jutott lakáshoz. Úgy vélem, hogy ez különösebb magyarázatra nem szorul, hiszen a fővárosba egyre többen költöznek vidékről, elsősorban fiatalok, férfiak és nők egyaránt, gyakori, hogy itt ismerkednek meg egymással, itt kötnek házasságot, és már nincs mód arra, hogy a szüleikhez költözzenek. Inkább vállalják ezt a kényelmetlenséget, semhogy hazaköltözzenek. A fővárosban felnőtt fiatalok esetében pedig gyakran kis lakásban laknak a szülők, s nem akaratuktól, hanem lakásuk méretétől, beosztásától függ, hogy képesek-e befogadni házas gyermekeiket.

A közvetlen szülői támogatás mértéke a községekben lakóknál a legmagasabb, ahol szinte természetes, hogy a szülők gondoskodnak az új generációról. Ugyancsak kedvező vidéken a szolgálati lakáshoz jutók aránya, elsősorban a szellemi dolgozóknál. Közismert, hogy a községek gyakran úgy jutnak orvoshoz, pedagógushoz, állatorvoshoz, hogy szolgálati lakást utalnak ki számukra. Így a vezető értelmiségi és egyéb szellemi rétegek pályaindításkor a fiatal házasok 14–16,5%-ban kapnak szolgálati lakást a községekben, ennél jóval kisebb mértékben, 5–9%-ban a vidéki városokban és mindössze 1,6–2%-ban Budapesten. Bár a lakás valóban vonzó, még így is nehéz a kisebb településeken biztosítani az orvos- és a pedagógusellátást.

A fővárosban a szociális jellegű lakáselosztás jobban érvényesült, a központi keretből juttatott lakásokból nagyobb arányban részesültek betanított és segédmunkás háztartások, mint vidéken. Ez egyfelől az induló családok relatív anyagi helyzetéből, másfelől a meglevő és a vállalt gyermekszámból adódott. A „vállalt" gyerekszám azonban nem mindig valósul meg. Sokan tekintik ezt a megoldást is hosszú lejáratú kamatmentes kölcsönnek, amit már akkor

kell visszafizetni, amikor a család anyagi helyzete kiegyensúlyozottabb.

A vizsgálatok azt mutatták, hogy a felszabadulás utáni 2–2,5 évtized alatt a házasságkötést követően az első lakáshoz jutás módja kevéssé változott. Az utóbbi évtizedben azonban éppen az ország teherbíró képességének változása miatt nőtt a fiatalok között azoknak az aránya, akik első lakásként albérletbe vagy a szüleikhez költöznek, és csökkent azoknak az aránya, akik intézményes lakásjuttatásban részesültek. A vizsgálat idején a 24 éves és fiatalabb korcsoportba tartozó házaspárok 54,5%-a kezdte úgy az életét, hogy a szülőkhöz költözött, és mindössze 7,6%-uk jutott intézményes lakáselosztás révén lakáshoz. A vizsgálat idején a 35–44 év közöttiek esetében ez utóbbi arány lényegesen nagyobb volt: a házasoknak még 12,4–14,7%-a kapott induláskor intézményes lakáskiutalást. A különbség különösen Budapesten érzékelhető, például a vizsgálat idején 40–44 éves korcsoportba tartozóknak még több mint 20%-a intézményes lakáselosztásban részesült pályájának kezdetén, a 24 éves és fiatalabb korcsoportba tartozóknak azonban már csak 10,6%-a. Az indulás esélyei a lakáshoz jutás szempontjából tehát az egymást váltó generációk esetében kétségkívül romlottak.

A lakáskérdés megoldása a fővárosban meghatározó jelentőségű, ugyanakkor számításba kell vennünk a gyorsuló urbanizációs folyamatot, tehát azt is, hogy a községekből mind többen költöznek vidéki városokba, és jó néhány olyan vidéki városunk van, ahol a lakásgondok már most is vetekszenek a fővárosiakkal. Mindezek fényében a lakásellátással kapcsolatos kormányprogram kitűzött céljai reálisaknak és indokoltaknak tűnnek.

A kormányprogram abból indult ki, hogy a társadalmat foglalkoztató problémák közül első helyre került a legutóbbi évtizedben a lakásellátás. Ebből a szempontból a társadalom igen érzékenyen reagál a meglevő és a növekvő esélyegyenlőtlenségekre. Figyelembe kell azt is venni, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem teszik lehetővé azt, hogy jelentős anyagi eszközöket vonjunk be a lakásépítésbe, ezért a kormányprogram a *lakásgazdálkodásban* rejlő és korábban kiaknázatlan tartalékok feltárását tartotta a legfontosabb feladatnak. A meglevő lakásállománnyal való hatékonyabb gazdálkodás nagymértékben segítheti a társadalmi igényeknek megfelelő, differenciált és igazságos lakásellátást. A program tehát épít az első

15 éves lakásépítési terv eredményeire, amelynek kapcsán több mint 1 millió és zömében megfelelő komfortfokozatú, jó minőségű lakás áll a lakosság rendelkezésére, de figyelembe veszi azt is, hogy ez még nem oldotta meg a lakásproblémák jelentős hányadát. A lakásépítéssel, -gazdálkodással kapcsolatos szabályozás, az ilyen irányú rendeletek köre meglehetősen bonyolult, és ez is növelte a társadalmi feszültségeket. Azt is joggal igényli a lakosság, hogy a lakóházak karbantartását az erre hivatott szervek jobban lássák el, hiszen a lakbér növelése kapcsán ilyen ígéretet kaptak a kormányzati szervektől.

A lakásellátás-lakásgazdálkodás társadalmi programját 1981-ben hagyta jóvá a Minisztertanács, majd 1982 áprilisában részletesen szabályozta a *lakásépítés-fenntartás-elosztás* egész rendszerét. A hatodik ötéves tervvel összhangban úgy szabályozta a lakáshoz juttatást, hogy a lakásépítés összetétele jelentősen változzék. A korábbihoz képest növekedjen a magánerőből és állami hitellel támogatott lakások száma és aránya, és ennek megfelelően csökkenjen a kizárólag állami erőből építetteké. A lakásépítés támogatási rendszerét is ennek az előirányzatnak megfelelően módosították, 1983-tól kezdődően új pénzügyi és hitelfeltételeket alakítottak ki. Jelentős mértékben javították a magánlakás-építés műszaki, gazdasági és szervezeti feltételrendszerét. Ez többek között azt jelenti, hogy a terület-előkészítést, a telekellátást, a tervellátást, a technológiai hátteret és nem utolsósorban az építőanyagokkal való színvonalas ellátást az igényekhez igazították. A kormányprogram nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a helyi lehetőségeket erre a célra jobban igénybe vegyék. Ezért fogalmazott úgy a hatodik ötéves tervtörvény, hogy hosszú lejáratú építési kölcsönnel, bővülő körben nyújtott és összegében is növelt szociálpolitikai támogatással, szervezett közműves telekellátással kell ösztönözni a személyi tulajdonú lakások építésének formáit, köztük is elsősorban a korszerű, többszintes és csoportos telepítésű családi házakat. Ez új elemet vitt a korábbi lakásépítési elképzelésekbe, de egyelőre mérsékelt sikerrel.

A magánerőből, állami hitellel támogatott lakásépítésnek különböző formái valósultak meg. A lakások jelentős hányada az OTP, vállalatok-szövetkezetek beruházásában, szervezésében valósul meg, de növekszik azoknak a hányada is, amelyeket a lakosság egyes csoportjai szerveznek. A szocialista szervek beruházásában kivite-

lezett lakások nagyobb hányada településszerűen, többszintes házban épül fel, a lakosság által szervezett lakásépítésnek zöme ma is családi házak formájában valósul meg. Ez egyúttal a technológiai háttér tekintetében is eltérő megoldást jelent. A házgyári lakások túlnyomó többsége szocialista szervek beruházásában épül, és ebben az esetben a tervellátás, anyagbiztosítás jól szervezett, a terület-előkészítés is megfelelő. Azokat a lakásokat, amelyeket a lakosság szervezésében építenek fel, zömében hagyományos építőanyagból, bár már egyes területeken házgyári háttérrel hozzák létre, s ezekhez az anyagbiztosítás lényegesen nehezebben oldható meg. Az új lakásgazdálkodási program kezdetén a magánlakás-építésnek különböző formái realizálódtak (lásd 15. táblázat).

15. táblázat

Magánlakás-építés a különböző építési formák szerint 1982-ben (lakások száma, db)

Építési forma	Lakossági szervezésű lakásépítés			Magán-lakásépítés összesen	Lakossági szervezésű lakásépítés a magán-lakásépítés százalékában
	OTP kölcsönnel	OTP kölcsön nélkül	Összesen		
Településszerű többszintes	399	–	399	21 095	1,9
Egyedi többszintes	1 308	12	1 320	2 275	58,0
Csoportos korszerű	308	1	309	685	45,1
Hagyományos családi házas	29 399	1618	31 017	31 171	99,5
Egyéb építkezés	1 155	82	1 237	1 238	99,9
Összesen	*32 569*	*1713*	*34 282*	*56 464*	*60,7*

A táblázatból világosan látható, hogy a magánlakás-építésben 1982-ben dominált a hagyományos családi házas forma, a magánlakások 55,2%-át tette ez ki. A településszerű többszintes építési forma csak 37,4%-ot képviselt, és ezek mellett elhanyagolható az ezeknél korszerűbb csoportos építkezési mód (alig 1,2%-os arányú). Az is világosan látszik a táblázatból, hogy a megvalósult lakások túlnyomó többségét OTP-kölcsönnel építették, csak kevés volt (az összes lakossági szervezésű lakásépítés 5%-a) a valóban teljesen magánerőre támaszkodó építkezés, ezek zöme is falun épült családi ház volt.

A kormányprogramnak megfelelően 1983. január 1-jétől kezdve új ösztönzők segítik elő a családiház-építést. A legfontosabb elem az, hogy a gyermekek után járó szociálpolitikai kedvezmény 1983. január 1-jétől kezdődően kiterjed a családiház-építőkre és -vásárlókra is. Ezzel a magánépítkezők régóta, jogosan kifogásolt hátrányát szüntették meg.

Jelentős változtatás volt az is, hogy növelték a kölcsönösszegek felső határát, és a hitelnyújtás lehetőségeinek is többfajta formáját alakították ki. A család nagyságától függ a kedvezményes kamatozású alapkölcsön, és ehhez járul magasabb kamatozású bankkölcsön igénybevételi lehetősége is. A hitelfeltételek és a pénzügyi kedvezmények módosítása nagymértékben elősegítette már 1983-ban a magánlakás-építések iránti lakossági hajlandóságot. Nemcsak Budapesten, hanem jó néhány megyei központban, vidéki városban, sőt a községekben is nőtt a családiház-építés aránya. Ez azonban újszerű és nem könnyen megoldható feladatot rótt a tanácsokra. A magánerős lakásépítés telekellátása ugyanis tanácsi feladattá vált, s e téren eléggé korlátozott a kezdeményezőkészség. Voltak olyan megyék, amelyek már az induláskor több intézkedést léptettek életbe a telekkialakítás átfutási idejének meggyorsítása és a folyamatos telekellátás előkészítése érdekében. A terület-előkészítés pénzügyi fedezetét támogatta az OTP és sok esetben a munkáltatók is. Társulásokat hoztak létre a közművesítés költségeinek előteremtésére. A meglevő közművek gazdaságos kihasználására törekedtek. A lakásgazdálkodás új formái is kialakultak, preferálták azokat a lakásépítkezéseket, amelyek meglevő telephelyen, régi, korszerűtlen lakóépületek teljes átépítésével növelték a lakásvagyont. Ezek ugyanis új telekigény nélkül és új lakóépületek felépítése nélkül juttatták lényegesen kedvezőbb lakásokhoz a lakosság egy részét. A családiház-építésnek azonban gátló körülményei is kialakultak, hiszen vidéken kötelező az állami telket eladás helyett tartós használatba adni, és közismert, hogy Magyarországon sokan ragaszkodnak a telek saját tulajdonához. Ez az új megoldás egyúttal árfelhajtó tényezővé vált a magánforgalomban levő telkek adásvételénél; másfelől a családiház-építési hajlandóságot ott, ahol a tartós használatba adás kötelező, valamelyest korlátozta. Eléggé általánossá vált a telekhiány, különösen a városokban és a kiemelt jelentőségű településeken. Sok esetben bonyolult, költségigényes és így nem is mindig oldható meg a teljes közművesítés. A családi házas telkek-

nek nagy hányada még ma is csak részben közművesített. A korszerű építést több helyen hátráltatja az, hogy a szennyvízelvezetés nem megoldott. Ez pedig konzerválja az e téren évtizedek óta meglevő elmaradottságot.

A lakásgazdálkodással-lakásellátással kapcsolatos kormányprogram első négy évének eredményei a következők.

1981–1984 között 297 177 lakás épült fel. Az épített lakások száma évről évre csökken, 1981-ben még közelítette a 77 ezer lakást, 1984-ben már csak 70 432 volt. A csökkenés különösen Budapesten érződött, ahol 1981-ben még csaknem 17 ezer lakást építettek, 1984-ben mindössze 11 780-at. A községekben felépült lakások száma évenkénti kisebb ingadozással 27 ezer körül volt, a városokban (Budapesten kívül) építetteké pedig 31,6–32,3 ezer között ingadozott, tendenciájában ugyancsak lassan csökkenő volt.

Változott az állami lakásépítés aránya. Ezt eredetileg a hatodik ötéves tervidőszakra 30%-ban határozták meg. Emögött az a szándék volt, hogy a fővárosban és a nagyobb vidéki városokban a lakásigények kielégítésének alapvető formája továbbra is az állami lakásépítés maradjon. Ebben a körben a régi városrészek (főként Budapest) komplex rehabilitációja is szóba került. A gyakorlatban azonban a tervezett folyamattól eltérő tendenciákat elsősorban az indokolta, hogy 1982–1983-ban a külgazdasági egyensúly javítása érdekében hozott intézkedések miatt szükségessé vált az átcsoportosítás az állami teherviselésről a lakosság irányába. Úgy módosult az eredeti elképzelés, hogy csak a leginkább rászoruló, a hátrányos helyzetben levő családok igényeinek kielégítését tudja ebben a tervidőszakban vállalni az állam. Mindez azt eredményezte, hogy az 1981–1984 között felépült 297 177 lakásból 68 527 valósult meg állami erőből (ebben 40 423 a tanácsi bérlakás), 69 687 OTP-beruházásból és a többi OTP-kölcsönnel vagy anélkül. Tisztán magánerőből négy év alatt 6290 lakás épült. Az állami erőből épült lakások aránya 1981 óta folyamatosan csökkent, 1984-ben már csak az összes lakásépítés 14,3%-át érte el, tehát az évre tervezettnél (15–16%) is kevesebb volt. Ebben kétségkívül szerepet játszottak a magánépítést támogató kedvező feltételek is, bár az építőanyagárak emelkedése, a telekellátás problémái nem kedveztek ennek a tendenciának. Szerepet játszott a magánlakás-építkezés arányainak növekedésében az is, hogy a családok túlnyomó többsége egy ütemben akarja véglegesen megoldani a lakásellátást. Magyarországon a la-

káscserék az élet különböző időszakában korántsem váltak olyan általánossá, mint sok más külföldi országban. Ezért eleve a család gyarapodására is tervezve építenek nagyobb alapterületű családi házakat, megfelelő komfortfokozattal látják el azokat, s ezzel „letudják a gondját" a lakásalapításnak.

A gyakorlat azt is mutatta, hogy azért építenek szívesebben családi házakat, nem telepszerű társasházi lakásokat, mert az utóbbiak építési költsége ma is lényegesen magasabb, mint a családi házaké. Egy példa a tervidőszak közepéről: az egy lakásra jutó tervezett építési költség családi házak esetén telekárral együtt 1983-ban országos átlagban – becslések szerint – 710 ezer forint volt; ezért az összegért átlagosan mintegy 92 m^2-es alapterületű lakást építettek fel. Ugyanebben az évben az OTP átlagosan 600 ezer forintért értékesített egy lakást, amelynek nagysága 55,8 m^2 volt. A különbség a két bekerülési érték között 110 ezer forint, az alapterület közötti különbség azonban meghaladja a 36 m^2-t. Minthogy 1983-ban a szociálpolitikai támogatás mindkét építési formában már azonos volt, a nagymértékű költségkülönbözet egyértelműen a családi ház építését ösztönözte. Itt még azt is figyelembe kell venni, hogy ebben a formában a saját és rokoni-baráti munkaerő felhasználására is nagyobb a lehetőség, s ez is csökkenti a ráfordítási költségeket.

A társadalom egésze számára azonban kétségtelenül nem a legideálisabb a családiház-építés, hiszen infrastruktúrával könnyebb ellátni telepszerű társasházakat, mint a viszonylag széles sávban elterülő családi házak sorát.

Az 1981 és 1984 között felépült lakásoknak 50,1%-a három- vagy többszobás volt, 44,6%-uk kétszobás, és már csak mindössze 5,3% egyszobás. Amilyen mértékben nő a magánerős építkezés aránya, úgy növekszik a három- és többszobás lakásoké. 1984-ben a felépült lakások 55,8%-a volt három- és többszobás. A hetedik ötéves tervidőszakban felépült lakások mindegyikét villanyvezetékkel, 99%-át vízvezetékkel, 99,1%-át fürdőszobával vagy mosdóhelyiséggel látták el, és 98,8%-a rendelkezett szennyvízelvezető csatornával vagy saját derítővel. A gázvezetékkel ellátott lakások száma elérte a tervidőszak első négy évében a 37,7%-ot. Ezek az adatok jelzik, hogy a lakásépítkezések elhatározott korszerűsítése irányában és annak megfelelő mértékben is haladunk.

A lakosság tömeges lakásigényeinek kielégítésében azonban még igen sok a tennivaló. 1983. december 31-én a tanácsok 164 ezer igény-

lőt tartottak nyilván, ez már a megújított és anyagiakkal is alátámasztott lakásigénylések alapján reális adat. A lakásszükséglet azonban ennél kétségkívül több, hiszen több család nem volt annyi pénz birtokában, hogy az igénylési letétet be tudta volna fizetni. Számos fiatal eleve úgy indult, hogy felmérte a lehetőségeket, és saját lakásszükségletét inkább magán- (és családi) erőből kívánja megoldani. Alapvető probléma a szociális lakáselosztás terén van, ma már ugyanis nagyon kevés az eloszthatő tanácsi lakás, és megszűnt a szövetkezeti lakásépítési forma. Mint korábban láttuk, igen sok a múlt században épült ház az országban, ezeknek nagy hányada szanálásra szorulna, a kulturált lakáshoz juttatandók száma tehát az előbbieknél jóval nagyobb.

A kormányprogram azzal számolt, hogy a lakásgazdálkodás terén új formát próbál életbe léptetni, a lépcsőzetes lakáshoz juttatást. Ez abból az elképzelésből indult ki, hogy a fiatal házasoknak a házasságkötésük utáni első néhány évben átmeneti jellegű, kisebb komfortfokozatú szükségmegoldást is el lehet és el kell fogadniok, viszonylag olcsón, lehetőséget adva arra, hogy ebben az időszakban gyűjtsenek, növeljék megtakarításaikat annak érdekében, hogy majd néhány éven belül végleges megoldáshoz jussanak. Az alapfeltételezés tehát az volt, hogy vannak a tanácsok birtokában átmeneti, szükség jellegű, ún. „első" lakások. A gyakorlat azonban az, hogy ma már ilyen lakások alig-alig vannak, vagy azok is lakottak (s nemegyszer évtizedek óta lakják ezeket ma már nagyobb létszámú családok). Volt olyan mögöttes gondolat is, hogy az egyedül, kis méretű, komfort nélküli lakásokban élő nyugdíjasok egy részét el lehet helyezni nyugdíjasházban vagy szociális otthonban, s felszabaduló lakásuk átmeneti megoldásként kiutalható fiatal házasoknak. A gyakorlatban azonban nincs elég férőhely még a legrászorultabb, elaggott nyugdíjasok számára sem a szociális otthonokban, így ez az elképzelés sem volt realizálható. Mindebből adódóan a tanácsok csak a legkisebb mértékben tudtak felajánlani a fiataloknak első, átmeneti lakást, de hozzá kell azt is tenni, hogy a felajánlott lakásokat sem mind fogadták el a fiatalok, akik komfortos lakásokban nőttek fel, és idegenkedtek attól, hogy ha átmenetileg is, de komfort nélküli lakásba költözzenek. Ehhez hozzájárul a több évtizedes tapasztalat is (elsősorban a szülőké), amely miatt nem látják biztosítva, hogy valóban *átmeneti* a megoldás, és hogy a tanács kötelezettséget tudna vállalni később komfortos lakásigényeik kielégítésére. Minthogy

ilyen első lakás kevés volt, eleve a tervezettnél lassabban indult a lépcsőzetes lakáshoz juttatás. Még inkább lassította ezt a folyamatot a másik végén, tehát az elképzelt minőségi cseréknél az, hogy nem állt rendelkezésre az ingatlankezelő vállalatoknak megfelelő cserealapja. A felépült tanácsi lakások ugyanis továbbra is 54–55 m² közötti nagyságúak, ezek pedig minőségi cserére nem felelnek meg.

A kormányprogram számolt kedvező feltételek közötti, megosztott teherviselésű lakáskorszerűsítésekkel. Ezen a területen a program működésének első négy évében gyorsabban haladtunk előre a tervezettnél. Ez túlnyomórészt lakossági kezdeményezésből valósult meg, a lakosság minden eszközt felhasznált annak érdekében, hogy lakását korszerűsítse, és a teherviselés megosztásának formáival élt is. A lakások komfortfokozata ezekből az akciókból adódóan számottevően növekedett (főleg Budapesten és a vidéki városokban).

Nem haladt ilyen mértékben a *lakóházak fenntartási munkája,* ehhez az ingatlankezelő vállalatoknál mind a személyi, mind a megfelelő tárgyi feltételek hiányoztak. Több évtizedes lemaradás gyűlt össze a fővárosban, ahol a főútvonalak épületeinek külső felújítása látványos eredményeket hozott, a legrosszabb állapotú mellékútvonalakon fekvő házak tatarozása azonban továbbra is lassan halad.

Számottevően léptünk előre a lakásépítkezéseknél az *energiatakarékos* megoldások alkalmazásában. Egyfelől a fokozott hőszigetelő képességű szerkezetek alkalmazása bővült 1981 óta, olyan mértékben, amilyen mértékben ehhez megfelelő anyagok rendelkezésre állnak. Az állami építőipari vállalatok által kivitelezett tanácsi célcsoportos lakások mintegy 50%-ában már valamilyen energiatakarékos megoldást alkalmaznak. Ez azonban az építési költségeket és így a lakások bekerülési árát is jelentősen növeli. A magánerős építkezéseknél az ilyenfajta energiakímélő megoldások alkalmazása még nem terjedt el megfelelő mértékben, erre a jelenlegi árak nem is ösztönöznek.

A lakásépítési programnak egyik alapfeltétele a *telekszükséglet* kielégítése. Ezt csakis az állami telekkínálat növelésével lehet elérni, amihez azonban tanácsi anyagi támogatásra is szükség van. Az önállóbb, a helyi sajátosságoknak jobban megfelelő, differenciált és rugalmas telekgazdálkodás érdekében új rendelkezések jelentek meg 1983 októberében. Ezek szerint az állami telkeket pályázat formájában osztják el, azok élveznek előnyt, akik a telek megszerzése fe-

jében lemondanak jogos lakásigényükről, vagy visszaadják meglevő, esetleg kisebb vagy kevésbé komfortos lakásukat az OTP-nek vagy a tanácsoknak. Ugyancsak prioritást kapnak a nagycsaládosok, a fiatal házasok, a szervezett lakásépítő közösség tagjai és a vállalati támogatásban részesülők. Tekintettel azonban arra, hogy a városokban, különösen a fővárosban már a belterületen nincsen elosztható telek, a magánerős lakásépítés céljára biztosított telkek túlnyomó többségükben a városok perifériáin helyezkednek el, ahol probléma a közlekedés, elsősorban a tömegközlekedés, és ahol az infrastrukturális ellátottság sem kielégítő. A tanácsok napjainkban elsősorban a víz és a villany bekötését, tehát viszonylag szerény közművesítést tudnak vállalni, a gázvezetékek fektetését már inkább a lakosság saját erőinek bevonásával. A szennyvízelvezetésnek ugyancsak a házi módszerei terjedtek még el, ehhez ajánlásokat is összeállított az ÉVM, ez azonban nem a legkorszerűbb módszer.

A tervellátást is ajánlott tervek közreadásával kívánja elősegíteni a kormányzat, a lakosság azonban nem minden esetben fogadja szívesen ezeket a terveket, amelyek egyébként is elég uniformizáltak. Jellemzi a helyzetet, hogy 1983-ban a csoportos, korszerű és a családi házas, magánerős lakásoknak 46,6%-a készült el ajánlott tervek alapján, az egyedi többszintes lakásoknak mindössze 0,6%-a.

A hatodik ötéves tervidőszakban az volt az építésügyi kormányzat elképzelése, hogy mintegy 2500 családi ház paneles megoldással fog elkészülni. A lakosság azonban ezt a megoldást nem kedveli eléggé, úgy tűnik, hogy lényegesen kevesebb lesz a hatodik ötéves tervidőszakban a panellel épülő családi ház. Ezek elterjedésének egyik gátja a viszonylag magas ár, a másik az, hogy a hagyományos formákhoz az építtető saját és munkatársai, rokonai munkájával hozzá tud járulni, a paneles építkezési módhoz azonban nem.

A lakásellátással kapcsolatos kormányprogram igen fontos feladatokat tűz a lakásgazdálkodás elé. A jobb gazdálkodást kívánta elősegíteni a lakásigények megújítása és a lakásigénylési előleg befizetése, ezzel is kiiktatva, illetve csökkentve a több helyen párhuzamos lakásigénylés lehetőségét. A bevezetett intézkedés hasznosnak bizonyult abból a szempontból, hogy kiszűrte azokat, akik más módon meg tudták oldani lakásproblémájukat, olyan saját vagy családi jövedelemmel rendelkeztek, amelyek alapján családiház-építkezésbe fogtak, de reálisabbá tette a lakásigényeket szobaszám és komfortfokozat szempontjából is.

A lakásgazdálkodással kapcsolatos kormányprogram egyes rétegeket kiemelt előnyben próbál részesíteni. A fővárosban például a többgyermekes családok lakásproblémájának megoldását kezelik ilyen módon. A tapasztalatok szerint a lakások 60–65%-át fizikai dolgozók vagy közvetlen termelésirányítók kapták. Ugyancsak figyelemre méltó az is, hogy az összes elosztott lakásból 43%-ot kaptak 35 év alatti házaspárok.

A korábban említett és jelenleg hiányzó első lépcsőzetű lakásmegoldáshoz különböző elképzelésekkel csatlakoznak az egyes megyei, fővárosi tanácsok. A megyék többségében garzonházakat építenek, vagy a meglevő garzonházakat fiatal házasoknak értékesítik. Van azonban olyan vélemény is, hogy a meglevő garzonlakásokkal célszerű jobban gazdálkodni, de nem indokolt újakat építeni, mert az ezek iránti igény nem növekszik, hiszen az első gyermek megszületése után a garzonlakás kicsinek bizonyul. Az első lakás lehetőségét a legkedvezőbben azok a fiatalok fogadták, akik korábban albérletben laktak, és nem voltak képesek megfelelő összegeket tartalékolni nagyobb komfortfokozatú lakás céljára. Jellemző azonban, hogy a lakásigénylések megújításakor, 1983 közepén mindössze alig 13 400 lakásigénylő kért átmeneti elhelyezést, az összes igénylők 8,4%-a. Ezek aránya a fővárosban volt a legmagasabb, 19%. Ez is jelzi azt, hogy a közvélemény ezt a formát kevéssé fogadja el. Figyelembe kell venni azt is, hogy ezek között a lakásigénylők között sokan olyan jövedelmi és szociális helyzetben élnek, hogy valószínűleg a második lakásra rövid időn belül nem tudnak tartalékolni megfelelő összegeket. Előrehaladást jelez az, hogy a lakásigényeket benyújtók több mint 19%-a olyan lakásban lakik, amely alkalmas újraelosztásra, amely tehát bővíti a lakásalapot, és lakóik minőségi cserét igényelnek. Ezek az igénylők többségében összkomfortos, nagyobb méretű és szobaszámú lakásra várnak, s köztük vannak azok a törvényesen elváltak, akik két lakásra kívánják cserélni a korábbi közös otthont.

Növekedett az elmúlt években a személyi tulajdonú lakások mobilitása, az OTP-n keresztül a lakások jelentős hányadát értékesítik újra. Ezzel egyidejűleg a magánforgalmú csere is nőtt. Ezt elősegítette az is, hogy az OTP bankkölcsönt nyújt a szabad forgalmú lakás és lakóház építéséhez, és ez jelentős mértékben fellendítette a lakások magánforgalmát.

Bár a lakásgazdálkodásban is mutatkozik előrehaladás, ennek

üteme és mértéke lassúbb annál, mint amit a kormányprogram a hatodik ötéves tervidőszakra felvázolt. Ezért ennek a programnak tovább kell élnie és intenzívebben, hatékonyabban kell működnie a hetedik ötéves tervidőszakban. A program továbbra is a magánerő jelentős bevonására épít, azonban az állami erőforrásból megvalósuló lakások arányát az 1984. évihez képest növelni kívánja, jobban közelítve a társadalmilag elfogadhatóbb legalább 18–20%-hoz.

A meglevő lakásállománnyal is jobban akar gazdálkodni a hetedik ötéves tervidőszakra vonatkozó programelképzelés. Olyan gazdasági-szervezési intézkedéseket terveznek, amelyek a felújításokra rendelkezésre álló összegeket a korábbinál lényegesen hatékonyabban hasznosítják. Összehangoltabban kívánják működtetni a lakáshoz juttatás rendszerében a támogatás központi, helyi és munkáltatói formáit. Az a cél, hogy a gyermekes családok és a fiatal házasok a korábbinál hamarább, legalább 3–5 éven belül jussanak első lakáshoz, erre kell fordítani a helyi támogatások nagy hányadát. Jobban kell koncentrálni arra, hogy a jelenleg nagy lakásban egyedül élő időseket számukra is megfelelő nyugdíjasház adta lehetőségekhez juttassák. Ennek ösztönzési módszerét is korszerűsíteni kell, hiszen a lakásalapnak így újabb hányada kerülhetne a fiatal családok birtokába. Ehhez valószínűleg jogszabály-módosításokra és pénzügyi kedvezményekre, támogatásokra is szükség van. A tanácsi bérlakáshoz juttatás keretében a fontossági sorrend egyértelműen a nagycsaládosoknak kell hogy kedvezzen, őket kövesse a fiatal házasok és a testi fogyatékosok, valamint a más, saját hibájukon kívül alacsony jövedelemmel rendelkezők lakásellátása. A lakáscseréket továbbra is ösztönözni kell, gazdagítva ezek lehetőségeit.

A jelenlegi elképzelések szerint a lakásellátás még hosszú ideig a társadalom egyik fontos feladata lesz, és ebbe a saját erőn kívül az állami-társadalmi erők fokozott bevonására is szükség van. Valószínű azonban, hogy több szervezeti formával, a helyi kezdeményezés támogatásával jobb megoldásokat is lehet találni, mint amilyeneket az elmúlt évtizedben sikerült.

Végül e téma kapcsán érdemes egy sajátos hazai (s néhány más országban is tapasztalható) jelenségről szólni. Az életszínvonal növekedése időszakában – főleg a hetvenes évtizedben – jelentős számban építettek a városi családok nyaralót, üdülőt, létesítettek ún. hobbikertet, esetenként kis házzal. Ma becslések szerint mintegy 200–250 ezer családnak van városi lakása és a várostól nem messze

nyaralója. Ez a telekgazdálkodást tekintve kétségkívül pazarló megoldás. Nálunk gazdagabb országokban jobban terjedt el az a megoldás, hogy a tehetősebb családok városszéli (de közművesített területen levő) kertes házba költöznek, vagy ilyeneket építenek, s így a lakással együtt megoldják a hétvégi aktív pihenés, kertészkedés s nem utolsósorban a tiszta levegő iránti igényüket is. Nálunk ez a forma csak elvétve található meg. A lakás és egyben üdülő megoldása további terjedésének pedig gátat szab a feloszthatő telkek korlátozott száma. (A zsúfoltság indokolta a balatoni építkezések befagyasztását.) Érdemes volna olyan megoldáson is gondolkodni, amely a ma nyaralónak használt városszéli települések közművesítésével, a tömegközlekedés kialakításával elősegítheti a városias jellegű területeken az üdülők átalakítását családi házzá. Ezzel a következő generáció lakásgondjának számottevő részét megoldhatnánk. Talán még az örökösödési illeték terén is lehetne előnyben, kedvezményben részesíteni az ilyen típusú átalakításokat.

Az egészségügyi ellátás társadalmi-gazdasági programja

Az egészségügyi ellátás központi fejlesztési programjának kidolgozását alapvetően az motiválta, hogy annak ellenére, hogy az egészségügy intézményrendszere, az ellátás színvonala s ezek eredményeképpen az ország lakosságának egészségügyi állapota számottevően fejlődött a felszabadulás óta eltelt időszak alatt, jó néhány feszültség megmaradt, sőt továbbéleződött. Az egyik ilyen feszültséggóc az *egészségügyi alap- és fekvőbeteg-ellátás*. Ennek intézményhálózata nem tudott lépést tartani az igények növekedésével. A másik és ennél nem kevésbé lényeges feszültséggóc a *népesedéspolitikai* helyzet, amelyet számos, egymással is kölcsönhatásban levő tényező motivál. Az alacsony gyermekszám, a nemzetközi összehasonlításban magas halandósági arány, különösen egyes korcsoportokban (például a 40–50 éves férfiak között), a nem eléggé csökkenő csecsemőhalandóság s az öngyilkosok relatíve magas aránya mind figyelmeztető jelei annak, hogy az ország egészségügyi ellátásában sok még a tennivaló. Nem kis mértékben függnek össze ezek a kérdések az életmód különböző elemeivel, köztük az egészségneveléssel,

a táplálkozási szokásokkal, a gyermekek és a serdülők fejlődésével, egészségre, korszerű életmódra szoktatásával.

A kormányprogram kidolgozását megelőző helyzet fő jellemzője, hogy a felszabadulás óta bekövetkezett jelentős változások eredményeként az egészségügyi ellátás ma Magyarországon *állampolgári jog*. Ez a jog egyúttal kötelezettséget is jelent az állam részéről, s ez érzékelhető volt abban, hogy a hetvenes évek második felében jelentős mértékben fokozódtak a társadalmi igények az egészségügyi ellátás mennyisége és főleg minőségének javítása irányában. A kormányzat több intézkedést tett annak érdekében, hogy az ilyen várakozásoknak eleget tegyen. Többek között ezt célozta az egészségügyi intézmények integrációja, ami számottevő előrehaladást eredményezett a járó- és a fekvőbeteg-ellátás összehangolásában és az e célra rendelkezésre álló anyagi és szellemi erőforrások hatékonyabb koncentrálásában.

Az egészségügyi helyzet terén elért eredmények fő tényezőit a következők jellemezték a legutóbbi két évtizedben: az orvosok száma az 1960. évi 15,7 ezer fővel szemben 1980-ra már megközelítette a 31 ezer főt; az ápolónők száma 16,7 ezer főről 39,9 ezer főre nőtt; a munkájukat segítő egyéb egészségügyi személyzet (ezek között természetesen az adminisztrátorok is szerepelnek) létszáma pedig az 1960. évi 28 ezer főről 72 ezer főre gyarapodott 1980-ra. E jelentős változások eredményeképpen 1980. december 31-én a 10 ezer lakosra jutó orvosok száma országos átlagban 28,8 fő volt, ez nemzetközi összehasonlításban is megfelelő színvonalat képvisel. Már nem ilyen kedvező a kép, ha Budapest, valamint a többi város és a községek adatát hasonlítjuk össze. Budapesten ugyanis – ide koncentrálódnak a nagy egészségügyi intézmények, kórházak, egyetemek – 10 ezer lakosra 55,3 orvos jut, míg a többi városban és a községekben együtt átlagosan csak 22,5 orvos volt. Az 1980. év végi orvosállomány kormegoszlása megfelelő képet mutat. A mintegy 30 ezer orvos közül viszonylag sok, 4870 fő volt 30 éven aluli, tehát lényegében kezdő, 9800 fő volt 30–39 éves, közel 6700 fő 40–49 éves, ezeknél kisebb létszámot képviseltek az 50–59 év közötti orvosok, 4500-at, s a nagy tapasztalattal és gyakorlattal rendelkező 60 éves és idősebb orvosok száma meghaladta a 4200-at. A kormegoszlás azt is jelzi, hogy megfelelő létszámban álltak rendelkezésre nagy ismeretanyaggal rendelkező és széles praxisú, idős orvosok, s ugyanakkor biztosított volt a pályakezdő utánpótlás aránya. Az orvosi pálya

mindig vonzó volt hazánkban, az orvosegyetemekre jelentkezők száma többszörösen meghaladja a felvételi lehetőségeket. Van tehát kik közül választani. Nem ilyen megnyugtató a kép azonban akkor, ha a betöltetlen orvosi állások számát és arányát vesszük figyelembe, ugyanis különösen a kevésbé hálapénzes területeken, így az üzemorvosi hálózatban, az egészségügyi igazgatás területén több mint 10%-os volt a betöltetlen orvosi állások száma a nyolcvanas évek indulásakor.

Az 1980. évi orvoslétszámból 27,6% volt a szakorvosi képesítéssel nem rendelkezők aránya. Ez az arány jelentősen csökkent a legutóbbi évtizedekben, 1960-ban még 38,2% volt. A specializálódás az orvosi szakmában nagymértékben terjed. A szakképzettek közül a legnagyobb arányt a belgyógyászok képviselik, az összes orvosok 11,3%-át. Nagyságrendben 9,5%-os aránnyal követik őket a fog- és szájbetegségek szakorvosai, majd 8,1%-os aránnyal a csecsemő- és gyermekgyógyászok. Mindkét szakma arányában növekedés tapasztalható, 1960-ban ugyanis az összes orvosoknak csak 7,7%-a volt a fog- és szájbetegségek szakorvosa és 6,4%-a csecsemő- és gyermekgyógyász. Korábban magasabb arányt képviseltek az összes orvosok közül a sebészek, 1960-ban 7,5%-ot, 1980-ban már csak 6,6%-ot. Ugyancsak csökkent a szülészek és nőgyógyászok aránya, akik az 1960-as orvoslétszámnak 6,2%-át, az 1980. évinek 5,1%-át képviselték. Mindkét szakterület az elhivatottság mellett speciális készséget, képességet is igényel. Mivel az orvosok közt is növekszik a nők aránya, s közülük kevesebben választják a sebészi vagy a szülész-nőgyógyász pályát, ez magyarázza az aránycsökkenést. Az egyéb szakorvosok arányát illetően jelentősebb változás az elme- és ideggyógyászok területén volt, ez a szakma az 1960. évi orvosi hálózatban még csak 2,2%-ot, 1980-ban – a növekvő igényeknek megfelelően – már 3,3%-ot képviselt. Ugyanakkor számottevően csökkent a tüdőgyógyászok aránya, az 1960. évi 4,3%-ról 1980-ra 3,1%-ra. Ez természetszerűen következett abból, hogy a tbc megszűnt népbetegség lenni az országban, s a mai tüdőgyógyászoknak már a tüdő megbetegedéseinek más válfajaival és viszonylag kisebb beteglétszámmal kell megküzdeniök.

A színvonalasabb egészségügyi ellátáshoz természetszerűen szélesebb egészségügyi szakszemélyzeti hálózat is tartozik. E körbe soroltak közül elsősorban a már említett ápolónői létszámnövekedés mellett számottevően bővült a gyermekgondozónők száma az 1960.

decemberi 4540 főről 1980. év végére 14 887 főre. Még jobban gyarapodott az asszisztensek létszáma mintegy 7000-ről több mint 25 000-re (itt az összehasonlítás nem teljesen valós, mert az 1960. évi adatok a műtőasszisztenseket még nem tartalmazták, az 1980. éviek azonban már igen).

Mint korábban említettük, a 10 ezer lakosra jutó orvosok aránya nagymértékben szóródott Budapest és vidék viszonylatában, de az utóbbin belül is. Az országban a legkevésbé volt orvossal ellátva 1980-ban Szabolcs-Szatmár megye, ahol 10 ezer lakosra mindössze 14,6 orvos jutott, Pest megye a 16,6 orvossal (itt azonban Budapest közelsége a hiányokat pótolni tudta), valamint Békés megye 10 ezer lakosra jutó 17,9 orvossal. A legjobban ellátott megyék közé tartozott Baranya, ahol 10 ezer lakosra 36,1, Csongrád, ahol 36,4 orvos jutott. Ezek az ellátottsági adatok több tényezőtől is függnek. Tekintettel arra, hogy Pécsett és Szegeden orvostudományi egyetem működik, amelyeknek jól felszerelt klinikájuk van, ez önmagában is növeli az orvosok számát, és a helyi orvosképzés a megyében maradást is elősegíti. Emellett az urbanizáltabb megyékben általában kedvezőbb az orvosellátás, mint a tanyavilágban vagy a kevésbé színvonalasan fejlett megyékben. Pécs és Szeged kulturális centrum is, vonzáskörzetükben általában több az értelmiségi, köztük az orvos is.

Számottevően fejlődött a körzeti gyermekorvoslétszám az elmúlt évtizedekben, 1980-ban a körzeti orvosok száma meghaladta a 4 ezret és a körzeti gyermekorvosoké az ezer főt. A körzeti orvos- és gyermekorvos-ellátottság szempontjából is kiemelkedően jó Budapest helyzete, kevésbé a többi vidéki városé és a községeké.

Az egészségügyi beruházások eredményeképpen nőtt a működő kórházi ágyak száma, s 1980. év végén elérte a 95 500-at. Ezeknek legnagyobb része belgyógyászati ágy volt, több mint 18 ezer, növekvő hányada elme- és ideggyógyászati ágy (közel 15 600), 12 400-at közelítette a sebészeti ágyak száma, 10 500 volt a szülészeti és nőgyógyászati ágyaké, s további 9300 a csecsemő- és gyermekgyógyászati ágyak száma. Bár a kórházi-ágyszám 1960–1980 között több mint 30%-kal növekedett, részben az ország lakosságának korstruktúrája, részben az általános egészségügyi ellátás hálózatának növekedése miatt az igények ennél is gyorsabban nőttek, így a kórházak legnagyobb részében nagy volt a zsúfoltság. A kórházi ellátás szín-

vonala – mennyisége és növekvő zsúfoltsága miatt – kritikus eleme a mai egészségügyi ellátásnak.

Nemzetközi összehasonlításban színvonalasnak mondható a magyar orvosellátottság, ezt nem mondhatjuk el a fogorvos-ellátottságról, amelyben lényegesen elmaradtunk az európai országok átlagához képest. A nemzetközi összehasonlítások is jelezték azt, hogy az életszínvonal magasabb szintjén újfajta egészségügyi problémák jelentkeznek. Ezek összefüggésben vannak a környezetszennyeződéssel, az urbanizációs ártalmakkal, a magasabb életszínvonallal sajnos együtt járó káros fogyasztói szokásokkal (alkoholizálás, túlzott mértékű dohányzás stb.). Az életkor meghosszabbodása is növeli az egészségügyi ellátás iránti igényt, hiszen jó néhány betegség, köztük a keringési rendszer betegségei és a daganatok gyakorisága a magasabb életkorban nagyobb. Mindezek természetszerűen új igényként jelentkeztek a hetvenes években már nálunk is, s erre a magyar egészségügy még nem minden vonatkozásban volt felkészülve. Ugyanakkor életmódunkban is bekövetkeztek olyan változások, amelyek nagyobb mértékben igénylik a szakorvosi ellátást. Közismert, hogy a felgyorsult életritmus együtt jár mozgásszegény életmóddal, túlzott mértékű táplálkozással, a mozgási, sportolási lehetőségek eléggé behatároltak, és a lakosság nagy része nem él még az adott lehetőségekkel sem. Mindezt számos egészségügyi károsodás kíséri a lakosság különböző rétegeinél és különböző korcsoportjaiban. Ezek a folyamatok pedig érzékelhetőek az ország megbetegedési és halandósági helyzetében is.

Az egészségügy intézményrendszere Magyarországon zömében a fővárosra koncentráltan épült ki, a különböző megyékben eltérő mértékben, de a fővároshoz képest elég elmaradott volt még a század elején is. A legnagyobb budapesti kórházak még a múlt században épültek fel: az István-kórház 1885-ben, a László-kórház 1894-ben, a Margit-kórház 1897-ben, a János-kórház 1898-ban. Bár azóta többször újjáépítették, bővítették, átalakították ezeket a kórházakat, alapvetően a kórházak felépítésére az nyomja rá a bélyegét, hogy életkoruk meghaladja a 90 évet. A felszabadulást közvetlenül követő időszakban a kórházak helyreállítása volt az első lépés, majd azok államosítása után alakult ki az egészségügy központi és egységes szakmai irányítása. A főváros és a vidék kórházi ellátásában mutatkozó különbségeket a felszabadulást követően csökkenteni kellett. Ennek érdekében elsősorban vidéken épültek új kórházak,

ezek egyúttal korszerűbb színvonalúak és struktúrájúak is voltak. Az egyenlőtlen fejlődés így a vidéki kórházak számára járt a későbbiekben előnnyel. Gyakorlatilag a hetvenes évek közepére számoltuk fel a jelentős területi különbségeket az alapellátást illetően, és teremtettük meg az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférhetőség területén nagyjából-egészéből az esélyegyenlőséget. Ezt követően 1975-ben határozhatta el a kormány, hogy állampolgári joggá teszi az ingyenes egészségügyi ellátást, mert ekkorra voltak meg ennek feltételei, biztosítékai.

Az igényjogosultság kiterjesztése azonban azt is jelentette, hogy az egészségügyi ellátás iránti igények a vártnál jobban, szinte ugrásszerűen növekedtek, s ezzel az egészségügyi ellátás teljesítőképessége nem tudott megfelelően lépést tartani. Nemcsak a korábban már említett személyi feltételek zárkóztak fel túlzottan lassan az igényekhez, de a tárgyi feltételek, köztük a kórházi ágyak, épületek, korszerű gépek, műszerek sem álltak mindenütt teljes mértékben az igényeknek megfelelően rendelkezésre. Közben azzal is számolnunk kellett, hogy a kórházi ágyak egy része felújításra szorul, sőt voltak olyan kórházak is, amelyeket be kellett zárni és teljes mértékben felújítani. Így a nyolcvanas évek elején évről évre növekedett a tartósan szünetelő kórházi ágyak száma. 1982-ben mintegy 4000 kórházi ágy esett ki a betegellátásból. Ebből adódóan hazánk kórháziágy-ellátottsága – a mennyiséget tekintve – legfeljebb az európai átlagos szintet érte el, de minőségi színvonalában elmaradt attól.

Az ágykihasználásra jellemző, hogy a hetvenes évek elején még átlagosan 90%-os volt, a rekonstrukciók, új kórházi ágyak üzembe helyezése eredményeképpen 1982-re 84%-ra csökkent. (Az optimális ágykihasználás 80–82% körüli lenne.) Legnagyobb a zsúfoltság az elmegyógyintézeti és a belgyógyászati osztályokon, különösen az elfekvő jellegű, krónikus betegeket kezelő utógondozást nyújtó osztályokon. Ez abból is adódik, hogy a krónikus betegek között Magyarországon nagyon sok az egyedül élő, család nélküli vagy legfeljebb külföldön élő családtaggal rendelkező ember, akinek otthoni ápolásáról nincs, aki gondoskodjon. Ezeknek egy része nem igényelne kórházi kezelést, inkább csak fenntartást vagy ahogy mondani szokták: őrzést. A krónikus betegek ellátásával nemcsak az erre a célra szakosított osztályok foglalkoznak ma, hanem a belgyógyászati osztályok ágyainak tekintélyes hányadában (egyes becslések szerint azok 25–30%-án) tulajdonképpen hosszabb tartamú ápolást,

gondozást, de nem gyógyítást igénylő idős emberek fekszenek. Ez mind anyagi szempontból, mind a valóban kórházi ápolásra szorulók gyors ágyhoz juttatása szempontjából kedvezőtlen. A legalacsonyabb az ágykihasználás a csecsemő- és nőgyógyászati osztályokon, ez a demográfiai hullámmal van szoros összefüggésben. A nyolcvanas évek elején országos átlagban a csecsemő- és gyermekgyógyászati osztályok ágyainak kihasználása mindössze 67%-os volt.

A kórházak műszaki állapota eléggé különböző. Egy 1978. évi adatfelvétel szerint a kórházak átlagos kora 50 év. Ugyanez a felmérés arról adott képet, hogy a kórházi épületek 17%-a műszakilag olyan mértékben elavult, hogy helyreállításuk már nem is lenne gazdaságos, és ezért szanálásra szorulnak. További 12%-ot célszerű és érdemes is rekonstruálni. Ezekben az épületekben működik az összes kórházi ágynak csaknem 30%-a. A legnagyobb a gond a fővárosban, ahol az idős kórházi épületek zöme található, s ebből adódik az is, hogy a szünetelő kórházi ágyaknak mintegy háromnegyede ugyancsak a fővárosban van.

A gép- és műszerállomány nagy hányada korszerűtlen, elavult, a kórházaknak igen kis hányada rendelkezik a modern gyógyítás feltételeihez szükséges korszerű gépekkel, műszerekkel, elektronikus eszközökkel. A korszerű számítástechnika csak néhány kórházban segíti a diagnosztizálást, a jobb betegellátást, ezek egy része vidéken működik. (Ismert például a Tolna Megyei Kórház jó felszerelése és kezdeményező, kreatív orvosi bázisa.)

Egészségügyi beruházások céljára a hetvenes évek kezdetétől a nyolcvanas évekig növekvő hányadot fordítottunk. A hetvenes évek elején az egészségügy az összes beruházásoknak 1–1,5%-át kapta, ez az arány a nyolcvanas évek indulásakor már meghaladta az összes beruházás 2%-át. A legszigorúbb beruházási restrikció időszakában is jutott (és kellett, hogy jusson) beruházási pénz az egészségügy fejlesztésére.

Fontos és növekvő szerep jut a betegségek megelőzése terén az *egészségnevelésnek*. Erre a célra többfajta intézmény létesült az elmúlt években, és ezek általában sikerrel kezdték meg feladataikat. Így például a veleszületett fejlődési rendellenességek megelőzésében a genetikai tanácsadók szerepe növekedett. Az anya- és csecsemővédelmet szolgálja a terhesgondozás és a rendszeres tanácsadás. Különböző szűrővizsgálatok segítik elő azt, hogy a betegségeket már korai szakaszukban felismerjék és így időben kezelni kezdjék.

Napjainkban a tuberkulózis, a rák és a nemi betegségek tekintetében van jelentős szerepe a szűrővizsgálatoknak. Ezek a megelőző vizsgálatok egyébként a legutóbbi évtizedekben az egészségügyi ellátás szerves részeivé váltak. 1960 óta kötelező a lakosság évenkénti tüdőszűrése. Évről évre nő a nőgyógyászati daganatszűrő vizsgálatok száma, és nagyon jelentős ezeknek hatása a daganatok időbeli felismerésében és eredményes gyógyításában.

A lakosság egészségügyi ellátásában a legnagyobb szerepet a körzeti egészségügyi szolgálat tölti be. Egy orvosi körzetre átlagosan napi 30–31 betegmegjelenés jut napjainkban, ez kevesebb, mint a korábbi évtizedekben volt, elsősorban azért, mert az 1977-ben életbe léptetett gyógyszerrendelet számos gyógyszer orvosi vény nélküli vásárlását is lehetővé teszi, tehát feleslegesen nem kell az orvosnál várakoznia a betegnek.

Nagy szerepe van az üzemi egészségügyi szolgálatnak a gyógyító és főként a megelőző munkában. A kórházi tevékenységet követően jelentős a krónikus betegek utókezelése. Ez is az idős korúak megnövekedett aránya következtében vált egyre inkább szükségessé. A nyolcvanas évek elején az utókezelő osztályok ágyainak száma 78%-kal több volt, mint 1960-ban, ezeken háromszor annyi beteget ápoltak, mint két évtizeddel korábban.

Mint említettük, a különböző betegségfajták közül magas és növekvő az ideg- és elmebetegek száma. Ilyen betegünk 1980-ban 107 698 fő volt, lényegesen több, mint egy-két évtizeddel korábban. Az igényeknek megfelelően bővült az ideg- és elmebeteg-gondozó intézetek száma, 1980-ban már 95 volt, szemben az 1960-ban működő kilenc intézettel. Évről évre 18–20 ezerrel nő az ideg- és elmebetegek száma. Ezek között egyaránt vannak idősek és fiatalok vagy középkorúak. Ugyancsak jelentős arányt képvisel (bár nem olyan mértékben növekedett, mint az elmebetegek száma) a rosszindulatú daganatos betegek száma, ami 1980-ban meghaladta a 133 ezret. Ebben nemcsak az játszik szerepet, hogy több az ilyenfajta megbetegedés, hanem az is, hogy a szűrővizsgálatok kapcsán több betegséget fedeznek fel időben. Évről évre 21–24 ezer az új beteg, aki rosszindulatú daganatos betegségben szenved. Igen magas a halálozási arány is e betegségfajtában, tehát különös szerepe van annak, hogy az onkológiai gondozóintézetek száma is növekedjék. Ezekből 1960-ban még csak 38, 1980-ban már 73 működött.

Mindezek az adatok és a társadalom növekvő igényei irányították a kormány figyelmét arra, hogy az egészségügyi ellátás javítása érdekében koncentrálja a rendelkezésre álló anyagi és szellemi erőforrásokat, és központi társadalmi programot dolgozzon ki. Ezt a programot a Minisztertanács 1981 májusában fogadta el. Ezzel együtt jóváhagyott egy igen részletes tervet a program egyes elemeinek végrehajtása érdekében. A program a *kórházi ellátásra* koncentrál, lényeges eleme az, hogy 6500–7000 gyógyintézeti ágy létesítését határozták el a hatodik ötéves tervidőszakra, összekapcsolva ezt az intézményhálózat folyamatos korszerűsítésével. Elhatározta azt is, hogy az egészségügyi és szociális intézmények ellátóképességének növelését nemcsak beruházásokkal, hanem megfelelő szervezési intézkedésekkel is elősegíti. Ez azt is jelenti, hogy javítani kell az egyes területeken korábban egymástól függetlenül működő egészségügyi intézmények együttműködését és fejleszteni kell a járóbeteg-ellátó szervezetek gyógyító tevékenységét. A program azonban ennél szélesebb körre is kiterjedt és számos, az egészségügyi ellátáshoz kapcsolódó részletfeladatot is megjelölt.

A program alapja az, hogy nem csupán a már meglevő, kialakult betegségek gyógyítására kell az erőket koncentrálni, hanem elsősorban a lakosság egészére és annak minden rétegére kiterjedő, egészségmegőrző, preventív jellegű programot kell kidolgozni. Ennek a programnak tartalmaznia kell az egészséges, korszerű táplálkozást elősegítő akciókat, az egészségre káros szenvedélyek visszaszorítását, a szabadidő kulturált felhasználásának elősegítését és a sportolást, testedzést, mozgást elősegítő akciók kezdeményezését. A programot még 1981-ben kidolgozták, és ez a program is részét képezi az egészségnevelés hatodik ötéves tervben előírt feladatainak. Konkrét kezdeményezések történtek is egyes területeken (csupán példaképpen: a „Fut a Pest"-mozgalom, a különböző ifjúsági sportot elősegítő ötpróbák, akciók a korszerű táplálkozás bevezetése érdekében, amelyeket az Országos Egészségnevelési Intézet propagál és segít elő különböző propagandaanyagok lakossági terjesztésével, társadalmi szervezetek összefogása a turizmus fejlesztése érdekében stb.). Ezek az akciók azonban egyelőre csak kezdeti és igencsak részleges eredményekkel jártak. Ez természetes is, hiszen mélyen gyökerező társadalmi szokásokat néhány év alatt alapjaiban megváltoztatni csaknem lehetetlen. A program jelentősége az, hogy különböző módszereket próbál alkalmazni a különböző kor-

osztályba tartozók és rétegek egészségvédelme érdekében, a felvilágosításra, nem pedig az adminisztratív intézkedésekre helyezve a hangsúlyt.

A korszerűbb táplálkozás céljából a termékválaszték bővítésére szólították fel és ösztönözték a mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalatokat. Propagandaanyagokat dolgoztak ki, szakácskönyveket adtak ki, s e tekintetben az élelmiszeripar és a kereskedelem összehangolt akciókat folytatott. Az árváltozások azonban gyakran éppenséggel nem segítették elő a korszerű táplálkozást (például a tejtermékek és a zsiradékok árarányának változása kifejezetten ellentétes irányban hatott).

Előrelépés mutatkozik a munkahelyi étkeztetésben, ahol a korszerű ételkészítési receptek elterjesztésében értek el eredményeket. Figyelembe veszik a fizikai és a szellemi munka eltérő normaszükségletét, már amennyire adott költségvetési keretek között és a gyorsan változó gyümölcs- és zöldségárak mellett ezt figyelembe lehet venni. Az akcióterv külön felhívta a figyelmet arra, hogy a serdülő korosztály egészséges szellemi és testi fejlődésének feltételrendszerét ki kell dolgozni, és az iskolaegészségügyi ellátást ennek megfelelően kell fejleszteni. A program elkészült 1981. év végéig, ezen belül például kidolgozták a gyermekkori rehabilitáció javítása érdekében azt a szűrővizsgálati rendszertervet, amely a különféle fogyatékosságok korai felismerését szolgálja. Bevezették a megyék csaknem felében a hallásszűrő vizsgálatot, amely a nagyothallókat időben szűri ki és teszi lehetővé kezelésüket. A cukor- és enzimhiányos betegségekben szenvedő gyermekek helyzetének javítására speciális ellátóintézményeket hoztak létre (legutóbb nyári táborokat is). Ezen a területen is megindult egy egészséges változás, de ma még csak a feltáró szakaszban vagyunk, az érdemi intézkedések kiszélesítése már több anyagi és szellemi ráfordítást is igényel.

Az eredeti akcióterv 1982. év végére irányozta elő a betegségek korai felismerése és a megelőző tevékenység javítása érdekében a szűrővizsgálatok komplex rendszerére vonatkozó program kialakítását. Ismeretes, hogy egyes szűrések tekintetében Magyarországon már megfelelőek a hagyományok, rendelkezünk szakemberekkel, a szűrővizsgálatok lebonyolításához szükséges felszereltséggel, gépi technikával is. Ezek a feltételek zömében a városokban adottak, a nagyobb városok egy részében a gondozóintézetek erre jól felkészültek. Ez azonban kevés ahhoz, hogy a lakosság teljes körű

szűrését évenként ellássák. Úgy tűnik, hogy a vidéki lakosság számára ma még csak a 2–5 évenkénti szűrésre vannak megfelelő körülmények. Kialakult már a mobil szűrőállomás-hálózat is, ezekhez azonban a szükséges műszerek egy része áll csak rendelkezésre, s a szakszemélyzet sincs teljes mértékben biztosítva.

Az egészségügyi ellátás és a betegségek megelőzése érdekében rendkívül fontos a munkahelyi és munkaköri ártalmak széles körű és folyamatos felderítése. Ez nemcsak központi, hanem jórészt helyi erőforrásokat is igényel. A különböző egészségre káros kémiai, biológiai és fizikai hatások határértékeit ki kellett dolgozni, és intézkedéseket kellett kezdeményezni annak érdekében, hogy ezeket ne csak feltárják, hanem a lehetőséghez mérten megelőzzék is. Az erre vonatkozó akciótervben ugyancsak 1982. év vége volt a határidő. A program működésének első éveiben már 306 anyag légszennyezése esetében határozták meg a határértéket, a talaj szennyeződésénél ugyanezt 15–20 anyagra vonatkozóan, a környezeti zajártalmakra pedig a határértékek felülvizsgálata és a korábban megállapított normák módosítása megkezdődött. A különböző típusú foglalkozási betegségek elbírálásához és ennek kapcsán az egyes dolgozók munkaköri alkalmasságának megállapításához módszertani útmutatókat készítettek, amelyet az orvosi hálózat megkapott.

Különös figyelmet fordított az akcióprogram az egészségre legnagyobb mértékben hatást gyakorló betegségek megelőzésére és a szükséges mértékű orvosi rehabilitáció kialakítására. E tekintetben közismert, hogy a szív- és érrendszeri betegségek, a daganatos, a mozgás- és légzőszervi megbetegedések a legjelentősebbek ma hazánkban. A rehabilitáció terén azonban még sok a tennivaló. Több tízezer ember munkaereje esik ki a termelésből azért, mert a rehabilitáció még nem elég fejlett ahhoz, hogy társadalmi összefogással és a gazdálkodó szervezetekkel együttműködve kialakítsa a megváltozott egészségi állapotnak megfelelő munkahelyet és foglalkoztatási formát. Ez pedig káros az egyén és legalább ilyen mértékben káros a társadalom számára.

Kialakították a legutóbbi években a felnőttek és már részben a gyermekek kardiológiai ellátásának szervezetét, meghatározták a kardiológus főorvosok feladatait, szabályozták a területi kardiológiai gondozást. E téren is változott a nézet a kardiológiai gondozásra szorulók foglalkoztatásáról, ami egyre nagyobb szerephez jut.

A kormányprogram céljainak megfelelően korszerűsítették az

egészségügyi alapellátás intézményi rendszerét, módosították a körzeti orvosi ellátásban az ellátókörzetek elhatárolását, ez elsősorban a körzeti orvosok egyenletesebb terhelését szolgálta. A problémát teljes mértékben feloldani nem tudták, különösen azokon a területeken, például a Dunántúl megyéiben, ahol sok az aprófalvas település, ott a közlekedési problémák és a községek eltérő lakosságszáma miatt nem teljesen arányos ma sem az egy-egy orvosra jutó terhelés. Ugyancsak nem oldható meg teljesen a községi fogorvosi és gyermekorvosi szolgálat, különösen az aprófalvas településeken, részben anyagi lehetőségek, de részben orvoshiány miatt sem. Úgy tűnik, hogy e tekintetben az a legmegfelelőbb megoldás továbbra is, ha a városi rendelőintézeteket és szakrendeléseket veszik igénybe a betegek. A legnagyobb gond a Szabolcs-Szatmár megyei fogorvosi ellátásban volt a nyolcvanas évek indulásakor, ahol 128 községben (200 ezer lélekszámmal) a lakosság fogorvosi ellátása orvoshiány miatt nem volt helyben megoldva, a városi szakrendelés megközelítése pedig a távolság miatt nem könnyű. Erre a vidékre még lakás ellenében is nehezen költöznek fogorvosok.

Az akcióterv végrehajtása révén a párhuzamosságok megszüntetésével a betegek gyorsabban jutottak orvoshoz, gyógyítási lehetőségekhez. Az új betegfelvételi rendszer hatására a beutaltak várakozási ideje csökkent, a sürgősséggel beutaltak azonnal kezelőosztályra kerültek, a nem sürgősséggel beutaltak kivizsgálás után kerültek a kórházakba, ezzel is csökkentve a felesleges kórházi ágyfoglalás időtartamát.

Nagy gondot jelent az országban a gondozást igénylő, képezhetetlen vagy nehezen képezhető fogyatékos gyermekek ellátása. Az ilyen gyerekek többsége családban él, ez azt is jelenti, hogy általában az anya otthon marad a fogyatékos gyermek nevelése érdekében. A program azt írta elő, hogy ki kell dolgozni a napközi-otthonos ellátás fokozatos létrehozásának feltételeit. E probléma megoldása nemcsak az érintett szülők, családok miatt jelentős, hanem további munkaerőt is ad az országnak. E területen is megindult a fejlesztés, de csak lassú ütemben, amilyen mértékben erre az anyagi eszközök rendelkezésre álltak. Van néhány területen – például a fővárosban – egyéni és társadalmi kezdeményezés a fogyatékos gyermekek elhelyezésére, napközi ellátására, de ma még az in-

tézményhálózat és a társadalmi aktívák nyújtotta lehetőségek csak igen ritkán találkoznak.

Az akcióprogram jelentős felújítási, rekonstrukciós munkákat irányzott elő részben Budapesten, részben több vidéki városban is. Erre a célra a központi eszközök mellett a tanácsok lehetséges eszközeit is mozgósították. Ismeretes, hogy ebben az időben kellett az Országos Traumatológiai Intézetet váratlanul felújítani, az intézet munkájának kényszerű megszüntetése igen jelentős hiányt eredményezett és nagy zsúfoltságot a hasonló profilú többi kórháznál, ezért ez a rekonstrukció különös központi figyelemmel folyt. Nagy jelentőségű a Budapesti Semmelweis Orvostudományi Egyetem és a Szegedi Orvostudományi Egyetem rekonstrukciója is. Ezek mellett több vidéki kórház (a Kaposvári Megyei Kórház, a veszprémi, a székesfehérvári stb. kórházak) rekonstrukciója folyamatosan történik. Ezeket a rekonstrukciókat nagymértékben hátráltatja az, hogy régi kórházépületekről van szó, ahol a rekonstrukció kapcsán számos, új kiegészítő elemre is szükség van, s ugyanakkor a tervezett költségek keretébe a teljes rekonstrukció alig, esetenként egyáltalán nem fért bele. A rekonstrukció a kórházaknál szükségképpen többet jelent, mint más épületeknél, intézményeknél, a helyreállítás mellett korszerűsítést, bővítést és átalakítást is. Voltak a kivitelezés során szokásos építőipari határidőcsúszások is, ez is hátráltatta a tervszerű megvalósítást.

A kormányprogram előirányozta az egészségügyi intézmények műszerezettségi színvonalának korszerűsítését, s a progresszív betegellátás különböző szintjein a műszerszükséglet fokozatos kielégítését. A program kidolgozása időszakában is látszott már, hogy ez olyan jelentős feladat, amivel egy tervidőszakon belül nem lehet megbirkózni. Tekintettel arra, hogy a hatodik ötéves tervidőszakban olyan beruházást korlátozó intézkedéseket kellett életbe léptetni, amelyet a program kialakításakor még nem lehetett előre látni, a műszerezettségi szintben általánosan érdemleges javulás nem következett be. Egyes egyszerűbb eszközökből, műszerekből sem tudta a hazai ipar az igényeket kielégíteni, s minthogy ezek zömmel a tőkés importkeretet terhelték, ez tovább nehezítette a helyzetet.

Az akciótervnek az életmóddal, a népesedéspolitikával kapcsolatos feladatai csak fokozatosan tudnak megvalósulni, ezek tekintetében természetszerű a lassú előrehaladás. Ami az életmód alap-

elemeit illeti: nem csökkent az egy főre jutó szeszesital-fogyasztás, az egy főre jutó kávéfogyasztás 1976 óta 3 kg körül stagnál, 1984-ben valamivel kevesebb: 2,9 kg volt. Van némi – de nem kedvező – változás a szeszesital-fogyasztás összetételében: míg 1980-ban az egy főre jutó borfogyasztás évenként átlagosan 35 liter volt, ez 30 literre csökkent 1984-re, az égetett szeszesitalok fogyasztása azonban (50°-os szeszre átszámítva) az évi átlagos 9,3 literről 1984-ben 10,2 literre növekedett. Volt csökkenés a dohányfogyasztásban, ebben kétségkívül a dohányzás elleni propagandának is jelentős a szerepe. 1980-ban egy lakos évenként átlagosan 2,4 kg dohányt szívott el, 1984-ben 2,2 kg-ot (és ez sem csekély).

Az egészségesebb életmódra való áttérés lassú folyamata jelentkezik a tápanyagfogyasztásunkban is. 1980-ban még naponta átlagosan 409 g szénhidrátot fogyasztottunk, egy évtizeddel korábban, 1970-ben 419 g-ot, 1984-ben már 390 g-ot, nemzetközi összehasonlításban ez sem kevés. A zsírfogyasztás azonban tovább növekedett, 1980-ban még napi átlagban 130,8 g volt, 1984-ben már 140,4 g. Kétségtelen, hogy az árak és árarányok változása is elősegítette ezt. Van érzékelhető javulás az évi átlagos liszt-, burgonya- és cukorfogyasztásban is, ha lassabban is történik ez meg a kívánatosnál. Számottevően növekszik viszont a lakosság egy főre jutó fogyasztása tejből és tejtermékekből, ez 1980-ban még évenként átlagosan egy főre 166 kg volt, 1984-ben 184 kg.

Az egészséges életmódhoz hozzátartozik a séta, a turizmus és a több mozgás is. Bár kétségtelen, hogy egyes rétegeknél volt e tekintetben is előrehaladás, országos átlagban csak nagyon kevéssel változott a helyzet. Az életszínvonal stagnálása, egyes rétegeknél csökkenése időszakában indokolt, hogy több időt fordítanak többletjövedelem-szerzésre, és ez is korlátozza a sportolásra, turisztikára fordított idő lehetőségeit éppen a fiatal korosztályok körében, akiknek inkább van igényük a több mozgásra. Örömmel tapasztalhatjuk, hogy a főváros zöldövezetében, a parkokban egyre több 30–40 éves férfi és nő fut rendszeresen, sokan gyermekeikkel együtt. Vidéken ez a mozgalom kevésbé terjed.

Az egészségügyi ellátás központi programjának akcióterve az egészségügyi szolgálat és intézményhálózat ellátóképességének javításában érzékelhetően realizálódott. Ezen a területen a legkedvezőbbek a tapasztalatok az egészségügyi intézmények integrációjának bevezetése óta. A betegellátás színvonala javult, rövidebb a tel-

jes gyógyuláshoz szükséges időtartam és ésszerűbb, hatékonyabb a munkamegosztás az egészségügyi intézményhálózaton belül. Vannak azonban az integrációnak kedvezőtlen kísérőjelenségei is: azokban az intézményekben, ahol a fekvőbeteg-ellátás mellett járóbeteg-rendelés is folyik, növekedett a zsúfoltság és az ott dolgozók leterheltsége egyaránt. Ebből a szempontból a legnehezebb helyzetben a főváros és az agglomerációs övezet egészségügyi intézményei vannak.

A községi körzeti egészségügyi ellátás nem minden területen megoldott ma sem, bár ennek színvonala és megyénkénti, városonkénti összetétele kétségkívül javult. 1984. december 31-én a 10 ezer lakosra jutó orvosok száma Budapesten volt továbbra is a legmagasabb, 58,6, a megyék közül továbbra is Baranya és Csongrád megye vezet 39,9, illetve 39,8-as arányukkal, a sor végén áll Szabolcs-Szatmár megye 16,7, Pest megye 18,6 átlagszínvonallal. Van változás a 10 ezer lakosra jutó kórházi ágyak száma tekintetében. Budapesten 1984. év végén ez már meghaladta a 138 ágyat, Hevesben 122, Veszprémben csaknem 102 volt. A legrosszabb a kórházi ágyellátás színvonala Pest megyében, ahol 46,5 ágy jut 10 ezer lakosra, de itt a főváros közelsége segít megoldani a problémákat. Ugyancsak alacsony az ellátottság Fejér megyében, mindössze 68,8 kórházi ágy jut 10 ezer főre. Nem sokkal kedvezőbb a helyzet (70 ágy körüli az átlag) Békés, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyében.

Növekedett a különböző szakellátásokat biztosító intézetek száma is. 1984-ben 109 ideg- és elmebeteg-gondozó intézet működött, ezek betegforgalma 1984-ben 852 ezer fő volt. Az év folyamán 18 ezer új beteget jelentettek be, ezekkel együtt a nyilvántartott ideg- és elmebetegek száma 110 ezer volt. Az onkológiai intézetek száma 74-re emelkedett, betegforgalmuk 1984-ben 490 ezer fő volt, s szűrővizsgálaton 1 millióan jelentek meg. A nyilvántartott betegek száma 153 ezer volt, közülük az 1984-ben bejelentett új beteg 32 ezer fő.

Növekedett a működő kórházi ágyak száma a belgyógyászati, sebészeti osztályokon, és tovább csökkent a szülészet-nőgyógyászati, valamint a csecsemő-gyermekgyógyászati osztályokon. Ez utóbbiak a született gyermekek számának relatív csökkenésével vannak kapcsolatban. A jobb ellátás érdekében azonban tovább nőtt a szülésznők és védőnők, valamint számottevő mértékben a gyermekgondozónők létszáma.

Tekintettel ennek az időszaknak a beruházási korlátaira, és arra,

hogy továbbfolytatódott a lakosság elöregedése, a krónikus betegek számára szükséges ágyak aránya terén kevés változás történt. A megyék túlnyomó többségében változatlanul 20% körüli a krónikus betegekre jutó ágyak aránya, s ez jóval kevesebb, mint ami a minimális igényekhez szükséges. Továbbra is nehezen oldható meg a körzeti orvosok egyenletesebb terhelése, hiszen új rendelők, orvoslakások létesítéséhez jelentős anyagi eszközök szükségesek. Hozzájárul ehhez a problémához az is, hogy az új körzethatárok esetében a lakosságnak a megszokott orvostól meg kellene válnia, és ez bizony a fővárosban és vidéken egyaránt nehézségekbe ütközik. Kísérletek folytak az ötnapos munkahét bevezetésével egyidejűleg egyes napokon nyújtott idejű rendelés meghonosítására. A lakosság többsége azonban a késő délutáni órákban már nem szívesen megy orvoshoz. Itt sok évtizedes meggyökeresedett szokásokat kellene megváltoztatni, s ez a folyamat közismerten lassú.

Lényeges előrehaladásnak számít a nyolcvanas évek első felében az, hogy a kórházberuházásoknál egyidejűleg hajtják végre a rekonstrukciók keretében a beruházási és felújítási feladatokat. Ez a lehetőségek jobb kihasználásával, a rendelkezésre álló anyagi eszközök hatékonyabb felhasználásával jár együtt. Sajnálatos azonban, hogy az építőanyag-ipari és építőipari árak jelentős növekedése miatt az egészségügyi beruházások költségei továbbnövekedtek, s így azok az egészségügyi létesítmények, amelyeknek beruházása anyagi korlátok miatt elhúzódik, egyúttal szükségképpen drágábbak is lesznek az eredetileg elhatározottnál, s ez ismét csak a meglevő keretek felhasználási lehetőségeit korlátozza. Az egészségügyi beruházások végrehajtása egyébként az építőipari vállalatok számára nem tartozik a kedvelt feladatok közé, hiszen itt a minőségi igények érthetően jóval nagyobbak, és szigorúbbak a követelmények is, mint általában a beruházásoknál. A nehezebb feltételek között is valamelyest növekedett az egészségügyi beruházások aránya a szocialista szervek összberuházásain belül.

A hatodik ötéves tervidőszakban jelentős és sikeres kísérletek indultak meg a fogyatékos gyermekek ellátása, a gyermekek napközi otthonainak létesítése tekintetében. Figyelemre méltó például, hogy Pécsett a 14 éves kor alatti fogyatékos kisgyermekek gondozására 80 férőhelyes intézményt létesítettek, ez a gyermekek számára az életkorukhoz igazodó rehabilitációt biztosított, és lehetővé tette azoknak a szülőknek a munkavállalását, akik korábban kény-

telenek voltak a gyermek ápolása miatt otthon maradni. Ezzel a fogyatékos kisgyermekek ellátásához szükséges anyagi fedezetet is jobban tudják felhasználni.

Az öregek napközi otthonainak működési rendje igazodik a helyi igényekhez. Vannak napi és vannak egész heti ellátást nyújtó otthonok. Egyes helyeken, például Heves megyében szombaton és vasárnap is működnek ilyen otthonok. A napközi otthonokhoz a közlekedést több helyen szervezetten biztosítani tudják. Az öregek házi gondozása tekintetében már lassúbb az előrehaladás, hiszen a gondozást ellátók díjazása meglehetősen alacsony, így egyre kevesebb az a viszonylag fiatalabb nyugdíjas vagy más szervezett tevékenységben részt nem vevő, aki az ezer forint körüli tiszteletdíjért vállalja ezt a munkát. E téren a társadalmi hálózat (HNF-, nyugdíjasklubok) közreműködését lehetne jobban megszervezni, ami nem mindig pénzt, sokszor csak odafigyelést igényel.

Az egészségügyi ellátás javítását célzó kormányprogram eredményeit összevontan csak közvetett mutatókon keresztül lehet érzékeltetni. Ez a program részleteiben ugyan mérhető, megállapítható, hogy mennyivel több a kórházi ágy, vagy mennyivel kevesebb beteg, potenciális beteg jut egy-egy orvosra, ápolószemélyzetre, mindez azonban az egészségügyi ellátás tényleges színvonaláról még nem mond eleget. Ehhez számos objektív és szubjektív tényezőt is figyelembe kell venni. A teljesség igénye nélkül a következőkben megkísérlünk néhány olyan adatot, információt közölni, amely a megvalósulás eredményeképpen a lakosság egészségügyi helyzetéről és az egészségének megőrzésére vagy helyreállítására fordított kiadásairól ad információt.

Közvetlenül jelzi az ország egészségügyi helyzetét az, hogy hányan és milyen időtartamra vannak táppénzen. 1970-ben a napi átlagos táppénzes állomány 214 ezer fő, 1980-ban 248 ezer fő volt, s 1983-ban ennél valamivel több, 258 ezer fő. Ha figyelembe vesszük azt, hogy ezekben szerepel a gyermekápolási táppénz is, ami 1970-ben 4 ezer, 1980-ban 22 ezer, 1983-ban 21 ezer főt jelentett, ez valamelyest módosítja a képet. A táppénzes napok száma 1970 és 1980 között jelentősen növekedett, majd ezt követően csökkent (bár a táppénzen levő foglalkoztatottak aránya 1980 óta is növekedett). 1970-ben még 64,8 millió táppénzes nap esett ki a munkaidőalapból, ebből 1,2 millió nap volt a gyermekápolási táppénz, ez az adat 1980-ra számottevően nőtt, 76,5 millió napra (a gyermek-

ápolási táppénzes napok száma 6,6 millió volt, tehát az egyéb kiesés is jelentős). 1983-ra azonban már 67,8 millió napra csökkent a táppénzen töltött napok száma, amiből a gyermekápolási táppénzes nap 5,4 milliót jelentett. Hasonló csökkenés állapítható meg a fajlagos mutatók tekintetében: az egy dolgozóra jutó évi táppénzes napok száma 1970-ben még 16,4 volt, 1980-ban 18,1 és 1983-ra kedvezően visszaesett 16,2-re. Természetesen a közben bekövetkezett ár- és béremelkedések következtében az egy napra jutó táppénzköltség megszakítás nélkül növekedett, és 1983-ra már elérte a 138 forint/napot.

Mindez azt jelenti, hogy az átlagos állományi létszámnak több mint 6%-a van naponta táppénzen, köztük a gyermekápolási táppénzen levők aránya 0,5%. A legmagasabb a táppénzes arány az iparban, 1983-ban napi átlagban 7%, ezt követi a kereskedelem a 6,5%-os aránnyal (figyelembe kell venni, hogy itt az átlagosnál sokkal több nő dolgozik), majd az építőipar, közlekedés, posta és távközlés egyaránt napi 6,1%-os táppénzes aránnyal következik. Az anyagi termelő ágazatok közül a mezőgazdaságban a legalacsonyabb a táppénzes napok aránya: 5,5%.

Az összehasonlítást kétségkívül befolyásolja az, hogy az egyes években különböző mértékben terjedtek el az influenza jellegű járványos megbetegedések. 1970-ben volt a legmagasabb az influenzamegbetegedések száma, közelítette a 2,3 millió főt, 1980-ban szerencsés évet írtunk, influenzában 744 ezren betegedtek meg, 1983-ban azonban nőtt az influenzamegbetegedések száma, s csaknem elérte az 1,2 millió főt. A 100 lakosra jutó ilyen beteg így 1970-ben 22,2, 1980-ban mindössze 6,9, s 1983-ban 11 fő volt. Ha ezeket az adatokat is figyelembe vesszük, látható, hogy 1980 óta van kétségtelen, bár lassú csökkenés az egyéb megbetegedések tekintetében.

Érdemes néhány jellemző – keresőképtelenséget, rövidebb-hosszabb időre a munkából való kiesést okozó – betegség gyakoriságát is nyomon követni. Annak érdekében, hogy megfelelő időtávot tudjunk összehasonlítani, az 1000 dolgozóra jutó betegségi napok számát 1975-re és 1983-ra vizsgáljuk. Erről ad képet a 16. táblázat.

A táblázat jól mutatja, hogy növekvő szerepe van a betegségek között az üzemi és nem üzemi (zömében közlekedési) baleseteknek, jelentős mértékben nő a lumbágó és az egyéb csontváz-, izomrendszeri betegségek aránya, és egyre nagyobb szerepet játszanak a rosszindulatú daganatok és a szív különböző betegségei is. Nyilvánvaló,

16. táblázat

Néhány keresőképtelenséget okozó betegség gyakorisága

Betegség	1000 dolgozóra jutó betegségi nap		A betegség átlagos tartama napokban 1983
	1975	1983	
Influenza és heveny légzőszervi betegség	4110	3368	7
Baleset (nem üzemi)	2556	2706	18
Üzemi baleset	1027	1288	23
Csontváz, izomrendszer és a kötőszövet betegségei	2860	3501	19
Gyermekápolás	1506	1869	7
Elmebetegség, neurózis	1137	1206	19
Terhesség, szülés, gyermekágyi szövődmények (vetélés nélkül)	1018	620	44
Szívbetegségek	930	1022	49
Magas vérnyomás	824	980	26
Rosszindulatú daganatok	182	329	97
Gyomor- és nyombélfekély	655	504	32

hogy megfelelő egészségügyi ellátással, szűréssel, megelőzéssel ezeket különböző mértékben lehet csökkenteni vagy kiküszöbölni, de az is biztos, hogy több olyan betegség van növekvő arányban, nemcsak ebben a táblázatban, hanem általában a napi gyakorlatban is, amelyek megelőzéséhez elsősorban gyermekkortól kezdve a mainál jóval egészségesebb és ésszerűbb életmód bevezetésére és fenntartására van szükség. Sokat tehetünk egészségünk megőrzése érdekében a munkahelyi és társadalmi mikroklíma javításával, nagyobb mértékű toleranciával egymás iránt. A neurotikus megbetegedések arányát ez bizonyára csökkentené. A több mozgással, tornával gyakran meg lehetne előzni a csontváz és az izomrendszer gyakori megbetegedését. Jobb közlekedési morál segíthetne a balesetek megelőzésében.

A lakosság viszonylag jelentős összegeket fordít ma is egészsége megőrzésére, sőt annak helyreállítására is, annak ellenére, hogy az 1975 óta bevezetett gyakorlat szerint az ellátás túlnyomó többségében ingyenes. Egy 1983-ra vonatkozó háztartás-statisztikai felvétel szerint a lakosság egy főre jutó évi átlagos kiadása betegséggel, sérüléssel kapcsolatosan 139 forint a munkások, 121 forint a szövetkezeti parasztság, valamint a kettős jövedelműek és 214 forint a szellemi foglalkozásúak körében. A legmagasabb kiadást az in-

aktív háztartásoknak okoznak a betegségek és sérülések, évi átlagban közel 400 forintot. Eltérő az egyes alapvető osztályok és rétegek esetében ezeknek az összegeknek a megoszlása. A munkásosztály esetében az összes 139 forintból 94 forint a gyógyszerkiadás (ebből 23 forintot nem orvosi rendelésre vásárolt gyógyszerre fordítottak), összességében 42 forint a gyógyászati segédeszközökre a kiadás, amiből 15 forintot jelent a szemüveg. A szövetkezeti parasztságnál a gyógyszerkiadás a 121 forintos átlagból 83 forint, a gyógyászati segédeszköz pedig 36 forintot tesz ki, de a szemüvegre költött összeg lényegesen több volt, mint a munkásoknál, átlagosan 25 forint. A szellemi foglalkozásúak egy főre jutó 214 forintos kiadásából 126 forint volt a gyógyszer (ebből 33 forint a nem orvosi rendelésre vásárolt), lényegesen többet költöttek szemüvegre, 32 forintot, s gyógyászati segédeszközökre együttesen 84 forintot. Az inaktív, zömmel nyugdíjas háztartások esetében a gyógyszerkiadás jelenti a legnagyobb hányadot, 315 forintot az összességében 399 forintból, ebből mindössze 49 forint a nem orvosi rendelésre vásárolt gyógyszer; szemüvegre átlagosan 33 forintot költöttek és egyéb gyógyászati segédeszközökre (kötszer, fertőtlenítő, műfogsor) összesen 51 forintot.

A kiadások összege és annak szerkezete egyaránt eltér osztályonként, rétegenként a fővárosban, a vidéki városokban és a községekben. Általában a betegséggel, sérüléssel kapcsolatos kiadásokban a gyógyszer dominál mindegyik településcsoportban és rétegben. Nagyobbak a differenciák korcsoportok szerint. Nyilvánvaló, hogy azok a háztartások, amelyekben több az idős személy, lényegesen többet költenek gyógyszerre, szemüvegre és más gyógyászati segédeszközökre, mint a csak fiatalokból vagy középkorúakból álló háztartások.

Az utóbbi években növekszik és már nem elhanyagolható mértékű az az összeg, amelyet magánorvosokra vagy gyógyfürdőkre, gyógytornára fordít a lakosság, és nem csekély mértékben nő az orvosoknak fizetett hálapénz. Bár a felmérés névtelen és ezt a felmért személyek is tudják, egészen bizonyos, hogy a hálapénznek csak a kisebb részét vallották be, és hogy ezek lefelé kerekített összegek.

A reprezentatív mintában szereplő lakosságból a munkásosztályhoz tartozók átlagosan évi 135 forintot költöttek magánorvosra vagy gyógyfürdőre, gyógytornára, hálapénzre, gyógyászati segéd-

eszközök javítására. Ebből az átlagos 135 forintból 82 forintot tett ki az orvosnak, fogorvosnak fizetett hálapénz. A munkásosztályhoz tartozók magánorvosra, fogorvosra évenként átlagosan 30 forintot fordítottak. Lényegesen nagyobb ez az összeg a szellemi háztartásoknál, egy főre átlagosan 122 forint jut. A hálapénzben nincs ilyen jelentős mértékű differencia, a szellemiek saját bevallásuk szerint 91 forintot fordítottak évenként és fejenként hálapénzre. Mindezeknél jóval nagyobb az az összeg, amit a nyugdíjasok e célra fordítanak. A nyugdíjasok összes ilyen kiadása évenként átlagosan 343 forint fejenként, ebből a hálapénz 205 forint. Magánorvosra vagy fogorvosra évenként átlagosan egy nyugdíjas 62 forintot költ. Bár a bevallott hálapénz valószínűleg kevesebb annál, mint a ténylegesen erre a célra fordított összeg, az arányok sokat mondanak és feltehetően helytállóak is. A nyugdíjasok zömében nem fordulnak magánorvoshoz vagy fogorvoshoz, hanem igénybe veszik az ország hivatalos egészségügyi ellátását, és külön hálapénzzel honorálják az orvos tevékenységét. Ebből adódóan a hálapénzre fordított éves összeg mintegy két és félszerese annak, mint amit a munkásosztályhoz tartozók adnak, és 2,4–2,5-szerese annak, mint amit a szellemi háztartások erre a célra fordítanak. Ugyanakkor a magánorvosi költségeik még a felét is alig érik el annak, mint amit a szellemi háztartások kiadnak erre a célra. Az egyéb egészségügyi személyzetnek, főként az ápolóknak fizetett hálapénz összege is változik osztályonként, rétegenként. Míg a munkásosztályhoz tartozóknál ez az összeg évi átlagban 9 forint, a szellemieknél 13 forint, az inaktív háztartásokban, tehát zömében a nyugdíjasoknál 35 forintot tesz ki. Ez arányban is van azzal, hogy lényegesen több időt töltenek az idősebbek kórházban, általában hosszabb ápolásra szoruló betegséggel, kevésbé tudják ellátni magukat, és jobban rászorulnak az ápolószemélyzet segítségére. Még az igen alacsony nyugdíjjal rendelkezők is honorálják az ápolószemélyzet munkáját, gyakran jobban is, mint az aktív korcsoportba tartozók.

Az ilyenfajta kiadások tekintetében igen jelentősek a különbségek Budapest és vidék között. Budapesten a munkásosztályhoz tartozók az országos átlagnak több mint 2,5-szeresét költik erre a célra, fejenként átlagosan 314 forintot. Ebből az összegből 219 forint a hálapénz, 46 forint a magánorvosra fordított juttatás, és 14 forint a gyógyfürdő, gyógytorna és egyéb, nem ingyenes kórházi célokra fordított összeg. Ugyancsak többet adnak az ápolóknak, egyéb

egészségügyi személyzetnek, fejenként átlagosan 28 forintot. A budapesti szellemi foglalkozásúak esetében a teljes összeg 520 forintot tesz ki, amiből a magánorvosi költség a domináns elem, 313 forint, a hálapénzből 143 forint az orvos számára és 25 forint, tehát viszonylag csekély az ápoló- és egyéb egészségügyi személyzet részére kifizetett összeg. A budapesti inaktív, nyugdíjas háztartások esetében lényegesen magasabb mindegyik kiadási tétel, a hálapénz az orvos, fogorvos számára 512 forintot, az egyéb egészségügyi személyzet, köztük az ápolók számára 77 forintot tesz ki. Magánorvosra csekély összeget fordítanak, évenként átlagosan 80 forintot, gyógyfürdőre, gyógytornára, egyéb kórházi kezelésre pedig 70 forintot.

A fentieknél jóval kevesebb az a költség, amit a vidéki városokban és községekben lakók ilyen célokra fordítanak, tulajdonképpen a vidéki városok és a községek között e téren szignifikáns különbségek nincsenek.

Ha a megoszlást korcsoportonként vizsgáljuk, nyilvánvaló, hogy a legnagyobb összeget azok a budapesti családok költik hálapénzre, magánorvosra és egyéb hasonló kiadásra, ahol vagy csak öregek, vagy középkorúak és öregek élnek együtt. Egyfelől azért, mert ezekben a családokban vannak olyanok, akik nagyobb mértékben rászorulnak az ilyenfajta szolgáltatásokra, az öregek, másfelől tagadhatatlanul azért is, mert a középkorúak és öregek együttéléséből alkotott családokban több is az anyagi lehetőség erre a célra. A budapesti középkorú és öreg személyekből álló háztartásokban az egy főre jutó ilyen típusú kiadás 1313 forint, ezen belül a magánorvosra, fogorvosra fordított költség 608 forint, a fogorvosnak, orvosnak fizetett hálapénz 435 forint, az ápolónak, egyéb egészségügyinek fizetett hálapénz 107 forint, és a gyógyfürdő, gyógytorna, egyéb kórházi költség 162 forint. Ez tehát az egyik szélső érték. A legkevesebbet azok a községekben élő fiatal és középkorú személyekből álló háztartások költenek erre a célra, ahol egyfelől kevesebb a megbetegedés, tehát az igénybevétel kevésbé indokolt, másfelől az anyagi helyzet a pályakezdőknél nem is teszi ezt nagyon lehetővé. Ezekben a háztartásokban egy fő átlagosan mindössze évi 93 forintot fordít erre a célra, ezen belül 66 forint az orvosnak, fogorvosnak fizetett hálapénz, 18 forint a magánorvosi költség, 5 forint az egyéb egészségügyi személyzetnek fizetett hálapénz összege. E két elég nagy különbségű szélső érték között ingadozik a többi

korcsoport ilyen jellegű kiadása Budapesten és vidéken. Minden korcsoportban szignifikánsan magasabb a budapestiek ilyenfajta kiadásainak összege. Ha még figyelembe vesszük azt is, hogy az általános megélhetés is drágább Budapesten, akkor általában arányaiban ezek az összegek még jelentősebbek, nagyobb terhet jelentenek a fővárosi dolgozóknak és főként a nyugdíjasoknak, akiknek éves költségvetésében egészségük helyreállítására vagy megóvására fordított összegek jelentősek.

A szélesebb értelmű egészségügyi kiadások összege is merőben eltér a település jellege és az osztályhoz-réteghez tartozás szerint. Ebben az összegben benne szerepelnek a testápolással, higiéniával kapcsolatos kiadások, a betegséggel, sérüléssel kapcsolatosak és az egészségügyi szolgáltatások igénybevételéhez kötődők. Ez a kör a munkásosztály háztartásaiban élőknél egy főre átlagosan évi 673 forint kiadást jelent, a szellemieknél 1173-at és a nyugdíjas, inaktív háztartásban élőknél 1068 forintot. Ez utóbbi főként azért kisebb, mert testápolásra, higiéniára az idősek, a nyugdíjasok már jóval kisebb összegeket költenek, mint az aktív korcsoportba tartozók. Míg a testápolásra fordított kiadások összege a szellemieknél csaknem 700 forint, a nyugdíjasok háztartásaiban egy főre 326 forint jut.

A fővárosban élők helyzete ebből a szempontból is eltér, bár a különbségek iránya azonos, a kiadások összege azonban jóval nagyobb. A munkásosztályhoz tartozó fővárosiak egy főre jutó egészségügyi kiadásai összességükben évi 1037 forintot képviselnek, ebből a testápolással, higiéniával kapcsolatosak 541 forintot jelentenek. A szellemieknél is hasonlóak az arányok, az összkiadás 1841 forint fejenként, amiből testápolásra, higiéniára 930 forintot költenek. Az összkiadás nagyobb az inaktív nyugdíjasok esetében, egy főre átlagosan 2054 forintot ér el, ezen belül azonban a testápolással, higiéniával kapcsolatos kiadások Budapesten már csak 633 forintot képviselnek. Ezek az összegek természetszerűen tartalmazzák az egészség megőrzésével, a betegségek megelőzésével kapcsolatos ráfordításokat is, de ezeknek csak azt a hányadát, amelyet a lakosság maga fedez, hiszen elég jelentős az az összeg, amelyet az állam vállal. Az összes költségek korcsoportonkénti megoszlásában ugyanazt a tendenciát tapasztalhattuk, mint a kizárólag kórházi, orvosi költségeknél; a fővárosi középkorú és öreg személyekből álló háztartásokban a legmagasabb az egészségügyi kiadások össze-

ge, egy főre átlagosan 2653 forint évenként, ebből a testápolás, higiénia 759 forintot képvisel. A legalacsonyabbak az ilyenfajta kiadások a községekben élő és fiatal, valamint öreg személyből álló háztartásoknál, ezek összege évenként 402 forint, aminek több mint a fele, 205 forint a testápolással kapcsolatos.

Az egy főre jutó átlagokat, amelyeket közöltünk az előzőekben, minta alapján számítottuk, a megoszlás a valóságban azonban lényegesen koncentráltabb. A mintában szereplő megkérdezett háztartásoknak ugyanis mindössze 5%-a vett igénybe például magánorvost, ezekre tehát a kiadásoknak jóval nagyobb hányada jutott. Az arány nem sokban tér el a budapesti, a vidéki városi és a községi háztartások esetében. A magánorvost igénybe vevők között legnagyobb arányban a szellemi háztartások szerepelnek, akiknél ez az arány 7,4% volt. A magánorvost igénybe vevők zöme olyan háztartásban él, ahol fiatalok és középkorúak élnek együtt, nyilvánvaló, hogy az anyagi háttér ezeknél a háztartásoknál inkább rendelkezésre áll.

Külön vizsgáltuk azt is, hogy saját bevallása szerint a háztartások mely hányada adott és mely hányada nem adott hálapénzt. A mintában szereplő összes háztartásoknak mindössze 9,3%-a vallotta be azt, hogy adott hálapénzt (valószínűsíthető, hogy ennél lényegesen többen voltak). A szellemi háztartásoknál ez az arány mindössze 8% volt, a munkásosztály körébe tartozóknál pedig 8,3%. A nyugdíjasok között a legmagasabb, 11,3% azoknak az aránya, akik bevallották, hogy adtak hálapénzt. Korcsoportok szerint ez az arány a fiatal és középkorú, valamint a csak öreg személyekből álló háztartásokban volt a legmagasabb.

Bár ezeket az adatokat némi fenntartással kezelhetjük, hiszen a hálapénz adásával nem szoktak az emberek különösebben büszkélkedni, arról azonban ez a néhány összefoglaló adat is ad információt, hogy mely rétegek jövedelméből köt le jelentős összeget az 1975. év óta deklaráltan ingyenes egészségügyi ellátás. Arra is felhívják ezek az adatok a figyelmet, hogy e tekintetben érdemesebb volna a realitásokat figyelembe venni, és bizonyos többletellátásokat, főként azoknál a rétegeknél, amelyek tehetősek és ezt megengedhetik, fizetéshez kötni. Így azok a torzulások, amelyek szerint éppen a nyugdíjasok, a legkisebb jövedelmű és legelesettebb réteg számára legnagyobb az ilyen teher, valószínűleg ha nem is szűnnének meg egyik napról a másikra, de legalábbis oldódhatnának.

Az egészségügyi program kiemelt társadalmi jellege többek között az ilyen irányú változásokat is ösztönözni kívánja.

Arra is figyelemmel kell lennünk a következő időszakokban, hogy az egészségügy területén a kormánynak és a társadalomnak egyaránt néhány központi kérdésre kell koncentrálni erőforrásait. Ilyen központi kérdés a *halálozás* rohamosan növekvő tendenciájának megállítása, különösen a középkorú korosztályokban, és ilyen központi kérdés a *népesedéspolitikai* célok megvalósítása. Ezek mellett természetesen továbbra is jelentős feladat azoknak a feszültségeknek mérséklése, enyhítése, amelyek a korábbi évtizedekben halmozódtak fel az ellátásban.

A hetedik ötéves tervre felkészülve azt is láthatjuk, hogy a korábbiakhoz képest szűkíteni kell a kiemelt feladatok körét, ha azt akarjuk, hogy ezeken a területeken érdemlegesen és a társadalom számára érzékelhetően előrehaladjunk. Így elsősorban arra kell koncentrálni, hogy olyan betegségek megelőzésére és visszaszorítására fordítsuk legnagyobb mértékben erőforrásainkat, amelyek a halálozási okok között jelentősek. Az ilyen célokra fordított összegekből a műszerezettséget, a diagnosztikához szükséges gépellátást és a kezelés korszerű módszereit kell mindenképpen elősegíteni. Az ország lakosságának kormegoszlása óhatatlanul változik, egyre több az olyan öreg, akit valamilyen módon családban vagy azon kívül el kell látni. Az idős korúak szociális ellátása a *rászorultság* elve alapján valósulhat csak meg, s ennek gyakorlati végrehajtásához nem elegendőek az állami erőforrások, ehhez igencsak komplex társadalmi összefogásra is szükség van. Ki kell dolgozni azt az idős korúak gondozására szolgáló hálózatrendszert, köztük korántsem csak a szociális otthonokat vagy az öregek napközi otthonát, hanem a családban, a saját lakásban való ellátás, gondozás különféle módszereit, olyanokat, amelyek a leginkább illeszkednek a konkrét igényekhez. E tekintetben nem lehet valamiféle központi célkitűzést megvalósítani, mindenütt a helyi és esetenként az egyedi igények és szükségletek a dominánsak.

Arra is figyelmet kell fordítani az egészségügyben, hogy a nagy értékű, komplett műszerezettséggel ellátott rendszerek kihasználása ma még nem megfelelő. Arra kell törekedni elsősorban szervezőmunkával és különböző rásegítő akciókkal, hogy az ilyen nagy értékű eszközöket szélesebb körben, komplexebben és főként hatékonyabban használják ki. Az új gépek és műszerek beszerzéseinek

pedig jobban kell illeszkedniök a komplex rendszerek kiegészítéséhez, illetve a helyi betegellátás igényeihez.

Ahhoz, hogy az ilyenfajta nagy volumenű feladatoknak az egészségügy eleget tudjon tenni, a lakosságot fokozottan be kell vonni legális csatornákon keresztül az egészségügy finanszírozásába, ezzel is elősegítve azt, hogy a leginkább rászorulók valóban ingyenesen jussanak minden szolgáltatáshoz, amelyre szükségük van, a jó anyagi viszonyok között élők pedig fizessenek a többletszolgáltatásért. Így válhat az alapellátás a szó igazi értelmében ingyenessé, állampolgári joggá.

Az általános iskolai ellátás társadalmi-gazdasági programja

A hetvenes évek közepén született nagy létszámú korosztályok a hatodik ötéves terv előkészítésekor már az általános iskolai kor küszöbén voltak. Várható volt, hogy ezek a korosztályok 1981–1986 között folyamatosan növekvő létszámmal haladnak az általános iskola alsó, majd ezt követően azok felső tagozatain át. A számítások szerint az 1980/81. tanévhez képest ez mintegy 130–140 ezer fővel több tanuló oktatását, nevelését, iskolai foglalkoztatását tette szükségessé, amelyhez az általános iskolák ellátóképessége nem volt elegendő. Számításba kellett azonban a kormánynak azt is vennie, hogy ezt követően újabb demográfiai csökkenés következik be, tehát nem folyamatos növekedésről, hanem – a hazai szokásoknak megfelelően – *demográfiai hullámzásról* volt szó. A tetőzés levezetése érdekében természetesen szükség volt arra, hogy növeljék az általános iskolák befogadóképességét, ezt azonban nem kellett teljes mértékben tartós megoldásokkal biztosítani. Tekintettel arra, hogy átmeneti tetőzésről volt szó, olyan megoldást kellett keresni, amely lehetővé teszi a nagy létszámú korosztályok megfelelő színvonalú oktatását, nevelését, s amelynek a kapacitása később más célra is átalakítható. Az optimális megoldás az lett volna, ha olyan általános iskolai férőhelyeket létesítenek, amelyek később a középiskolai hálózatot bővítették volna, a megoldás ez esetben a *többcélú iskola*. Az azonban kétségtelen, hogy ez a megoldás nemcsak a legmegfelelőbb, de egyúttal a legdrágább is, és a nyolcvanas évek indulása éppenséggel nem kedvezett az ilyenfajta megoldásoknak. Ezért meg kellett elégedni azzal is, hogy a nagy létszámú korosztály egy

részét átmeneti jellegű, korábban más célra szolgáló létesítményekben helyezték el, azokat a szükségletekhez mérten átigazítva. Ez sem ment mindenütt zökkenőmentesen.

A kormányprogram a hatodik ötéves tervidőszakra vonatkozóan úgy fogalmazott, hogy az általános iskolák személyi és tárgyi feltételeit javítani törekszik a tanulólétszám növekedésével arányosan, legalább a korábbi ellátási színvonal megőrzésével, néhány területen annak növelésével. Ehhez nemcsak anyagi erőforrásokat vesz igénybe, hanem a rendelkezésre álló eszközök ésszerűbb felhasználását célozta szervezési intézkedésekkel is. Ezek az intézkedések nagymértékben szolgálták azt, hogy az általános iskolai ellátás területén mutatkozó regionális különbségek az országban mérséklődjenek. A cél tehát nem volt kevesebb, mint az 1980. évi oktatási-nevelési színvonal megőrzése 130–140 ezerrel több tanulóval. Ehhez az állami erőforrások mellett a társadalom bevonása is szükséges volt. Az oktatás területén ez nem új elem, hiszen évtizedek óta számít az iskola a szülők anyagi és szellemi közreműködésére.

Már a hatodik ötéves terv indulásának első két évében, amikor az általános iskola első és második osztályába kerültek a nagy létszámú korosztályok, csaknem 2300 új osztálytermet létesítettek. Az egyes iskolákban átrendezték a rendelkezésre álló helyiségeket, és osztályokat telepítettek korábban más célra szolgáló helyiségekbe is. Igénybe vettek iskolán kívüli helyiségeket is annak érdekében, hogy a magasabb tanulólétszám ellenére ne növekedjék a zsúfoltság. Ez a megoldás azonban azt is jelentette, hogy a korábbiaktól eltérően nem egyetlen épületben, hanem az esetek nagy részében több épületben helyezték el az azonos iskolába járó tanulókat, s ez kétségkívül kényelmetlenséget jelentett az oktatóknak, tanároknak, nemegyszer a tanulóknak is.

A megnövekedett létszám nemcsak az iskolai oktatásra ró újabb terheket, hanem a napközi otthonokra is, hiszen a napközi otthonos tanulók aránya erőteljesen növekedett, s azzal az ellátás körülményei nem tudtak az első két évben lépést tartani. A pedagógusok létszámát növelték, s minden erőfeszítést megtettek annak érdekében, hogy a szaktárgyakat képesített tanárok oktassák.

Az 1982/83-as tanévben 1 millió 244 ezer tanuló járt általános iskolába, s ez 82 ezerrel meghaladta az 1980/81. tanévit. A létszám egy részét az új osztálytermekben, más részét művelődési házak, könyvtárak, úttörőházak helyiségeinek felhasználásával mintegy

1700 átmeneti jellegű helyiségben helyezték el. Igénybe vették az iskolák egy részében a folyosókat megfelelő leválasztással és teremmé való átalakítással, egyes esetekben alagsori helyiségeket is. Figyelemre méltó, hogy e szükségmegoldások mellett nem növekedett, sőt lényegesen csökkent a váltott rendszerben (délelőtt, illetve délután) iskolába járó tanulók aránya, ez 1982-ben 21% volt, míg az 1980/81-es tanévben 26%. A zsúfoltság sem növekedett érzékelhetően, a tanulócsoportok átlagos létszáma 1982-ben 27 fő volt, szemben a korábbi 26,6 fővel. Emellett azonban voltak területi aránytalanságok, egyes településeken fokozódott a zsúfoltság, másutt lényegében nem változott.

A legnagyobb gondot a napközi otthonos ellátás okozta. A napközisek több mint négyötöd része egész napját osztályteremben vagy más szükségmegoldásként igénybe vett helyiségben töltötte, nem volt mód arra, hogy foglalkoztatásukat ennél kulturáltabb körülmények között oldják meg. Gyakran az étkeztetés is problematikus volt. A növekvő létszám ellátását kezdetben megkísérelték – főként a városokban és elsősorban a fővárosban – a körzethatárok módosításával is elősegíteni. Ez nem minden esetben találkozott a tanulók szüleinek megértésével, hiszen az új körzethatárok azt jelentették, hogy a gyerekek egy részét kiragadták a korábbi megszokott közösségből (például az egy óvodába járók nem azonos iskolába kerültek); másfelől a szülőknek a gyerek iskolába vitele és hazahozása is nagyobb problémát okozott esetenként.

Minthogy a nagy létszámú korosztályok az 1981/82-es tanévben kerültek az első osztályba, ezekben az osztályokban nagyobb volt a zsúfoltság, mint a felsőbb tagozaton. Az első osztályok létszáma 1981/82-ben Budapesten 52%-ban volt magasabb 31 gyermeknél, a többi városi iskolák 1. osztályaiban ez az arány 57%-ot képviselt, míg a községek 1. osztályos tanulói között mindössze 26%-ot. Kétségtelen, hogy ez a helyzet az oktató-nevelő munkában, különösen a vidéki városokban nehézséget okozott, hiszen 30-nál több gyerekkel foglalkozni az 1. osztályban nem kecsegtet olyan sikerélménnyel, mint 25–28 gyerekkel való foglalkozás. A tanítók dicséretére mondva: a tananyag elsajátításában nem volt észrevehető ez a jelentős létszámnövekedés.

A nagyobb létszám egyúttal több berendezést, felszerelést, taneszközt is igényelt. Ezzel azonban az első években nem mindig tudtak lépést tartani az iskolák, különös tekintettel arra, hogy pél-

dául iskolabútorokban sok év óta nem megfelelő a kínálat, korszerűtlen, nehézkes és nemegyszer rosszul kivitelezett bútorokban ülnek a gyermekek. Megszokottá vált, hogy a felszerelési tárgyak, bútorok karbantartásához, javításához a szülői munkaközösségeknek, a szülők munkahelyeinek a segítségét veszik igénybe, és ez sem kelt mindig jó visszhangot.

A korszerű oktatás megkívánja azt is, hogy korszerű eszközöket alkalmazzanak az iskolák, így többek között audiovizuális eszközöket is. Az ezekkel való ellátás azonban nem minden iskolában megfelelő, és ezek javítása, karbantartása sem teljes mértékben megoldott.

Jelentős előrehaladás történt a hatodik ötéves tervidőszakban az iskolák világítása tekintetében. Közismert, hogy már hosszabb idő óta vizsgálják az iskolai világítás korszerűségét, illetve annak hiányosságait, és több e célú vizsgálat állapította meg, hogy a gyermekek szeme elég gyorsan romlik az iskolák nem megfelelő világítása miatt. E megállapítás kapcsán a kormány külön költség-előirányzatot bocsátott az iskolák rendelkezésére a világítás korszerűsítésére. Ehhez vállalati források is csatlakoztak. Ez a megújítási folyamat a hatodik ötéves tervidőszakban befejeződött.

Ebben az ötéves tervidőszakban került sor az ötnapos tanítási hét bevezetésére. Tekintettel arra, hogy ez az általános iskolákban találkozott a nagy létszámú korosztályok iskolába kerülésével, a folyamatos és színvonalas oktatás megoldása azt igényelte, hogy több iskolában kellett naponta hat, esetenként hét órát tanítani. Figyelembe véve, hogy a tanulók jelentős része ezenkívül jár szakkörre, sportfoglalkozásra, végez úttörőmunkát vagy más, tanórán kívüli foglalkozást, a tanulók öt napon keresztüli terhelése kétségkívül növekedett. Az ötnapos tanítási hetet azonban a szülők és a pedagógusok egyaránt kedvezően fogadták, a szülők esetében ez a saját megnövekedett szabadidejüknek családi közös programmal való kitöltését tette lehetővé, a pedagógusok számára pedig módot adott részben a kikapcsolódásra, szórakozásra, részben arra, hogy jobban felkészüljenek az amúgy is zsúfolt ötnapos tanítási hétre.

A megnövekedett szabadidőt a tanulók közös kulturális tevékenységgel csak néhány helyen tudták kitölteni, erre sem az iskola, sem a területen levő közművelődési intézmények nagy része sincs még ma sem felkészülve.

Természetesen a kormány programja az általános iskolai ellátás

érdekében nemcsak azt jelentette, hogy olyan megoldásokat kellett keresni, amelyek átmenetileg biztosítják a nagy létszámú korosztályok ellátását, hanem azt is, hogy kutatni kellett az oktatás korszerűsítéséhez és nagyobb eredményességéhez vezető utakat. Ez főként a tananyag és az oktatási módszerek korszerűsítését tette szükségessé. A megnövekedett létszámú alsófokú oktatásban elsősorban az írás, az olvasás és a tanulók szóbeli kifejezőkészségének növelése okozott korábban is és részben még napjainkban is gondot. Ezek alapozzák meg ugyanis a későbbi tanulmányi eredményeket, s ha e tekintetben nem elég biztosak az alapok, akkor a későbbi eredmények egy része is elmarad a követelményektől. Az alsófokú oktatásban különösen ott van gond, ahol sok a túlkoros, fejlődésben elmaradt gyermek. Az ideális megoldás az, ha ezek a gyermekek nem tanulnak együtt a fejlődésben előttük járó társaikkal. Az 1982/83-as tanévben például 384 korrekciós osztályban 5400 fejlődésben elmaradt, de már tanköteles korú gyermeket oktattak. Ez a létszám az előző évekhez képest növekvő volt (1980/81-ben 4400 gyermek tanult korrekciós osztályban). A korrekciós osztályok létesítése és fenntartása kétségkívül eredményes, mert az átmenetileg fejlődésben elmaradt gyermekeket hozzásegíti a megfelelő szint eléréséhez, sikerélményt és lehetőséget ad elmaradásuk pótlására; ugyanakkor nem hátráltatja az átlagos fejlettségi szinten levők oktatását. A szülők azonban sok esetben hiúságból nem veszik szívesen, hogy gyermekük korrekciós osztályba kerül. Ezt megalázónak tartják, és mindent megtesznek annak érdekében, hogy a gyermek együtt tanuljon azokkal, akikkel voltaképpen nem tud lépést tartani.

Ugyancsak gondot – bár az előzőeknél sokkal kellemesebb gondot – okoz a kifejezetten tehetséges tanulókkal való foglalkozás. Azokban az osztályokban, ahol 30–35 gyermek tanul együtt, a tanárnak nincs arra ideje, hogy az átlagosnál kiemelkedőbb tehetségű gyermekkel külön foglalkozzék, hiszen idejének nagy részét az köti le, hogy az osztály túlnyomó többsége meg tudjon birkózni a tananyaggal. A hatodik ötéves tervidőszakban éppen a kormányprogram keretében dolgozták ki a tehetséges tanulókkal való külön foglalkozás lehetőségét, és megkezdték pályázatok, szaktáborok létesítésével a tehetségesek kiválasztását, a tehetséggondozás módszereinek kialakítását. Napjainkban e kérdésről nagyon sok vita folyik, s az eléggé elismert, hogy a középiskolákban a tehetséges fiatalokkal való külön foglalkozásnak nagy a szerepe. Az talán még nem kapott

eléggé nagy hangsúlyt, hogy a tehetséggondozást már az általános iskola alsó tagozatában kell megkezdeni, hiszen az a gyermek, aki sokkal többre képes, mint osztálytársai, az átlagos szintű oktatás közepette unatkozik, nem fejlődik megfelelően, nem alakítja ki azokat a készségeit, amelyekre a későbbiekben támaszkodhat. A tehetséggondozásnak tehát a hatodik életévtől kezdve van szerepe, ehhez azonban több idő és az átlagostól eltérő módszerek szükségesek. A tehetséggondozás módszereit illetően számos külföldi tapasztalatot ismerünk, ezek zöme magas költségigényű. Vannak jó hazai tapasztalatok, neves iskolák, ahonnan a tehetséges fiatalok nagy számban kerülnek ki, s ez gyakran néhány hivatását szerető tanáron és kevésbé az anyagiakon múlik. Az általános tehetséggondozás feltételeit azonban még nem dolgoztuk ki, és meglevő tapasztalatait nem tettük a fiatal, hivatásukat elkötelezetten végző pedagógusok közkincsévé.

A hatodik ötéves tervidőszak derekán már a nagy létszámú korosztályokhoz tartozó egyre több gyermek került az általános iskolába. Nem volt azonban mód arra, hogy az általános iskolai oktatás javítására kidolgozott kormányprogram minden elemét a tervezett időben megvalósítsák, s a legnagyobb gondot az okozta, hogy a tervezettnél kevesebb osztályterem létesült. 1984-ben 3539 általános iskola működött, 94-gyel kevesebb, mint 1980-ban. Főként az elnéptelenedett községekben szűntek meg az általában kisméretű általános iskolák. Az osztálytermek száma viszont lényegesen növekedett, 1984-ben 42 829 osztályteremben tanítottak általános iskolás korú gyermekeket, szemben az 1980. évi 37 100 teremmel. Ez a növekedés azonban nem kifejezetten általános iskolai célú termeket tartalmazott, hanem ezek között mintegy 1300 olyan osztályterem volt, amely részben az iskolán belül, részben az iskolán kívül átmenetileg létesült tanítás céljára. Tovább növekedett az általános iskolai tanulók száma, nappali tagozaton 1 millió 287 ezer gyermeket oktattak, közülük első osztályba 1984-ben már csak 172 ezer járt, 1981-ben volt a csúcs, több mint 196 ezer első osztályos gyermekkel.

A legnagyobb gondot az okozta, hogy a napközis létszám 1980 és 1984 között több mint 100 ezer fővel növekedett, és már megközelítette az 548 ezret. A napközisek túlnyomó többsége alsó tagozatos: 441 ezer gyermek, szemben az 1980. évi 339 ezerrel. A tanárok számára újabb feladatot jelentett az is, hogy évről évre jelentős létszámot, a nyolcvanas évek közepén mintegy 16 ezer főt képviselt az

esti és levelező tagozaton tanuló általános iskolások száma. Újratermelődik tehát egy réteg, akik nem képesek 16 éves korukig elvégezni az általános iskolát, majd felnőtt fejjel jönnek rá, hogy szakképzettséget e nélkül nem tudnak szerezni, beiratkoznak az esti vagy a levelező tagozatba, ahol gyakran kisebb ismeretanyag birtokában is megkapják a bizonyítványt a 8 osztály elvégzéséről.

A kormányprogramba foglaltaknak megfelelően az általános iskolában tanítók száma 1984-ben az 1980. évi 75 422 főről 86 367 főre növekedett. Ezeknek közel 82%-a nő. Az általános iskolában tanítók 42,6%-a rendelkezik tanítói, 53,0%-a tanári képesítéssel, és 4,4%-a képesítés nélküli. Ez utóbbiakkal kapcsolatban eléggé eltérőek a vélemények. Az kétségtelen, hogy az optimális megoldás az lenne, ha a gyermekeket kizárólag megfelelő képzettséggel és szakképesítéssel rendelkezők oktatnák. Ez ma még nem valósítható meg. Az a véleményem azonban, hogy a képesítés nélküli tanítók sok esetben rendelkeznek olyan affinitással, amely ha nem is teljes mértékben, de részben pótolja képesítésük hiányát, és legalább olyan mértékű elhivatottsággal is, ami biztosítéka annak, hogy minden tőlük telhetőt igyekeznek megtenni annak érdekében, hogy megfelelő színvonalon oktassák a gyermekeket. Az ehhez a réteghez tartozók arra törekszenek, hogy bejussanak a főiskolára, egyetemre, ők valóban hivatásuknak és nem terhes kötelezettségüknek érzik a tanítást. Önmagában tehát a 4,4%-os képesítés nélküli arányt nem tartom tragikusnak.

A nagy létszámú korosztályok tekintetében eléggé eltérő a kép Budapesten, a városokban és a községekben. A hatodik ötéves tervidőszak közepén Budapesten és a városokban 14–15%-kal többen tanultak általános iskolában, mint a nyolcvanas évek indulásakor, a községekben a létszámnövekedés mindössze 3,5%-os volt. Jelentősen növekedett a vidéki települések közül Csongrád, Somogy, Pest, Fejér, Heves és Győr megyében az általános iskolai tanulólétszám, ezeken a területeken meghaladta a 10%-ot a növekedés mértéke, míg az átlagosnál kevesebb, mintegy 3–6% volt a tanulók számának növekedése Borsodban, Hajdú, Szabolcs és Nógrád megyében (ezek egy részében ugyanis korábban sem volt demográfiai visszaesés, hanem egyenletes létszámnövekedés).

A zsúfoltság egyes területeken a hatodik ötéves tervidőszak második felére tovább nőtt. A legnagyobb zsúfoltság az 1983/84-es tanévben a 3. osztályos általános iskolás tanulók között volt, akiknek

csaknem 40%-a 30 főnél nagyobb létszámú osztályban tanult. Az 1. osztályosok között a 30 főnél népesebb osztályok aránya már csak 31%-os volt, a felső tagozatban pedig ez az arány még mindig 25% körüli, hiszen ide még nem ért el a demográfiai tetőzés. Figyelemre méltó az, hogy az országban ebben a tanévben több mint 2700 olyan tanulócsoport volt, ahol 35 főnél több gyermeket tanítottak egy osztályban.

A megnövekedett létszámú tanulókkal való foglalkozást nagymértékben befolyásolja az is, hogy az általános iskolában főként nők tanítják a gyermekeket. A fiatal tanárnőknek pedig mintegy 9%-a évről évre gyermekgondozási szabadságon van, és az ő helyettesítésüket is további képesítés nélküliekkel kell megoldani. Másik lehetőség az iskolák számára – és erre kedvező módot adnak az új rendelkezések – nyugdíjas pedagógusok foglalkoztatása. Kétségtelen, hogy általában jó szakemberek, a gyermekek neveléséhez értők veszik ilyenkor gondjukba a gyermekeket, de az is kétségtelen, hogy ez a korosztály már kisebb türelemmel rendelkezik és nem mindig tud szót érteni a nyugtalanabb, idegesebb fiatalokkal. Jelenleg mintegy 3%-a a pedagógusoknak nyugdíjas korú, s ez a létszám valószínűleg a közeli jövőben növekedni fog.

A legutóbbi években általában a legnagyobb problémát a napközi-otthonos ellátás okozta. Az iskolák többsége arra törekedett, hogy az alsó tagozatosok számára biztosítsa a napközis ellátást, hiszen a felső tagozatosok elhelyezésével a szülők jobban meg tudnak birkózni. Ebben az esetben elegendő a tanulószobai felügyelet és az ebéd adása. Az 1983/84-es tanévben a felső tagozatos általános iskolai tanulók 7%-a volt tanulószobás. A gyermekeknek több mint a fele igénybe vette az iskolában vagy iskola szervezésében nyújtott ebédet (ez utóbbi esetben az iskola környéki vendéglőket, üzemi étkezdéket is igénybe vették), s ez azt jelenti, hogy a szervezett étkeztetésben részesülő tanulók száma a nyolcvanas évek során 30%-kal bővült. Az igények azonban ennél is jobban növekedtek. A napközi otthonok igénybevétele nemcsak azok számára szükséges, akiknek a szülei kedvezőtlen anyagi helyzetben vannak, hanem mindazok számára, ahol mind az apa, mind az anya rendszeres munkát végez. Ezeknek a száma pedig növekszik, sőt arányaiban jobban, mint az iskolába kerülők létszáma. Ma már egyre kevesebb azoknak a családoknak a száma, ahol több generáció együtt él, és ahol a

nagyszülő vállalkozik a gyermek gondozására, ellátására a tanítási idő előtt és után.

A napköziotthonos foglalkoztatás színvonalával napjainkban is sok a gond. Ezt a gondot egyfelől a helyiséghiány okozza, másfelől a túlzottan nagy csoportlétszám, ami nem teszi lehetővé, hogy a szabad időt kulturáltan, sétával, kirándulással töltsék el, hiszen ehhez lényegesen több felügyelőre lenne szükség. A napközi otthonoktól egyébként azt is elvárják a szülők, hogy a gyermek a feladatát ott írja meg, a túlzsúfoltság, a kedvezőtlen körülmények azonban ezt nem minden esetben teszik lehetővé. Gyakori, hogy a napközi otthonos tanulók tanulmányi eredményei rosszabbak, mint a más körülmények között elhelyezetteké.

A kormányprogram azt célozta, hogy csökkenjenek az általános iskolák területi különbségei. Kétségtelen, hogy e téren is volt előrehaladás, de a tervezettnél kisebb mértékű. 1983-ban a nappali tagozaton tanuló általános iskolások 16,4%-a volt budapesti, s őket az általános iskolai tanerők 17,2%-a oktatta. A községekben tanulók aránya 45,6% volt, ennél valamivel magasabb volt a tanerők aránya, 46,1%. A legkedvezőtlenebb helyzetben a vidéki városi általános iskolák voltak, itt tanult az általános iskolások 38%-a, s őket a tanerők 36,7%-a oktatta. Ebből adódóan a legnagyobb zsúfoltság a városi iskolákban volt, ahol egy osztályteremre átlagosan 34 tanuló jutott, és egy tanerőre 15,8 fő. Az egy tanulócsoportban oktatottak száma a vidéki városokban 29,2 volt. Kétségtelen viszont, hogy a képesítés szempontjából a legkedvezőbb helyzet a városi általános iskolákban alakult ki, ahol a tanerők 55,2%-a rendelkezett tanári, 43,3%-a tanítói képesítéssel, és mindössze 1,5% volt a képesítés nélküli. Budapesten a képesítés nélküliek aránya magasabb, 7,5%, a tanítói képesítésűek aránya 40,8, a tanári képesítésűeké pedig 51,7% volt. A községekben tanítók közül nem rendelkezett megfelelő képesítéssel 5,5%; 42,2% volt tanítói és 52,3% tanári képesítésű. Ezekből az eltérő arányokból messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, az azonban világos, hogy a nagyobb mértékű létszámmal jobban meg tudott birkózni a jobb képesítésű tanári, tanítói hálózat a vidéki városokban, lényegesen több probléma adódott Budapesten, ahol ugyan egy tanerőre csak 14,5 tanuló jutott, azonban a fővároson belül egyes kerületekben a képesítés nélküliek aránya még a 10%-ot is elérte, sőt meg is haladta. Gondot okozott az is, hogy a fővárosban a napközisek aránya 49,5% volt, jóval ma-

gasabb, mint a vidéki városokban, ahol ez az arány 46,2%, s a községekben, ahol 37,3% volt.

A területi eltérések alakulását jelzi a 17. táblázat.

17. táblázat

Az általános iskolai ellátás jellemző mutatóinak szélső értékei és különbségei megyénként

A mutató megnevezése	A legkedvezőbb helyzetű megye arányszáma		A leghátrányosabb helyzetű megye arányszáma		A szélső értékek közötti különbségek (a szóródás terjedelme)	
	1980	1983	1980	1983	1980	1983
Egy tanulócsoportra jutó tanulók száma, fő	25,0	25,5	28,4	28,4	3,4	2,9
Váltakozó rendszerben tanulók aránya, százalék	2,1	–	51,8	44,3	49,7	44,3
Egy osztályteremre jutó tanulók száma, fő	26,9	26,3	35,0	34,3	8,1	8,0
Szükségtermek aránya, százalék	3,0	4,2	20,0	17,2	17,0	13,0
Az 1981–83-ban épült osztálytermek aránya, százalék	–	11,9	–	4,6	–	7,3
Egy oktatói munkakörben dolgozó tanerőre jutó tanulók száma, fő	16,6	16,6	20,3	21,0	3,7	4,4
Tanerőhiány, százalék	0,8	1,1	3,5	5,1	2,7	4,0
Képesítés nélküli tanerők aránya, százalék	1,0	1,2	6,8	7,2	5,8	6,0
Szaktanár által tartott felsőtagozatos órák aránya, százalék	98,1	97,8	83,8	84,4	14,3	13,4
Napközi otthoni ellátásban részesülő tanulók aránya, százalék	51,6	55,6	26,3	31,3	25,3	24,3
A szervezett étkeztetésben részesülő tanulók aránya (a napközisekkel együtt), százalék	60,0	71,5	34,6	40,2	25,4	31,3
Egy napközis csoportra jutó tanulók száma, fő	27,0	26,5	37,6	35,8	10,6	9,3

A táblázatból látszik, hogy a legtöbb mutató szempontjából a legkedvezőbb és a leghátrányosabb megyék között érzékelhető közeledés tapasztalható a kormányprogram hatására. Így például a szükségtermek aránya csökkent a leghátrányosabb helyzetű megyékben, némileg nőtt a korábban kiemelkedően kedvező helyzetű megyékben. Valamelyest nőtt a szaktanár által tartott felsőtagozatos órák

aránya, s még a legkedvezőtlenebb körülmények között oktató megyékben is tudták növelni a szervezett étkeztetésben részesülő tanulók számát, és csökkenteni tudták a váltakozó oktatási rendszerben tanulók arányát is. A kedvező ellátottságú megyékben csökkent, sőt némelyikben meg is szűnt a váltakozó rendszerű tanítás. Tovább nőtt a szervezett étkeztetést igénybe vevő tanulólétszám. A pedagógusellátás területi különbségei azonban tovább növekedtek, főként a nagy népességű és kiterjedt településrendszerű megyékben, mint például Pest, Hajdú, Szabolcs, Szolnok és Bács megyében. Ezekben a megyékben a tanulólétszám növekedése az átlagosnál ugyan kisebb mértékű volt, a korábbi hátrányukat azonban nem tudták érdemben ledolgozni. Azok a megyék, amelyek korábban is a legkedvezőbb oktatási helyzettel rendelkeztek, mint például Somogy, Zala, Vas, Tolna, Baranya, általában megőrizték kedvező helyüket. Ezek közé a zártabb településrendszerű és kisebb népességszámú megyék tartoztak. Ezek nagy részében még a nagy létszámú korosztályok iskolába kerülése sem rontotta a helyzetet.

A legkritikusabb a helyzet a nyolcvanas évek közepén a Budapest körüli agglomerációban volt. Bár az osztálytermek száma itt az átlagosnál nagyobb mértékben növekedett, a legtöbb új iskolát itt építették, a legnagyobb mértékben ezen a területen vettek igénybe kisegítő megoldásokat. A fővárosban és a környékén továbbra is jelentős a váltakozó rendszerben tanulók aránya, és helyenként növekvő a zsúfoltság is.

Az iskolai oktatás korszerűségében szerepet játszik az is, hogy mikor épült az iskola épülete, ennek megfelelően rendelkezik-e különböző szakoktatás céljára helyiségekkel, tornatermekkel, s az is, hogy milyen mértékben végeztek korábban állagmegóvást. 1980. évben közel 9 ezer általános iskolai épületet tartottak nyilván a tanácsok, ezeknek négyötöde volt eredetileg is iskolai célú. Az iskolai épületeknek mintegy háromnegyede felújításra, korszerűsítésre szorul, köztük vannak olyanok is, amelyek műszaki vagy más okokból már nem is újíthatók fel. Az iskolaépületeknek alig több mint egyharmadát építették a felszabadulás után, 40%-ukat a század első felében és több mint negyed részüket a múlt században. Az épületek állapota legkedvezőbb Budapesten, Zala, Somogy, Hajdú-Bihar és Pest megyében. A legkevésbé elfogadható az iskolák állapota Békés, Nógrád, Baranya, Tolna és Heves megyében. Békés megyében például az iskolák egyharmada olyan épületben működik, amely már

nem újítható fel. Ebbe a kategóriába tartozik Szabolcs, Tolna, Szolnok és Pest megye általános iskoláinak mintegy negyede.

A kormányprogram nemcsak új iskolák és új osztálytermek létesítését tűzte ki célul, hanem kiemelt feladatának tartotta az iskolák állapotának megóvását, ezért műszakilag megalapozott felújítási terv készítését tűzte ki a tanácsok feladatául. Ennek keretében mintegy 800 intézményben közel 8000 tanterem világítását alakították át, korszerűsítették. Erre külön állami támogatást kaptak, s jelentős további pénzeszközöket fordítottak egyes megyék ilyen célra. A világítás korszerűsítésére helyi és társadalmi összefogást is szerveztek. Mindenütt sikert értek el, ahol a hálózat lehetővé tette a világítás korszerűbb megoldását, új világítótesteket szereltek fel, s ezzel nemcsak a tanulók számára könnyítették meg az iskolai oktatást, hanem energiát is megtakarítottak. Azokban a nagyon régi épületekben, ahol csak a hálózat teljes cseréjével lehetett volna megoldani a világítás korszerűsítését, ott nem sikerült előrehaladni. Ezért például Békés megyében a tantermek mintegy harmadában még 1983-ban sem volt korszerű a világítás, Somogy megyében pedig az iskolák háromötödében korszerűtlen világítás mellett tanulnak a diákok.

Az iskolák taneszközökkel való ellátására az elmúlt évtizedben normatívákat határoztak meg, kísérleti, demonstrációs és egyéb taneszközök, valamint audiovizuális eszközök céljára. Az ellátottság mértéke regionálisan elég eltérő és egyes régiókon belül iskolánként is. Az iskolai taneszközökkel legjobban ellátottak azok az iskolák, amelyek viszonylag régebben működnek, általános ugyanis az a tapasztalat, hogy egy-egy új iskola taneszközökkel történő teljes felszereléséhez legalább 4–5 év szükséges. A teljes felszerelést követően a hiánypótlás, kiegészítés, új elemekkel való korszerűsítés már könnyebben megoldható. Az új oktatási taneszközök között a nyolcvanas évek második felében már megjelent a számítástechnika néhány eleme, főleg a középiskolákban. Ezek még csak kevés számú általános iskolában állnak a gyermekek rendelkezésére, de erre a közeli években fel kell készülni. Több iskolában rendelkeznek videotechnikával, ez sem vált még teljesen általánossá, bár az oktatást nagymértékben segíti. A videotechnika gyors ütemű elterjesztését még a nyolcvanas években meg kell oldani. Ezzel a technikával a vidéki, kisközségi iskolákhoz is közelebb hozhatók mindazok a kulturális értékek, amelyekkel a városi gyerekek a mindennapi életben találkoznak. A hatékony, a jelenleginél eredményesebb nyelvoktatást is

jelentősen segítheti a videotechnika a már megszokott audiovizuális eszközök mellett, azok kiegészítőjeként.

Az általános iskolai tanításban a legnagyobb gondot a tankönyvek gyakori változása okozza. A differenciált oktatás követelményeinek ezek a tankönyvek nem minden esetben tesznek eleget, és az egyes tankönyvekben szereplő anyagrészek nem mindig igazodnak a tanulók életkori sajátosságaihoz. További problémát jelent az, hogy a különböző osztályokban tanított tananyagok nem eléggé épülnek az előző osztályokban oktatottakra. A legnagyobb gondot az alapozó tárgyaknál találjuk, a pedagógusok a tananyag korszerűsítésével és az új tankönyvek megjelenésével is csak bizonyos fáziskéséssel tudnak lépést tartani. Ebből is adódik, hogy évenként az iskolába beiratkozó első osztályosok 5–6%-a eredménytelenül fejezi be a tanévet, s további 1–2%-ot tesznek ki a 6. életévüket betöltöttek közül azok, akik valamilyen testi fogyatékosság vagy egészségi ok miatt nem tudják megkezdeni az iskolába járást, bár a tanév végén osztályozó vizsgát lennének kötelesek tenni. Ezzel újratermelődik az a réteg, amely 16 éves korára sem képes befejezni az általános iskola nyolc osztályát. Különösen a számoláskészség fejlődik ki nehezen, nem kismértékben azért is, mert az új rendszerű matematika elsajátításában a szülők zöme nem tudja gyermekét segíteni (gyakran maga sem érti a halmazelmélet jellegű feladatokat).

Az általános iskolai oktatás javítását célzó kormányprogram mennyiségi és minőségi követelményei a hatodik ötéves tervidőszak első felében még nem teljes mértékben teljesültek. Az általános iskolát a tanköteles kor végéig befejezők aránya nem növekedett érzékelhetően, a 16 évesek közül a nyolc osztályt befejezettek aránya 1980-ban 95,2%, s 1983-ban is csak 95,6% volt. Továbbra is jelentős tehát azoknak a fiataloknak a száma, akik nem tudnak szakmunkásiskolába menni, hiszen nem rendelkeznek az ehhez szükséges nyolcosztályos képzettséggel. Ezek pedig tartalékává válhatnak a hátrányos helyzetűeknek s köztük azoknak, akik a társadalomba nem, vagy csak nehezen tudnak beilleszkedni. Növekvő a számuk a kisegítő osztállyal működő általános iskoláknak: 1980-ban 407 ilyen iskola működött, ahol 2414 osztálytermet használtak gyógypedagógiai célra, 1983-ban már 423 általános iskola rendelkezett 2720 ilyen célú osztályteremmel. Ebben az évben több mint 40 ezer tanuló járt kisegítő gyógypedagógiai osztályba, míg 1980-ban a létszámuk 37 300 körüli volt. Ezekben az osztályokban lényegesen kevesebb

tanulóval kell foglalkozni egy tanerőnek, egy tanulócsoportra általában 12,5–12,6 tanuló jut. A kisegítő iskolát végzettek számára is van munkalehetőség, és ezek az iskolák általában az egyszerűbb munkákra fel is készítik az odajáró fiatalokat.

Míg a hatodik ötéves tervidőszakban a nagy létszámú korosztályok hulláma főként az általános iskolákat érintette, most már számolni kell azzal, hogy ezek a korosztályok a további iskolatípusokba is eljutnak. A hetedik ötéves tervidőszakra tehát már a társadalmi-gazdasági programnak a *közoktatás egészére* kell kiterjednie, elsősorban azt célozva, hogy a növekvő mennyiségi szükségleteket nem rosszabbodó színvonalon lehessen kielégíteni. A közoktatás távlati fejlesztési programja az oktatás minőségi színvonalát emelni kívánja, erre azonban csak akkor kerülhet sor, ha a demográfiai hullám az iskolai rendszeren már átvonult.

Az erre a célra rendelkezésre álló eszközök egy része új beruházásokat, más része a meglevő iskolák bővítését célozza, de továbbra sem hanyagolhatóak el azok a szervezési, gazdálkodási intézkedések, amelyek a meglevő eszközök birtokában korszerűsítik az oktatást. A fő cél az, hogy az iskolai beiskolázás figyelembe vegye a népgazdaság munkaerő-szükségletét, ezt pedig jó alapképzéssel s a biztos alapokra épített szakosodással lehet elérni. Az elmúlt évtizedekben egy sor gond gyűlt össze. Ezek egy része a gyógypedagógiai oktatás területére jutott, más része a gyermek- és ifjúságvédelemre, ezek fejlesztését tehát az általános és középfokú oktatás fejlesztésével egyenrangú célnak kell tekinteni. Módot kell adni arra, hogy a testi-szellemi fogyatékos gyermekek is el tudják végezni az iskolát, és olyan ismeretszintet érjenek el, amellyel eredményesen be tudnak kapcsolódni a társadalmi munkamegosztásba. Az alap- és középfokú intézményeknek pedig a gyermek- és ifjúságvédelemben, a torzulások megelőzésében és nem utolsósorban jelzések adásában van felelősségük.

Számításba kell venni azt, hogy a demográfiai hullám mélypontja az óvodás korosztályt éri el ebben az időszakban, valószínűnek tartható tehát, hogy a 100%-os (vagy közel ilyen mértékű) óvodai ellátás mellett is felszabadulnak óvodai helyiségek, amelyeket átmenetileg más oktatási célra is lehet hasznosítani.

Továbbra is törekedni kell arra, hogy a területi különbségek csökkenjenek, különösen azokban a régiókban kell jelentősen fejleszteni, ahol még ma is van jelentős népszaporulat (ilyen például a sza-

bolcs-szatmári és a borsodi térség), s ahol az általános iskolai létszám is növekedni fog a következő években. Itt még nem tekinthetünk el a szükségmegoldásoktól, tehát más célú helyiségek, művelődési, kultúrintézmények oktatási célra való igénybevételétől sem.

Az átlagosnál nagyobb figyelmet igényel a főváros a továbbiakban is. Az 1984/85-ös tanévben a fővárosban 212 700 általános iskolai tanuló volt, köztük közel 28 500-an első és mindössze 21 400-an nyolcadik osztályosok. Az utóbbiak száma már a hetedik ötéves tervidőszak végére számottevően fog növekedni. Napközi otthonos ellátást igényel a fővárosban az alsó tagozatos tanulók 71–72%-a, ezeknek a száma valószínűleg tovább növekszik a következő években, hiszen az 1981–1982. évi tetőzést követően és még az ezt követő két évben is 30–31 ezer körüli volt az első osztályosok száma, akik még az általános iskolába járnak a hetedik ötéves tervidőszak folyamán. A fővárosban számolni kell azzal is, hogy kerületenként is rendkívül nagy a különbség. Míg a fővárosban átlagosan egy osztályra az 1984/85-ös tanévben 28,1 tanuló jutott, egy osztályteremre pedig 31,2 fő, addig a fővároson belül a II. kerületben az egy osztályteremre jutó tanulók száma meghaladta a 38 főt, a XIV. kerületben pedig mindössze 25,8 fő volt. Ez azt is jelenti, hogy különböző mértékben kényszerülnek az egyes kerületi általános iskolák váltakozó rendszerű tanításra, és eléggé eltérőek a tanárok terhei is. Ezeken a következő tervidőszakban feltétlenül enyhíteni szükséges. Számításba kell azt is venni, hogy a fővárosnak vannak fokozatosan elöregedő kerületei, ahol kevés az új lakás, ugyanakkor vannak olyan kerületei, ahol növekszik a lakótelepek száma, ezzel a gyermeklétszám is. Csupán példaképpen: az elöregedő körzetek közé tartozik a VII. és a VIII. kerület, ahol 27–28 tanuló jut jelenleg egy osztályteremre, s valószínű, hogy ez a létszám nem fog növekedni a következőkben. Nyilvánvaló, hogy ezeken a területeken iskola- vagy iskolán belül újabb osztályfejlesztésre aligha lesz szükség. Lényegesen nagyobb szükség lesz viszont erre a már említett II. kerület mellett a III., V., XII., XVII., XVIII. és XXI. kerületben.

A fővárosban kell nagyobb figyelmet fordítani a középiskolai hálózat fejlesztésére is. A középiskolák első évfolyamaira beiratkozott tanulók száma a hetvenes évek közepe óta fokozatosan növekszik, és az 1984/85-ös tanévre a fővárosban elérte a 16 800 főt. Nő a zsúfoltság is a középiskolákban, ebben a tanévben egy osztályteremre 36,8 tanuló jut, s egy tanulócsoportra is több mint 33 fő.

A középiskolákban ugyan már lényegesen kisebb mértékű az ellátást igénylők száma, diákotthonban a középiskolák tanulóinak 6,5–7%-a lakik, s ezek aránya a nyolcvanas években csökken, a tanulószobát azonban még mindig a diákok 9–11%-a igénybe veszi. Növekszik a menzán étkező középiskolások aránya, ez az 1984/85-ös tanévben elérte a középiskolás tanulók 16,8%-át, és nem számíthatunk e tekintetben csökkenésre a következőkben sem.

A középiskolákat illetően pedig külön figyelmet érdemel – és nemcsak a fővárosban – a korszerű oktatás, a színvonalas eszközökkel való ellátás ügye. Ez az audiovizuális eszközök mellett ma már még nagyobb mértékben igényli a számítástechnika ismeretét is. Köztudott, hogy a kormány az elmúlt két évben látta el a középiskolákat személyi számítógépekkel. A feladat a következő évekre az, hogy a középiskolákban már ne csak egy-két, hanem több számítógép álljon rendelkezésre, és hogy ezek részévé váljanak a középiskolai oktatási rendszernek. Ehhez azonban nemcsak eszközellátásra és az ehhez szükséges programcsomagokra van szükség, hanem arra is, hogy a tanárok jelentős részét ilyen feladatok végzésére megfelelően kiképezzék. Az új típusú „taneszközök" nagy sikert arattak a fiatalok körében, és a siker a fiatalabb korosztályú tanároknál sem maradt el. Általában matematika–fizika–kémia oktatására már ma is igénybe veszik ezeket az eszközöket. A feladat az, hogy olyan programcsomagokkal lássák el az iskolákat, amelyek nyelvtanulásra, biológiára és más tantárgyak oktatására is lehetővé teszik a számítástechnika alkalmazását. Ez nemcsak az oktatási színvonalban jelent majd ugrásszerű növekedést, hanem az új generációnak a szemléleti felkészítésében is. A kormányprogramnak ezzel is célszerű foglalkoznia, s ezáltal is kapcsolódik az elektronizálás gazdasági jellegű programjához.

Az oktatás társadalmi programjának továbbfejlesztése során a különböző képességű tanulók oktatására nagy figyelmet kell fordítani. A fogyatékos, nehezen képezhető réteg mellett a kiemelkedő tehetségek gondozása jelentős feladat. Ezeknek együtt kell járniok az általános oktatási színvonal növelésével. A fiatalok mind szélesebb tömege számára kell biztos alapokat adni az iskolának ahhoz, hogy helytálljanak az életben. S ez nemcsak oktatást igényel, hanem emberré nevelést. A pedagógustársadalom jobb anyagi és erkölcsi megbecsülése segítheti ezt a folyamatot, de szükséges a tanár példamutatása, „iskolateremtő" készsége, kreatív egyénisége is.

Néhány következtetés

Áttekintve a prioritások érvényesítésének az elmúlt 15 évben követett hazai gyakorlatát a társadalom és a gazdaság fejlesztésében, joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon megtaláltuk-e azokat az eszközöket és módszereket, amelyek leginkább segítik elő a gazdaság hatékony fejlesztését és a társadalom igényeinek jobb, színvonalasabb kielégítését. Ez a 15 éves fejlődés már megfelelő alapot adhat annak értékeléséhez, hogy milyen mértékben váltották be a hozzájuk fűzött reményeket a prioritások szempontjából a központi fejlesztési programok, valóban a gazdaság hajtóerőivé váltak-e, és hatókörük milyen mértékben terjedt ki azokra a területekre, amelyeket közvetlenül nem foglalnak magukba ezek a programok. Vajon érvényesültek-e megfelelő módon a kölcsönhatások a gazdaság és a társadalom fejlődése között, és a központi fejlesztési programok ezeket a kölcsönhatásokat mennyiben erősítették. Felmerül azonban egy másik kérdés is, éspedig az, hogy kellő mértékben hozzáilleszthetők-e a közvetett irányítás és a normatív szabályozás rendszeréhez az ilyen központi gazdaság- és társadalomfejlesztési programok, vagy diszharmóniában vannak-e velük.

A bevezetőben felsoroltunk néhány olyan szempontot, amelyeknek eleget kell tenniük azoknak a módszereknek, amelyek a nemzetközi tapasztalatok szerint hatékonyan tudják elősegíteni a gazdaság összehangolt fejlesztését. Ezek között említettük azt, hogy *homogén tevékenységfajtákra* célszerű irányulniuk a különböző prioritásoknak. Ebből a szempontból az elmúlt 15 évben alkalmazott gyakorlat megfelelő, hiszen ma már nem szervezetek vagy szervezetek összességéből összeállt ágazat az, amelyet kiemelten fejlesztünk, hanem általában homogén termékcsoport vagy tevékenységfajta, éspedig függetlenül attól, hogy ezt a tevékenységet milyen szervezet keretében végzik az országban. Megfeleltek a központi fejlesztési programok annak a követelménynek is, hogy általában *egy-egy teljes gyártási ver-*

tikumot vagy annak jól elhatárolható részét foglalják magukban, és hatókörük kiterjed a vertikumot megelőző és a vertikum befejezését követő fázisokra is. Az elmúlt évek gyakorlata azt mutatta, hogy a termelési jellegű központi gazdaságfejlesztési programok csak néhány, a gazdaság szempontjából fontosnak tekinthető termékcsoportra terjedtek ki, nem kellett tehát az erőforrások szétforgácsolódásának veszélyétől tartani.

Ha azt mérlegeljük, hogy a kibocsátás jellegű és a ráfordítás jellegű programok aránya megfelelő-e, már kevésbé lehet egyértelműen pozitívan felelni erre a kérdésre. A legutóbbi öt-tíz év gyakorlatában ugyanis – talán éppen azért, mert korábban több évtizeden keresztül végtermékcentrikus volt a fejlesztés – nagyobb hangsúlyt kaptak a *ráfordítás* jellegű programok, mint a közvetlen termelési célú kibocsátás jellegűek. Tagadhatatlan, hogy a fejlődésünkben mutatkozó diszharmonikus vonások erősítették azt az igényt, hogy a ráfordítás jellegű, a gyártástechnológia megújulását célzó, az anyagokkal, energiával racionálisan gazdálkodó tevékenységet erősítő programokat alakítsunk ki és ezeken keresztül közvetve ösztönözzük a végtermék-kibocsátás korszerűsítésének folyamatát. Hangsúlyozom, hogy ezt indokoltnak tartom az elmúlt évtizedekre vonatkozóan és talán még a következő négy-öt évre is. Az ilyen típusú programok elősegítik a technológián keresztül a termékszerkezet megújulását, hozzájárulhatnak a versenyképesség fokozásához. Az azonban tagadhatatlan, hogy akkor fognak a központi gazdaságfejlesztési programok valóban a gazdaság megújulásának motorjává válni, ha sikerül néhány, az ország sajátosságainak megfelelő, adottságainkat figyelembe vevő és ugyanakkor a hazai és a külpiaci igényekhez illeszkedő kibocsátás jellegű programot végrehajtani. Indultak ilyen akciók is, ilyen jellegű a mikroelektronikai alkatrészgyártás programja, és ilyen a nyolcvanas évek közepén kidolgozás alatt álló széles körű elektronizációs program is. Megkezdődött a biotechnológiák elterjesztésének a programja, bár még inkább kísérleti, mint termelési tevékenység szintjén, és tovább folytatódik néhány korábban sikeres program, mint például a növényvédőszer- és intermediergyártás programjáé. Ha azonban ezeket a tevékenységfajtákat viszonyítjuk a gazdaság egész kibocsátóképességéhez, akkor ezek együttvéve is csak elenyésző hányadot képviselnek, nem mondhatjuk el tehát, hogy megragadtuk mindazokat az elemeket vagy azoknak döntő

hányadát, amelyek gazdaságunk gyorsabb ütemű fejlődését jobban segítenék elő.

Választ kell adnunk arra a kérdésre is, hogy vajon a normatív szabályozás és a kiemelt gazdaságfejlesztési programok között milyen a kapcsolat. Ebből a szempontból az elmúlt 15 év fejlődése nem volt problémamentes, részben a külső feltételek gyors és számunkra általában kedvezőtlen változásai miatt, részben pedig amiatt is, hogy több programot menet közben megváltoztattunk. A változtatásokat az jellemezte, hogy a kormányzati támogatás mértékét csökkentve a vállalati önállóság irányába fejlesztettük azokat, miközben a programokba bekapcsolódó területeket ugyanazok a normatív szabályozó elemek segítették (és sújtották), mint a gazdaság más területeit. A hatodik ötéves tervidőszakban kialakult gyakorlat azt mutatta, hogy a gazdaság és ezen belül az ipar különböző területein elsődleges a normatív szabályozás. Ezen belül kell megtalálni a különböző kormányzati akciók helyét, figyelembe véve az akció hatóterületén kívül eső közvetett elemeket is. Ebből a szempontból még nem mondható teljesen sikeresnek a fejlődés, hiszen gyakran tapasztalhattuk, hogy korábban kidolgozott és jóváhagyott központi fejlesztési programok a maitól eltérő feltételek között kezdték meg működésüket, és gyakran a jelenlegi normatív szabályozás körülményei között nem találták meg a helyüket. Másként szólva: mivel a szabályozás módosítása kedvezőtlenül hatott a legtöbb KFP-re, az abban részt vevő szervezetek (és az ezeket támogató minisztériumok) gyakran kikényszerítették a normatívtól eltérő szabályozó elemek érvényesítését az egyes területekre. Ez egyes programok esetében szükségszerű is volt, mivel fáziseltolódás volt az egyes központi fejlesztési programok kidolgozása, jóváhagyásának időszaka és a gazdasági mechanizmus elemeinek továbbfejlesztése között. A hetedik ötéves tervidőszak előkészítése során már sikerült előrelépni abban, hogy a programok, a terv és a szabályozórendszer egyidejűleg kerültek kialakításra, de hogy ez milyen eredménnyel jár, azt a következő évek fogják megmutatni. Valószínűsíthető, hogy ez a megoldás hatásosabb lesz, hiszen nem lehet a gazdaság egy területét – bármennyire fontos legyen is – kiragadni a gazdaság egészéből és a többi részétől eltérő feltételek alapján működtetni.

Felvetődik – bár gyakran nem nyílt módon – az a kérdés is, hogy vajon a központi gazdaságfejlesztési programok nem segítik-e túlzottan a nagyvállalatokat, nem arról van-e szó, mint a korábbi évek-

ben nemegyszer, hogy az állami nagyipar fejlesztése érdekében fogad el a kormányzat különböző műszaki-gazdasági koncepciókat. Úgy vélem, hogy erre a kérdésre egyértelmű nem a válasz. Szó sincs arról, hogy a központi gazdaságfejlesztési programok kifejezetten nagyipari jellegű tevékenységeket vagy kizárólag azokat céloznának meg (bár ez sem lenne elvetendő), hanem arról, hogy olyan tevékenységfajtákra irányulnak ezek a programok, amelyek az egész népgazdaság szempontjából döntő jelentőségűek, s természetes, hogy ezek többségét általában nagyobb gazdálkodó egységekben végzik. Jó példái ennek a ráfordítás jellegű programok, köztük mind az energiagazdálkodás, mind a hulladék- és másodnyersanyag-hasznosítás programja, ezek hatóköre nem kizárólag és nem is elsődlegesen a nagyüzemekre terjed ki, hanem magába foglalja a gazdaság szélesebb területét, tehát a kisebb gazdálkodó egységeket, esetenként fogyasztókat is.

Volt olyan aggály is, hogy a központi fejlesztési programok a tervezés kereteibe nem helyezhetők el, hiszen a tervezés ágazati kategóriákra épít makroszinten, a programok nagy része pedig ennél kisebb területre terjed ki. A gyakorlat azt mutatta, hogy már a hatodik ötéves tervhez is adaptálhatók voltak egyes programok (amelyeket a terv jóváhagyása előtt alakítottak ki), s ma már túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a KGP-k alkalmasak arra is, hogy a tervezés metodikájának megújítására szolgáljanak. Bár ez utóbbi tekintetében még csak halvány jelei mutatkoznak az előrelépésnek. Ismét csak a hetedik ötéves tervidőszakra való felkészülés és a távlati tervezés alapján mondhatjuk el azt, hogy vannak már ilyen jelek, és valószínű, hogy a népgazdasági tervezésnek be kell fogadnia szerves egységként a központi gazdaságfejlesztési programokat, ha ezek működtetését a tervezés eszközrendszerével is elő kívánja segíteni. Ilyen értelemben tehát joggal mondhatjuk, hogy egyre inkább a központi akarat megtestesítőivé válnak a központi gazdaságfejlesztési programok. S olyan mértékben válnak azzá, amilyen mértékben sikerül a központi és a vállalati vagy más gazdálkodó egységek szintjén megjelenő erőforrásokat ebbe az irányba koncentrálni, ide terelni. Minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy ezek a programok nem jelentenek visszalépést a gazdaságirányítás fejlesztésének körülményei között, nem mechanizmusidegen elemek, hanem alkalmasak arra, hogy orientálják a vállalati szándékot is az összehangolt makro- és mikroszintű fejlesztés érdekében.

Ha tehát a fentiek előrebocsátásával azt vizsgáljuk, hogy milyen módon célszerű továbbfejleszteni a központi fejlesztési programokat, mind pedig a mechanizmus egyes elemeit, hogy ezek jobban erősítsék egymást, akkor az elmúlt évek tapasztalatai alapján a következőket állapíthatjuk meg.

Annak érdekében, hogy a központi gazdaságfejlesztési programok olyan irányban és mértékben tudjanak hatni, mint amit a műszaki-gazdasági koncepciók alapján megfogalmaztak, elengedhetetlenül szükséges az, hogy a szabályozás stabil legyen arra az időszakra, amelyre ezek részleteit és akcióprogramját kialakították. A központi gazdaságfejlesztési programok elfogadásakor feltételezték, hogy azok működése milyen körülmények között fog végbemenni, így biztosítani kell ezt a fajta gazdasági környezetet ahhoz, hogy az elképzelések megvalósuljanak. A gazdasági környezetet itt tágabban értem. Nem arról van szó, hogy azokat a szabályozó elemeket és mértékeket kell legalább három, négy, öt évig viszonylag stabilan hagyni, amelyekkel a program kialakításakor számoltak (ez esetenként – a változó külső feltételeket figyelembe véve – irreális igény volna), hanem a KGP-n belül és a programon kívül eső határterületek esetében is célszerű figyelembe venni a megfogalmazott hatótényezők feltételezett hatásmechanizmusát, s azt célszerű erősíteni az elkerülhetetlenül szükséges szabályozóváltoztatások esetén. Ha ugyanis ezt nem tesszük, akkor abba a csapdába kerülünk, amelybe már nemegyszer jutottunk a hatodik ötéves tervidőszakban. Például meglehetősen konkrét feltételrendszert fogadtak el az egyes kibocsátás jellegű programok esetén (így az alumíniumipari KFP vagy a gyógyszer-, növényvédőszer- és intermedier-gyártási KFP esetében), a működési feltételek azonban olyan mértékben változtak, hogy nem lehet a programtól számon kérni azokat az elemeket, amelyek elmaradásáért éppen nem a program volt a felelős, hanem a megváltozott feltételek.

Az egyes programok akciótervének kialakítása során jobban számításba kell venni, hogy a programelemek erősítése milyen mértékű diszharmóniát okoz a gazdaságban, ha tehát ezekre erőforrásokat összpontosítunk, honnan kell azokat elvonni. Ilyenfajta számítások ritkán készültek az elmúlt években, ahhoz pedig, hogy a KGP-k hatásmechanizmusával számolni tudjunk, legalább azt kell ismerni, hogy milyen területekről lehet és célszerű erőforrásokat átcsoportosítani az egyes programok hatásának erősítésére. Ez meglehetősen

nehéz kérdés, hiszen ismeretes, hogy a tervezés keretében mindegyik gazdálkodó egység fejlődni akar, visszafejlődni senki sem kíván. Tehát központi döntés szükséges ahhoz, hogy lássuk, hol lehet a fejlődést fékezni, hol szükséges – ha a programokban megjelölt prioritást élvező célok úgy kívánják – visszafejleszteni annak érdekében, hogy valóban dinamizáló hatást fejtsenek ki a központi gazdaságfejlesztési programok.

Bár igencsak célszerűnek látszott pontokba foglalva megállapítani azokat a feltételeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy valamilyen akciót központi gazdaságfejlesztési programban fogalmazzanak meg, azt tapasztaltuk az elmúlt másfél évtized alatt, hogy e tekintetben sem szabad túlzottan uniformizálni. Nyilvánvaló, hogy a feltételek nem lehetnek teljesen azonosak a lakásgazdálkodás vagy az elektronizáció társadalmi-gazdasági programja esetében vagy a hulladék- és másodnyersanyagok hasznosítása tekintetében. Szükséges tehát bizonyos mértékű flexibilitás, hogy az egyes programelemek a maguk területén megfelelő megfogalmazást nyerjenek, s ez a megfogalmazás részleteiben biztos, hogy nem lesz azonos minden programfajtánál. Legalábbis különbséget kell tenni a ráfordítás jellegű és a kibocsátás jellegű programok feltételrendszere között, s ezt ma még nem munkálták ki teljesen.

Az elmúlt időszaknál lényegesen jobban kell érvényesíteni a programok kialakítása során az input-output szemléletet, tehát azt a nézőpontot, amely megfelelően fogalmazza meg, hogy hol, milyen mértékű továbbgyűrűző hatások várhatók, illetve hogy kell ezeket tervezni. A jelenlegi tervezési gyakorlatban él ugyan az input-output szemlélet, de ennek semmi kapcsolata nincs a központi gazdaságfejlesztési programokkal. Hogy ebből miféle bonyodalmak adódnak, erre csupán két példa. Az egyik: a gazdaságos anyagfelhasználás és a technológiák megújításának programja az egyes gazdálkodó egységek szintjéről épül makroszintre. Ebben a programban nagyon konkrétan szerepelnek olyan technológiai megújulási feladatok, amelyeket az egyes vállalatok kívánnak végrehajtani. Azt azonban senki nem számította ki, hogy ha egy-egy jól körülhatárolt technológiai folyamatot teljes mértékben átalakítanak és korszerűsítenek, akkor ez milyen hatással lesz a továbbiakban az adott folyamaton kívül az ezt megelőző és az ezt követő fázisban az energiafelhasználásra, a kapacitáskihasználásra, a munkaerő-igénybevételre stb. Azt sem számította ki senki, hogy milyen kár származik abból, ha egy

teljes gyártási vertikumon belül egy részelemnél sikerül megújítani a technológiát, de sem az előtte, sem az azt követő fázisokban nem, hogy ez a kapacitáskihasználásra, a munkaerő-igénybevételre milyen mértékben hat. Másik példa: a mikroelektronikai alkatrészgyártás programja számol a program alkatrész-, részegység eredményeivel és némiképpen figyelembe veszi a következő fázis, tehát a gyártás során történő felhasználás igényét is. Azzal azonban már nem számol a program, hogy ha ezek az alkatrészek, részegységek megjelennek a szélesebb értelemben vett gyártásban a műszeripar, a híradástechnika területén, akkor ez milyen igényt támaszt az adott ágazaton belül a többi termelési vertikum megújítására, milyen mértékben lesz például munkaerő-felszabadító hatása, milyen mértékben szükséges fokozni más vertikumokban a termelékenységet, hatékonyságot, s azzal sem számol, hogy ez a folyamat végül is hogyan fog érvényesülni a végtermékek szervizellátásában, annak szakemberigényében stb. Úgy vélem, hogy e két igencsak leegyszerűsített példa is jelzi azt, hogy az input-output szemlélet érvényesítése esetén a központi gazdaságfejlesztési programok dinamizáló hatása sokszorosan érvényesülhet, s bár nem tartom csodaszernek az input-output technikát, ez a fajta modellezés – más típusú modellekkel együtt – alkalmas arra, hogy megsokszorozza az egyes akciók hatását, ha jól élünk vele.

Azt hiszem, hogy még csak a kezdetén vagyunk annak, hogy a gazdasági jellegű programok társadalmi hatásának tervezéséről és a társadalmi jellegű programok gazdasági hatásának előrevetítéséről beszélhetnénk. Mint az előző fejezetekben említettem, voltak és vannak ilyen hatások, sőt az egyes programok tartalmaztak is ilyen követelményeket, ez azonban korántsem vált általánossá. Ismét csak példa: az energia racionális felhasználásának programja talán az egyetlen olyan program, amely a lakossági reflexiókkal számol például akkor, amikor az energiát jobban hasznosító berendezések gyártását is célul tűzi ki. Itt sem beszélhetünk arról, hogy ez a program különböző réteghatásokat is figyelembe venne, márpedig igencsak eltérő módon hat a racionális energiafelhasználás például a pályakezdő fiatalokra, akiknek jóval kevesebb elektromos energiát igénylő eszköz van a birtokában, mint azokra a családokra, amelyek már teljesen gépesítették a háztartásukat, vagy éppen a nyugdíjasokra, akiknek pedig nincs és nem is valószínű, hogy lesznek olyan anyagi eszközeik, hogy az energiát rosszul

hasznosító berendezéseiket gyors ütemben ki tudnák cserélni racionálisabban hasznosítókra.

A társadalmi programok gazdasági hatására vonatkozóan sem igen történtek számítások, jó példa erre az, hogy a lakások gazdálkodásával kapcsolatosan is ki lehetne fejezni azt, hogy egy-egy fiatal család kedvezőbb körülmények közötti lakáshoz juttatása milyen mértékben növelheti a családtagok termelési kedvét, termelőerejének jobb hasznosítását fő munkaidőben, kisebb mértékű szétaprózását a főállás és a különböző kiegészítő jövedelmek szerzése között. Arról már nem is beszélve, hogy az egészségügyi ellátás programja milyen mértékben növelheti a munkaidőalapot a megfelelő szűrésekkel, a táppénzes állomány csökkentésével, a rehabilitációval.

Az itt felsoroltak mellett arra is célszerű volna figyelmet fordítani a jövőben, hogy egy-egy időszak – elsősorban középtávú tervidőszak – rendelkezésre álló erőforrásaiból mennyit érdemes és szükséges központi társadalmi és gazdaságfejlesztési programokra összpontosítani, milyen arányt lehet kihasítani erre a célra a rendelkezésre álló eszközhalmazból ahhoz, hogy valóban érvényesüljenek a központi szándékot megtestesítő prioritások, ezek azonban ne vonjanak el túlzottan sok erőforrást a gazdaság egészéből. Az arányokat persze itt sem lehet egy ötéves tervidőszakra előre mereven megszabni, hiszen nagyon sok minden függ a külső körülményektől, a piaci változtatásoktól és a belső körülményektől is. Nagyságrendi (tól–ig határok közötti) tervezésre azonban feltétlenül szükség van. Az erőforrásokon itt pedig korántsem csak beruházási, fejlesztési erőforrást értek, hanem szakemberhálózatot, megfelelő kutatási, műszaki-fejlesztési hátteret is. Ennek pedig a tervezésben igencsak széles teret kell adni, hiszen az oktatás, továbbképzés tervezése során is figyelemmel kell lenni azokra az igényekre, amelyeket a központi gazdasági és társadalomfejlesztési programok akciótervei tartalmaznak, sőt a társadalmi elismertséget is elő kell segíteni, bár ez már nem a népgazdasági tervezés feladata.

S így eljutottunk egy olyan kérdéshez, amelyet talán ma még kevéssé veszünk figyelembe, s ez az, hogy milyen mértékben tudjuk a társadalmi erőket mozgósítani egy-egy központi társadalom- vagy gazdaságfejlesztési program érdekében. Ma még kevés publicitást kapnak ezek a programok ahhoz, hogy a társadalom széles rétegei elfogadják őket mint a szocialista állam központi akaratának meg-

testesítőit. Korábban említettem, hogy volt néhány olyan program, amelyhez társadalmi akciók is fűződtek. Ilyen volt elsősorban a számítástechnikai KFP, amely divatos, a fiatalok számára igencsak vonzó akciókat tartalmazott, s ahol valóban sikerült a Hazafias Népfronton, a KISZ-en és más szervezeteken keresztül a társadalom szélesebb rétegeit bevonni az akcióba. Ez azonban csak kezdeti lépés. A társadalmi erőkkel még lényegesen kevésbé számolunk annál, mint amilyen mértékben igénybe lehetne venni őket a gazdaság fejlesztése és a társadalmi igények fokozottabb kielégítése érdekében. Ehhez azonban összehangolt és célra orientált információ szükséges. A lakosság különböző rétegeinek (éspedig nemcsak a műszaki vagy a humán értelmiségnek, hanem a munkásoknak, alkalmazottaknak is) tudniuk kell, hogy mi az egyes társadalmi, gazdaságfejlesztési programok célja, hatóköre, és hogy a lakosság a maga területén mit tehet e gazdaságfejlesztési akciók elősegítéséért. Már ma is látszik, hogy ha a tömegkommunikáció segíti a lakossággal megértetni az egyes akciók jelentőségét, ez önmagában is dinamizáló hatású. A tömegkommunikáció csak az egyik csatorna, további csatornák vannak a különböző társadalmi és tömegszervezetek keretében is. Véleményem szerint leginkább az ifjúságot tömörítő és mozgató KISZ-en keresztül a fiatalokat lehetne és lenne érdemes a központi társadalmi és gazdaságfejlesztési programok támogatóivá tenni. Ezen a területen még nagyon sok a feltáratlan és kihasználatlan lehetőségünk. A fiatalok értelmes célokért szívesen dolgoznak, különösen ha azt is látják, hogy végső soron az ő jobb életüket segítik ezek elő.

Végül úgy vélem, hogy a most kialakult blokk-koncepciókat is jobban össze lehetne hangolni a központi gazdaságfejlesztési programokkal, hiszen ha ezt nem tesszük, akkor ezek a koncepciók egyre inkább a címzett jellegű tervezés irányába húznak el (vagy húznak vissza?). A blokk-koncepció ma még csak kísérlet, ezzel a kísérlettel jól lehet élni akkor, ha abban is különválnának a központi gazdaságfejlesztési programelemek és ezeknek a kapcsolódásai a blokk-koncepció más részleteihez. Ha sikerülne ilyen mértékben kidolgozni és átalakítani a blokk-koncepciókat, akkor ez kétségkívül előremutató lenne.

Gyakran hangoztatjuk, hogy elindultunk a gazdaság fejlesztésének *intenzív* szakaszába. Talán már el is értük ezt a küszöböt, és kezdjük tanulgatni az intenzív gazdaságfejlesztési módszereket.

Anélkül, hogy fetisizálni szeretném a központi gazdaság- és társadalomfejlesztési programok szerepét, úgy vélem, hogy az elmúlt 15 év tapasztalatainak elemzése bizonyította, hogy ezek a programok alkalmasak arra, hogy az intenzív szakaszban is működtethetők legyenek, dinamizáló hatásukat ki tudják fejteni. Bizonyos, hogy ezek a módszerek sem örök érvényűek, napjaink gazdasági és társadalmi feladatainak megoldását azonban jól segíthetik.

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szedte és nyomta az Alföldi Nyomda
A nyomdai rendelés törzsszáma: 2203.66-12-2
Készült Debrecenben, az 1986. évben
A kötetet Markó Lajos szerkesztette
A borító Lövey Mihály munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Műszaki szerkesztő Gyuska Györgyi
Terjedelme 16,5 (A/5) ív

60,- Ft

Nyitrai Ferencné új könyve azt a kérdést állítja vizsgálatának középpontjába, hogy az 1978 decemberében elhatározott pályamódosítás után milyen prioritások érvényesültek a gazdaságfejlesztésben. Ennek során kitér azokra a módszerekre, amelyeket az egyensúly javítása végett alkalmazott a gazdaságirányítás, elsősorban a szabályozórendszeren belül, emellett operatív döntésekkel is. Elemzi a módszerek hatásmechanizmusát, érvényesülési területeit, s vizsgálja azt is, hogy milyen tényezők milyen mértékben befolyásolták a hatások érvényesítésének folyamatát.

A gazdaságfejlesztés eszköztárában viszonylag új a központi gazdaságfejlesztő programok szerepe. Tárgyalja a könyv az 1979 előtt elfogadott központi gazdaságfejlesztési programok célját, feladatait, azok megvalósítását, ágazatközi hatásait és a társadalmi folyamatokra gyakorolt befolyását is. Értékeli a pályamódosítást követően megfogalmazott gazdaságfejlesztési programok szerepét, körét, hatásmechanizmusát, valamint azt is, hogy milyen mértékben váltak ezek a programok a gazdaság intenzifikálását elősegítő tényezővé, milyen mértékben orientálták a vállalati szándékot és magatartást, és mennyiben voltak képesek mozgósítani a társadalmi erőforrásokat. Végezetül a könyv sokrétűen tárgyalja a szociális feladatok — lakás —, egészségügyi és iskolai ellátás — megoldására hozott központi programok megvalósulását.

A szerző eddig megjelent könyveinek jegyzéke:

A magyar ipar fejlődése és távlatai. Kossuth, 1971.
Iparunk helye a világban. Kossuth, 1974.
Ipari struktúránk: változások, hatékonyság. Kossuth, 1977.
Népgazdaságunk fejlettsége nemzetközi tükörben. Kossuth, 1979.
Népgazdasági hatékonyság és tartalékai. Kossuth, 1983.
A magyar gazdaság negyven éve. Kossuth, 1985.